

شاھ لطيف جي وائي

۽

وائِيءَ جي اوسر

عبدالستار پيرزادو

ايڊيٽنگ

پروفيسر محمد سليم ميمڻ

شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر
ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي

شاه لطيف جي وائي وائِيءَ جِي اوسر

عبدالستار پيرزادو

ايڊيٽنگ

پروفيسر محمد سليم ميمڻ

شاه عبداللطيف ڀٽائي چيئر
ڪراچي يونيورسٽي، ڪراچي

سڀ حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيتر
ڪراچي يونيورسٽي

ڪتاب جو نالو: شاهه لطيف جي وائي ۽ وائيءَ جي اوسر

مصنف: عبدالستار پيرزادو

ڪمپوزنگ: عبدالباسط ميمڻ

پڇج ميڪنگ ۽ ٽائٽل: حبيب الله جاکرو

ڇاپو: پهريون، مارچ 2016ع.

ڇپائيندڙ: شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيتر، ڪراچي يونيورسٽي.

ڇپيندڙ: ڪاچو پبليڪيشن، ڪراچي.

مُلھ: -/300

ISBN 969-8447-09-22

فهرست

نمبر	عنوان	صفحو
۰۵	پروفيسر محمد سليم ميمڻ	
۰۷	ستار پيرزادو	
۱۳	اختر درگاهي	
۳۱	شعر جو چيد ۽ چندوديا	باب پهريون:
۳۹	ادب پر شاعريءَ جي اهميت	باب ٻيو:
۴۵	شاه لطيف جي شاعريءَ جون صنفون	باب ٽيون:
۵۷	شاه لطيف جي وائيءَ جي صنف کان اڳ چيل وائي	باب چوٿون:
۶۵	شاه لطيف کان اڳ وائيءَ جي گهڙت	باب پنجون:
۸۳	شاه لطيف جي شاعريءَ ۾ وائيءَ جا گهاڙيتا ۽ موضوع	باب ڇهون:
۹۷	شاه لطيف جي رسالي ۾ وائيءَ جو اوج	باب ستون:
۱۰۷	وائِي ۽ ڪافيءَ جي گهاڙيتي ۾ فرق	باب اٺون:
۱۲۱	شاه لطيف کان پوءِ وائيءَ جي صنف	باب نائون:
۱۴۳	جديد دؤر ۾ وائيءَ جي واڌ ويجهه	باب ڏهون:
۱۸۱	موجوده تهِيءَ جا وائي لکندڙ شاعر	باب يارهون:

انتساب

هيءَ تحقيقي ڪوشش
شيخ اياز ۽ نياز همايونيءَ جي نالن سان،
جن جي نالن سان سنڌي شاعريءَ
جي جديد تاريخ کي ڪيترائي
گهر پلئ پيا.

ٻه اکر

عبدالستار پيرزادو ڪيترن ئي ورهين کان ادبي پورهئي ڪرڻ ۾ رڌل آهي. شيخ اياز جي قربت مان کيس گهڻو ڪجهه پرائڻ جو موقعو مليو. هي سندس ’شاهه لطيف جي وائي ۽ وائيءَ جي اوسر‘ ڪتاب آهي، جيڪو شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر پاران شايع ٿي رهيو آهي. پاڻ چيئر جي ساٿين مان آهي.

هن ڪتاب ۾ پيرزادي صاحب، شاهه لطيف جي وائي ۽ سنڌي وائيءَ جي اوسر تي کوجنا ڪئي آهي. ادبي تاريخن ۾ وائيءَ جي اوسر تي تمام گهٽ ڌيان ڏنو ويو آهي. هي ڪتاب مستقبل ۾ وائيءَ جي تحقيق ڪندڙن لاءِ گهڻو ڪجهه بنيادي ماخذ مهيا ڪندو. هن وائيءَ تي تحقيق ڪري ڪجهه نتيجا به آڏو آندا آهن ۽ اهو به ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته وائيءَ جي صنف شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ کان اڳ به موجود هئي، گڏوگڏ هن شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي وائيءَ جو تحقيقي جائزو به ورتو آهي. وائي ۽ ڪافيءَ جي گهاٽڻن ۾ فني فرق کي واضح به ڪيو آهي.

ڪتاب يارنهن بابن ۾ ورهايل آهي، جنهن جي آخر ۾ موجوده تهئيءَ جي وائي گو شاعرن جو به پيرائڻو وڃو ڏنو ويو آهي. اهو چوڻ مناسب ٿيندو ته ليکڪ وائيءَ جي شروعات کان وٺي هيل تائين انجا پيراڪنيا آهن.

شروعاتي مسودي ۾ شعر جو چيڊ ۽ ڇندوديا جو باب شامل نه هو. ليکڪ کي صلاح ڏني وئي ته ان کي به شامل ڪيو وڃي ته جيئن ان جي فني صورت اڃا به اڀري بيهي.

اختر درگاهي صاحب مهرباني ڪري تجزياتي انداز ۾ ان جو مقدمو
لکي ڏنو، جنهن لاءِ سندس ٿورائتو آهيان.
ڊاڪٽر فهميده حسين جون فني ۽ وقتائتيون صلاحون به شامل
رهيون، بلڪه ايڊيٽنگ ۾ سندس ڀاڱي ڀاڱيوار شامل رهي، جنهن لاءِ سندس
ٿورائتو آهيان.
اميد ته هيءُ ڪتاب سنڌي ادب جي طالبن لاءِ هڪ مفيد ڪتاب
ثابت ٿيندو.

پروفيسر محمد سليم ميمڻ
ڊائريڪٽر
شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر،
ڪراچي يونيورسٽي

مهاڳ

سنڌي شاعريءَ ۾ جيڪي صنفون قديم دؤر کان شروع ٿي جديد دؤر تائين لکجن پيون، انهن مان ’وائي‘ به هڪڙي صنف آهي. مون پنهنجي عمر جي لحاظ کان جيڪي ڪتاب ۽ مضمون پڙهيا آهن، انهن ۾ ڪڏهن به ان ’وائي‘ جي صنف تي ڪو ڪتاب، ڪو مضمون يا ڪو مقالو به نه پڙهيو اٿم. مون ننڍي عمر کان ئي شاهه لطيف جي رسالن جي ورق گرداني ڪئي آهي ۽ نه صرف پنهنجي ڳوٺ ۾ پر ڪيترين ئي شهري محفلن ۾ شاهه لطيف جون وايون ڳائڻ وارن جي وٽان ٻڌيون اٿم، جن مان ڪن جو مون تي بيحد اثر پئڻ ٿيو ۽ ٿيندو رهندو آهي.

هتي شاهه عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي ڪراچيءَ ۾ نوڪريءَ دوران، شاهه لطيف چيئر پاران ڇهه ماهي تحقيقي جرنل ۾ ڇپيل مقالا پڙهندي مون ڏٺو آهي ته شاهه لطيف تي مقالا لکڻ وارن شاهه لطيف جي ٽن هزارن کان مٿي بيتن، دوهن ۽ سورنن مان ڪن چند سون بيتن کي پئي ڦيرايو گهيرايو آهي، باقي بيتن کي هٿ به نه لائو آهي، نه ڄاڻ ڇو؟

وري شاهه جي رسالن ۾ بيت، دوهي، سورني کان پوءِ ’وائي‘ جي صنف شاهه لطيف لکي آهي، جيڪي ٽن سون کان وڌيڪ آهن، پر انهن مان ڪا هڪڙي وائي به شايد ڪنهن محقق حوالي طور ڪتب آندي هجي، جڏهن ته شاهه لطيف وائيءَ جي صنف کي شاعريءَ ۾ ڳائڻ جي معراج تي رسايو. گهريو ته اهو هو ته سندس ان صنف تي جوڳي تحقيق ڪئي وڃي ها، پر اهو ته ٺهيو پر مون کي ’وائي‘ جي صنف تي محترم تاجل بيوس جو لکيل مضمون ’سنڌي وائي ۽ ان جي اوسر‘ بن قسطن ۾ سنڌ حڪومت جي اطلاعات کاتي پاران نڪرندڙ رسالي ’ماهوار پيغام‘ جي اپريل ۽ مئي - جون

2003ع ۾ ڇپيل نظر آيو، ٻيو ٿيو مڙيو ٿي خير.

مان پاڻ به ڪڏهن ڪڏهن شاعريءَ لاءِ رنڊا روڙڻ جي ڪوشش به ڪندو آهيان، تنهن ڪري شاعريءَ تي لکيل ڪتاب خريد به ڪندو آهيان ۽ پڙهندو به آهيان. انهن ڪتابن تي مستند شاعرن، ڏاهن ۽ پارڪن جا لکيل مهاڳ به ڏاڍي دلچسپيءَ سان پڙهندو آهيان، پر هاڻ مون هن صنف تي لکڻ لاءِ اڪهٽ شاعرن جي شاعري پڙهي آهي ۽ انهن جي ڪتابن تي لکيل ڪيترائي مهاڳ، رايا ۽ خيال پڙهيا اٿم، انهن مان مون کي ڪا هڪڙي ست، اڌ ست وائيءَ بابت لکيل ملي آهي، هر ڪنهن جي قلم رڳو غزل جي تعريف لکي آهي. مون کي سمجهه ۾ نه آيو ته ائين ’وائي‘ جي صنف سان انيلاءَ ٿيو آهي. انهيءَ ’وائي‘ سان لکندڙن جي به اڪيائي ۽ ڳڻا تيل روئي مون کان هي ڪجهه لکرايو آهي.

مان سنڌي ادب جو انتهائي ادنيٰ کان به ادنيٰ پڙهندڙ ۽ لکندڙ آهيان، جنهن جي لکڻي پل ته کڻي ڦاڙي ڦٽي ڪرڻ جهڙي هجي، پر جيڪڏهن منهنجي ڳالهه ۾ ڪا حقيقت هجي ته پارڪن، مهاڳ لکندڙن، مقالا نگارن، مونوگراف ۽ ٻي ايتڙ ڏي لاءِ ٿيسز لکائيندڙن ۽ لکڻ وارن کي هڪ وينتي، ميٽمنت ۽ نماڻو عرض آهي ته هن صنف جو ڀيندڙ ڀير وڃي، ڇنڊڇاڻ ڪرائي وڃي، صحيح معنيٰ ۾ پرڪ ڪرائي وڃي، ڇاڪاڻ جو شاهه عنايت رضوي ۽ شاهه لطيف کان وٺي، شاعراڻي ڪيتو ڀر نئين کان نئين شاعره سنڌوءَ تائين هر شاعر هن صنف تي لکي ٿو ۽ ڪن جي شاعري رڳو ’وائي‘ تي ٻڌل ٿي آهي.

اسان اميد جا ڏيئا

گل ته ڪندا ئي ناهيون.

هونءَ مون کي وائيءَ بابت جيڪو مواد ملي سگهيو، اهو مان از حد

مختلف بابن ۾ حوالي طور ڏئي چڪو آهيان، انهن حوالن ۾ ڪن محققن جو رايو آهي ته ’ڪافي‘ ۽ ’وائي‘ اصل ۾ ساڳئي صنف جا ٻه نالا آهن، يعني لاڙ جا ماڻهو جنهن صنف کي ’وائي‘ ٿا سڏين، اترادي اُن ئي صنف کي ’ڪافي‘ جي نانءَ سان ٿا پڪارين.

ڪن محققن جو اهو به خيال آهي ته ’ڪافي‘ ٽمري ڳاڻڪيءَ مان نڪتي آهي، جيڪا اصل ۾ هڪڙي راڳڻي آهي. پوءِ انهن مان ٻه ڪنهن ايئن به چيو ته اها ’ڪافي راڳڻي‘ امير خسروءَ جي ايجاد ڪيل آهي ۽ ڪن محققن خاص ڪري محترم هيري نڪر ان ڳالهه کي رد ڪندي چيو ته ’ڪافي‘ سنڌ ۾ سمن جي دؤر ۾ به ملي ٿي. هن سال يعني 2014ع جي ٽماهي ’سنڌي ٻولي‘ تحقيقي جرنل، جيڪو سنڌي لينگئيج اٿارٽي، حيدرآباد مان ڇپجندو رهندو آهي، ان ’ڪافيءَ‘ جي صنف تي سڄو سارو ’ڪافي نمبر‘ ڪري ڪڍيو آهي، جنهن ۾ ڪيترن ئي محققن جا چيدا مقالا ڇپيا آهن، پر انهن ’ڪافيءَ‘ جي گهاٽڙي، فن يا ٽيڪنيڪ تي ڪجهه نه لکيو آهي ته اها صنف لکجي ڪٿين ٿي، ان جون فني لوازمات ڇا آهن؟

اهڙيءَ طرح هڪڙو مضمون نارائڻ شيام جي لکت ماهوار ڪينجهر 1993ع جي اپريل جي مهيني ۾ مون کي مليو، جنهن جو عنوان ’ڪافي ۽ وائي‘ آهي، ان ۾ نارائڻ شيام وائيءَ جي صنف تي ڪافي ڄاڻ ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ۾ هن واضح طور تي اهو ڄاڻايو آهي ته ’ڪافي‘ ۽ ’وائي‘ ڌار ڌار صنفون آهن ۽ ان مضمون ۾ هن ڄاڻايو آهي ته ’وائي‘ دراصل ’دوهو چنڊ‘ تي لکي ويندي آهي، پر راڳ جي راڳئين ۽ ڳائڻ وديا جي لحاظ سان شاهه لطيف ان صنف ۾ ڪجهه واڌارا ڪيا ۽ هن ڪجهه وايون ’للت چنڊ‘ تي به لکيون آهن.

ڳولها ڪندي مون کي هڪڙو مضمون خالص ’وائي‘ جي صنف تي

پروفيسر محرم خان جو ’وائِي سنڌ جي قديم سُرائِتي صنف‘ پڻ مليو آهي. اهو مضمون سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جي مخزن ۾ سال 77-1976ع ۾ ڇپيو هو، جنهن ۾ پڻ محرم خان جو چوڻ ته:

”سنڌ جي هن سُرائِتي صنف ’وائِي‘ تي ڪو ڪتاب ته ڇا، پر اهڙو ڪو مضمون به موجود نه آهي، جنهن مان ڪو مبتدي رڳو ابتدائي بنيادي قسم جي ڪا به رهبري حاصل ڪري سگهي.“
پر اڳتي لکندي محرم خان لکي ٿو ته:

”وائِيءَ جو بنياد ڪو چنڊ يا عروض جي لفظي وهت تي رکيل نه آهي، پر انهيءَ جو انشاد ۽ ترنم دنبوري جي تنوار تي رچيل آهي.“
هاڻ جيڪڏهن ’وائِي‘ جي گهڙت چنڊوديا تي به نه آهي ته پوءِ ان صنف جو فني تاجي پيتو ڪهڙو هئڻ گهرجي، ان بابت محرم خان ڪا خاص ڄاڻ نه ڏني آهي، سواءِ اهو چوڻ جي ته، ”وائِيءَ جو سٽاءُ ۽ ترنم دنبوري جي تنوار تي رچيل آهي.“ ان سان مبتدي شاعرن کي ڪو خاص لاڀ ته ملي نه سگهندو، ڇاڪاڻ جو دنبوري جي ٿاڻ ۽ ٽٽ ٽٽ کي هر ڪو پرکي نه ٿو سگهي.
جيتوڻيڪ اڳتي هلي هو ان راءِ جو آهي ته ’وائِي‘، ڪافيءَ کان ڌار صنف آهي، تنهن لاءِ اسان جي راءِ آهي ته نارائڻ شيام جيڪو ’وائِي‘ جو چنڊوديا تي چيد ڪيو آهي، اهو اسان جي جديدترين ’وائِي‘ لکندڙن جي ڪافي حد تائين رهنمائي ڪري سگهي ٿو.

وائِي اسان جي موجوده دؤر جي هر نوجوان کان نوجوان شاعرن وٽ مقبول صنف پئي رهي آهي. شاھ لطيف کان پوءِ اسان وٽ اڄ تائين سنڌي شاعريءَ ۾ بيت، دوهي، سورني سان گڏوگڏ ’وائِي‘ به لکجي رهي آهي. پوءِ ڪنهن ان جي گهاڙيتي ۾ ڪي تجربا به ڪيا آهن، اهي ڪيترا ڪامياب آهن يا ڪامياب ناهن. سندن لکيل وايون ڳائڻ وديا تي پوريون بيهن ٿيون يا نٿيون

بيهن، مان هتي ان ڳالهه کي ڳالھ ڏيا جي ڄاڻن لاءِ ڇڏيان ٿو ته اهي ان باري ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ شاھ عنات رضوي، شاھ لطيف، سچل سرمست، حمل فقير، مصري شاھ ۽ سندن دؤر کان پوءِ وارن شاعرن جي شاعريءَ مان وائيءَ جي صنف ڳائي ۽ مقبول عام بڻائي ٿي سگھجي. سنڌ ۾ شاعريءَ جي ڪتابن جي ڇپجڻ جو سلسلو تمام گھٽ آهي. ان جا ڪي سبب آهن، هونءَ ته اهي حل جوڳا آهن، پر اسان جي سنڌ ۾ جيڪي گائڪ آهن، انهن جو شاعريءَ جا ڪتاب خريد ڪرڻ جو رواج تمام گھٽ آهي، پسند ۽ ناپسند جو عمل دخل به گھڻو ئي آهي. اسان وٽ سنڌ ۾ ڊولڻ راهيءَ جهڙا فرد تمام گھٽ آهن، جيڪي لکي به ڄاڻن ۽ ڳائي به ڄاڻن. اسان وٽ عبدالغفار تبسم ۽ بيدل مسرور بدوي لکي به ڄاڻن ته ڳائي به ڄاڻن ۽ ڏٺون به جوڙڻ ڄاڻن، تنهن هوندي به انهن کان ڪڏهن به پنهنجي ڇپيل شاعريءَ جي ڏن، پنهنجي آواز ۾ ٻڌي نه سگھيو آهيان.

بهر حال مان ان راءِ جو آهيان ۽ بابن ۾ ڄاڻايل وائيءَ تي محققن جي راءِ مان اها راءِ جوڙي اٿم ته ’ڪافيءَ‘ کان ’وائيءَ‘ جڻ جدا صنف آهي ۽ نه هڪ ئي گھاڙي تي جا به نانءُ آهن.

باقي سنڌ ۾ ’ڪافي‘ اڄوڪي دؤر ۾ ان ڪري لکي نه ٿي وڃي جو موجوده دؤر جو هر شاعر راڳ ۽ راڳئين مان واقف ناهي، تنهن ڪري اهو ڪافيءَ جي صنف جي پوئواري ڪري نه سگھيو آهي، تنهن ڪري نوجوان شاعرن کان اها صنف پاڻ ڇڏائيندي پئي وڃي. وري به شڪر اُن ڳالهه جو آهي ته اڄ ڪلهه وائي عام جام لکي پيئي وڃي. 2013ع ۾ ڊاڪٽر ذوالفقار سيال، سنڌي شاعريءَ ۽ شاعرن بابت هڪ ڪتاب جي سهيڙ ڪئي هئي، جنهن ۾ هن ساڍا اٺ سؤ شاعر شامل ڪيا هئا، پر هڪ غير مستند تخميني مطابق سنڌ ۾ هن وقت تن هزارن کان وڌيڪ شاعر موجود آهن ۽ انهن مان اڪثر وائيءَ جي

صنف لکن ٿا.

ماهوار ناٽڪ ڪراچيءَ پاران رحمت پيرزادي جي ادارت ۾ نڪرندڙ رسالي 'وائي' نمبر ڪڍيو هو، ان ۾ ڪيترائي نوجوان 'وائي' لکندڙ شاعر اچي ويا هئا. وائيءَ جي صنف عروض تي به لکي وئي آهي، جنهن جي شروعات شيخ اياز ڪئي ۽ پوءِ ڪيترن ئي شاعرن عروضي وايون به لکيون، جنهن ۾ به ڪيترن ئي پاڻ موڪيو آهي. وائيءَ جي صنف تي لکڻ لاءِ مون قلم کنيو آهي. اميد اٿم ته وائي لکندڙ شاعرن لاءِ لڀائتو ليک ٿي پوندو. ڄڻ مون به شيخ اياز چواڻي ته

مون ذات انوکي آندي آ

ٿي تند وڙهي تلوارن سان.

وائي ته نهڻي صنف آهي، پر موجوده دؤر جي شاعرن ان صنف ۾ به ڪافي جولانيءَ جا جوهر ڏيکاريا آهن.

ستار پيرزادو

پتو:

C-213، پاڪ اوڻيو،

پلاٽ 118، بلاڪ 19،

گلستان جوهر، ڪراچي.

موبائيل: 0306-2563417

ٽيليفون: 021-34663497

مقدمو

”شاه لطيف جي وائي ۽ وائيءَ جي اوسر“ جي عنوان هيٺ لکيل مسودو/مواد نظر مان گذريو. وائيءَ جهڙي اهم سنڌي شعري صنف تي لکيل اهڙو تفصيلي مواد منهنجي لاءِ نهايت دلچسپيءَ کان خالي نه هو، ڇاڪاڻ ته هن کان اڳ، سنڌي ادب، خاص ڪري شاعريءَ جي اڪثر تذڪرن ۽ تاريخن ۾ ”وائي ۽ ڪافيءَ“ جو گڏيل طور ۽ مختلف راءِ سان نهايت مختصر بيان ڪيو ويو آهي، سواءِ انهن هڪ اڌ مضمونن جي، جن جو حوالو هن ليکڪ ۾ ڄاڻايو ويو آهي. ان لحاظ کان هن مسودي ۾ ليکڪ تمام گهڻي محنت ۽ جاڳوڙ ڪئي آهي ۽ ان موضوع تي نه صرف سٺو مواد ڪٺو ڪري ڏنو آهي بلڪ هڪ ذهين ليکڪ هجڻ جي ناتي، وائيءَ جي صنف متعلق ڪي نتيجا به ڪڍيا آهن ۽ اها بلڪل صحيح راءِ قائم ڪئي آهي ته، ”ڪافيءَ کان وائي جدا صنف آهي ۽ نه ئي هڪ گهاڙيتي جا به نانءُ آهن.“ ساڳي وقت ليکڪ وائيءَ متعلق انهيءَ راءِ کي به دليلن سان رد ڪيو آهي ته، ”وائيءَ جو گهاڙيتو بلها شاهه جي شاعريءَ تان پٽائي ورتو.“ يا ”وائي، لوڪ گيت يا سهري مان نڪتي آهي.“ جيئن ته ليکڪ جو وڌيڪ زور شاهه لطيف جي وائيءَ تي آهي، ان ڪري هن مسودي جي شروعاتي ٻن بابن کي ڇڏي جيڪي مجموعي طور ’شاعري ڇا آهي‘ ۽ ’ادب ۾ شاعريءَ جي اهميت‘ تي آهن، باقي سڀ باب شاهه لطيف جي حوالي سان آهن، جڏهن ته آخري باب جديد دؤر ۾ وائيءَ جي واڌ ويجهه بابت آهي. جيتري قدر وائيءَ جي تاريخي پسمنظر ۽ ان جي ارتقا ۽ اوسر جو تعلق آهي، ليکڪ ان لاءِ ڪو الڳ باب نه رکيو آهي، جيڪو رکڻ کپندو هو، البت ’شاهه لطيف کان اڳ جي وائي‘ ۽ ’وائيءَ جي گهڙت‘ وارن بابن ۾ هن ان سلسلي ۾ ڪي حوالا ضرور ڏنا آهن، جن جو تفصيلي ذڪر

اڳتي ڪبو.

’ڪافي‘ ۽ ’وائي‘ سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ ئي وقت شاعريءَ جون صنفون به آهن ته راڳ جون صنفون به آهن. هن وقت هنن ٻنهي صنفن جو شعري حوالي سان گهاٽيتو توڙي موضوع ۽ راڳ جي حوالي سان ڳاڻڪيءَ جو انگ ۽ انداز الڳ الڳ آهي. جيئن ته اسان جي مطالعي هيٺ آيل مسودو وائيءَ جي شعري صنف جي حوالي سان لکيل آهي، ان ڪري اسين ان جو راڳ وارو پاسو ڇڏي ٿا ڏيون.

تاريخي حوالي طور سنڌ ۾ پهريان ’ڪافي‘ ۽ پوءِ وائيءَ جو نالو ملي ٿو. جڏهن ته هنن صنفن جي لکيت ۾ مليل پهرين نمونن ۾ ناليوار پهرين ’وائي‘ ۽ پوءِ ’ڪافي‘ اچي ٿي. شاهه لطيف ۽ سچل سائينءَ جي دؤر اچڻ تائين لکيت ۾ جيڪي شعري نمونا مليا آهن، تن ۾ وائي ۽ ڪافيءَ جي گهاٽيتي توڙي موضوع ۾ ڪوبه فرق ناهي ۽ هڪ ئي دؤر ۾ هڪ ئي شعري گهاٽيتي جا ٻه مختلف نالا ملن ٿا، وائي به ته ڪافي به.

شاهه عنات رضوي (1720ع-1625ع) اهو پهريون شاعر آهي، جنهن پنهنجي رسالي ۾ بيت کان پوءِ جيڪا شاعريءَ جي صنف لکي آهي، ان کي هن ’وائي‘ جو نالو ڏنو. جڏهن ته ’ڪافي‘ چوڻ جو اهڃاڻ سنڌ ۾ شاهه عنات رضويءَ کان اٽڪل هڪ سؤ سال اڳ ارغونن جي دؤر ۾ ملي ٿو. تذڪرن ۾ آيل آهي ته، ”سورهين صديءَ واري دؤر ۾ سنڌ جي ڏاکڻ ۽ ڳاڻيندڙن مان پاٽ جو بزرگ شيخ لاڏهيو سنڌي (1598ع-1523ع) برهانپور ۾ سنڌي ڪافي ڳائڻ ۾ پنهنجو مت پاڻ هو.⁽¹⁾ ان بعد شاهه عنات رضوي کان ٿورو اڳ مغل دؤر ۾ مير معصوم شاهه جي پيءُ مير فاضل بکريءَ لاءِ لکيل آهي ته ”هن سنڌي ڪافيءَ کي دهلي ۽ آگري طرف مشهور ڪيو.“ هڪ هنڌ ته ائين به لکيل آهي ته، ”مير فاضل بکري سنڌي ٻوليءَ جو شعر ’ڪافي‘

نهایت ٿي سھڻو چوندو هو.“⁽²⁾ ان مان خبر پوي ٿي ته ان دؤر ۾ سنڌي ڪافي نه صرف راڳ جي بلڪ سنڌي شاعريءَ جي به مڃيل صنف هئي، پر اسان جا سڀئي تذڪره نويس ان ڳالهه تي اچي بيهي رهيا ته ’ڪافيءَ‘ جي ان دؤر وارو گھاڙيتو محفوظ رهي نه سگهيو جيڪو ملي نه سگهيو آهي. ٻئي طرف اهو ڏسون ٿا ته مٿي ذڪر ڪيل سنڌي ڪافيءَ جي مقبول دؤر ۾ پنجاب اندر شاه حسين (1593ع-1531ع) ڪافيءَ جو وڏو ۽ پهريو شاعر نظر اچي ٿو، جنهن لاءِ اهو پڻ چيو وڃي ٿو ته مٿس سنڌي راڳ ڪافيءَ جو اثر هو. بقول ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي ته، ”سنڌ جو راڳ ايترو مشهور هو، جو ان جو اثر سنڌ ۽ پنجاب جي مسلمان صوفين ۽ درويشن تي پيو، جو لاهور جي صاف دل درويش شاه حسين پنهنجي جذبن جو اظهار ڪافين ذريعي ڪيو.“⁽³⁾ خاص ڳالهه ته شاه حسين جي ڪافين جو شعري گھاڙيتو به اهڙو آهي، جيڪو بعد ۾ ملندڙ سنڌي اوائلي ڪافين ۽ وارين جو آهي.

مائي ني مين ڪينون اکهان، درد وڇوڙي دا حال

دهوان ڏکي ميري مرشد والا، جان قولان تان لال

ڪهي حسين فقير نماڻان، اج وي نه آيو لال.⁽⁴⁾

شاه حسين جي اها ڪافي دوهي ڇند تي آهي، البت ان جا ماترا

عام دوهي جي ماترائن کان گهڻا آهن. وائيءَ جي پهرين باقاعده شاعر شاه

عنات رضويءَ وٽ به اهڙو ئي شعري گھاڙيتو ملي ٿو، جيئن ڏسو:

تان تون رات سڃاڻي سُمهين، سائين ننڊا بار

انهين جي عنايت چئي، پُچي ونءُ پيزار.⁽⁵⁾

مٿي پيش ڪيل اقتباس مان ثابت ٿئي ٿو ته، سنڌي ڪافيءَ جو به

اوائلي شعري گھاڙيتو اهوئي هوندو، پر جڏهن لکيت ۾ انهن جو نمونو مليو ته

اُهو هيو ته هڪڙي ئي گھاڙيتي کي ڪٿي وائي لکيو ويو ته ڪٿي ’ڪافي‘.

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جڏهن سنڌي ڪافين جي ڪتاب جو پهريون جلد ترتيب ڏنو ته ان ۾ هن شاهه عنايت رضويءَ کي سنڌي ڪافيءَ جي پهرين شاعر طور آڻي سندس ويهه عدد 'وايون'، ڪافيون قرار ڏئي ڪتاب ۾ شامل ڪيون. ساڳئي وقت ڊاڪٽر بلوچ، شاهه لطيف، تمر فقير ۽ ڪن ٻين شاعرن جون 'وايون' پڻ ڪافيءَ طور ان جلد ۾ شامل ڪيون آهن. جڏهن ته انهن بعد صاحبڏني فاروقيءَ جون ڪافيون ڏنيون اٿائين، جنهن ساڳئي دؤر ۾ پنهنجي ڪلام کي 'ڪافي' چيو ۽ لکيو. هونءَ به ڏسنداسون ته ان دؤر ۾ ملندڙ شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف جي وائن ۽ صاحبڏني فاروقيءَ جي ڪافين جو شعري گهاٽڻو ۽ موضوع پڻ ساڳيو آهي. پر هتي اهو سوال تو اُڀري ته جڏهن 'ڪافي راڳ' ۽ پڻ 'ڪافي شعر' شاهه عنايت رضويءَ کان اڳ سنڌ ۽ پنجاب ۾ مقبول هيو ۽ ان جو گهاٽڻو به ساڳيو هو ته پوءِ شاهه عنايت رضوي اهڙي شعري صنف کي 'وائي' نالو ڇو ڏنو؟ انهيءَ جا ٻه خاص سبب ٿي سگهن ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ لکيو آهي ته، "وائي ۽ ڪافي راڳ جا اصطلاح آهن." (6) ڪافي راڳ ته سنڌ جو اوائلي راڳ هيو. جڏهن ته 'وائي' راڳ جي باري ۾ ڊاڪٽر بلوچ لکيو آهي ته، "وائي" معنيٰ وڏي آواز سان چوڻ. جنهن مان اسم 'وائي' آهي. انهيءَ مناسبت سان وائيءَ جي اصطلاحي معنيٰ پيدا ٿي. اهو ٻول جيڪو مٺي آواز يا آلاپ سان ڳائجي، ان لحاظ کان 'وائي' موسيقيءَ جي اڳاٽي صنف 'قول' جي هم معنيٰ اصطلاح آهي. (7) هڪ ته شاهه عنايت رضوي، جيڪو پنهنجي وقت ۾ راڳ جو پڻ وڏو ماهر هو، پنهنجي ڪلام کي سُروڊن ۽ سُرن ۾ ورهاڻائين ۽ سنڌي راڳ ۾ ڪافيءَ جي اوائلي انگ کان پوءِ وائيءَ جو نئون آهنگ متعارف ڪرايائين، جنهن کي اڳتي هلي شاهه لطيف عروج تي پهچائي ڇڏيو. ٻيو ته شاهه عنايت رضوي جيئن جو پنهنجي وقت جو هڪ سڄاڻ ۽ عظيم شاعر هو، تنهن سنڌي

شاعريءَ جو رُخ پڻ موڙيو. شاھ عنات رضويءَ وٽ سنڌي شاعري ڳاھن، گنانن، قاضي قادن جي بيتن ۽ دادو ديال کان ٿيندي اچي هن وٽ پهتي هئي، جنهن جو بنيادي تاجي پيتو تصوف جو روحاني فڪر، جنگين جا واقعا ۽ عوامي قصا ۽ داستانن جو بيان هو. شاھ عنات رضويءَ پنهنجي ’واڻن‘ ۾ نواڻ آندي، هو نوان عوامي داستان جهڙوڪ راءِ ڏياچ، مڱڻو، نوري ڄام تماچي کڻي آيو، جنهن کان سواءِ ٻيا عوامي موضوع آڻڻ، ڪاپائيتي، سامي، جوڳي ۽ سخي مردن کي به ڳايو. شاھ عنات رضوي پهريون دفعو سنڌي شاعريءَ ۾ مجازي حسن ۽ عشق کي به متعارف ڪرايو. اهڙيءَ طرح شاھ عنات رضوي سنڌ جي اوائلي ’ڪافيءَ‘ کي نئون موڙ ڏئي ان ۾ جدت آڻي ۽ ان ۾ موضوعن جي نواڻ ۽ وسعت آڻي، سنڌي شاعريءَ ۾ ’واڻيءَ‘ جي صنف کي الڳ ٿلڳ بڻائي هڪ Break Through ڪيو. شاھ عنات رضويءَ جي انهيءَ ئي روايت تان اثر وٺي شاھ لطيف وائيءَ جي صنف کي هنئين سان هنڊايو ۽ ان ۾ فن ۽ فڪر جا نوان جوهر ڏيکاري، وائيءَ جي صنف کي ڪمال جي سطح تائين وٺي آيو، جنهن جو اثر اڄ جي جديد شاعريءَ تائين موجود آهي.

هوڏانهن اُتر سنڌ اندر درگاه درازا ۾ تصوف جي اثر هيٺ ’ڪافي‘ راڳ ۽ ’ڪافي ڪلام‘ جو سلسلو هلندو آيو، جنهن ۾ اڳتي هلي سچل سائينءَ ڪافيءَ جي شعري صنف کي وسعت ڏئي نه صرف اوائلي گهاٽپڻي تي ڪافيون چيون، بلڪ انهن جي ٿلهه ۽ مصراعن ۾ نوان تجربا ڪيا، پر ڪافيءَ جي صوفيانه موضوع ۾ پنهنجو رنديءَ ۽ مستيءَ وارو جوش ۽ جذبو شامل ڪيو. اهڙو ئي جوش ۽ مستي ڪافي راڳ ۾ به آندي جو شاھ لطيف جي ’واڻيءَ‘ کان پوءِ خاص ڪري سنڌ جي صوفيانه تحريڪ ۾ سنڌ جي درگاهن تي ’ڪافيءَ‘ اچي جاءِ والاري. پر ان جي موضوع جو خاص نڪتو

صرف ۽ صرف صوفيانہ خیال، حسن ۽ عشق جو بیان (پوءِ اُهو مجازي هجي يا حقيقي) ئي رهيو. سچل سائينءَ کان پوءِ جن صوفي بزرگن ۽ شاعرن کافيون چيون، انهن جي سچل سائينءَ جي ئي فن ۽ فڪر ۽ کافين جو اثر پيو ۽ سندن کافيون ’وائيءَ‘ کان ان ڪري به مختلف آهن جو ’وائيءَ‘ جيان ان جو موضوع به وسيع ناهي ته وائيءَ جيان ڪو هڪڙو گهاڙيتو به ناهي. صوفي بزرگن وٽ غزلياتيون کافيون به ملن ٿيون، وائيءَ جي گهاڙيتي ۾ به کافيون ملن ٿيون ته انهن صنفن کان مختلف به کافيون ملن ٿيون.

کافيءَ ۽ وائيءَ جي مٿي ذڪر ڪيل بيان جو مقصد اُهو هيو ته جيئن اسين وائي ۽ کافيءَ جي بنيادي فرق ۽ ان جي تاريخي پسمنظر کي سمجهي سگهون. هن مسودي ۾ ليکڪ ائين باب اندر ’وائي ۽ کافي‘ جو جيڪو فرق ڄاڻايو آهي، اهو صرف شعري گهاڙيتي جو آهي، جيئن لکيو اٿائين ته، ”وائيءَ جي هر هڪ مصرع هڪ ٽڪي ۽ ان جي پهرين مصرع يا ان جو اڌ هر ڪنهن مصرع جي پٺيان ايندو.“ يعني ورائي يا ايئن به لکيو اٿائين ته ”وائي، سورني يا دوهي جي پڌن تي آڌاريل آهي.“ اهو به ڄاڻايو اٿائين ته ”وائيءَ جي ٽله ۾ ته کافي تجربا ٿيا آهن، پر ان جي مصرعائن ۾ وسعت ناهي آئي.“ وغيره، پر اسان ڏسون ٿا ته ’وائيءَ‘ جي مٿي بيان ڪيل گهاڙيتي ۾ اڄ به ’کافيون‘ چيون ۽ لکيون وڃن ٿيون، تنهن ڪري کافي جيڪڏهن وائيءَ کان گهڻو مختلف آهي، ته اُها موضوع جي حوالي سان آهي. کافيءَ جو خاص موضوع حسن، عشق، مجاز، فراق، وصال ۽ ٻيا صوفيانہ خیال آهي، جڏهن ته وائيءَ ۾ انهن موضوعن سان گڏوگڏ ٻيا گوناگون موضوع بيان ڪرڻ جي وسعت موجود آهي. گهاڙيتي جي حوالي سان به ’کافيءَ‘ جا گهاڙيتا سچل سائينءَ وارا ئي هلن پيا، چوٽه جيڪڏهن کافيءَ جي گهاڙيتي ۾ تجربا ڪبا ته پوءِ اها ’کافي‘ نه رهندي يا گيت ٿي ويندي يا نظم، جڏهن

ته وائيءَ ۾ نون تجربن ڪرڻ جي وسعت موجود آهي ۽ پڻ نوان خيال به آڻي ٿا سگهجن. اهوئي سبب آهي جو جديد ادب ۾ اڄ به ’ڪافيءَ‘ جي جاءِ تي وائي وڌيڪ لکي وڃي ٿي. ٻي ڳالهه ته ڪافي لکڻ کان وڌيڪ جهونگارڻ جي شيءِ آهي، جنهن لاءِ راڳ جي ڄاڻ ضرور هئڻ گهرجي.

هن مسودي جي باب چوٿين ۾ ليکڪ وائيءَ جي صنف جا پيرا شاه عنات رضويءَ جي دؤر کان به اڳ کنيا آهن ۽ اهو لکيو آهي ته، ”شاه عنات رضويءَ کان اڳ ۾ ميران ٻائيءَ جي گيتن يا پڌن ۾ وائيءَ جو گهاڙيتو ملي ٿو.“ ان سلسلي ۾ ليکڪ ميران ٻائيءَ جي شبن جا ڪي پڌ به مثال طور ڏنا آهن. ان بيان کان پوءِ به سنڌي شاعريءَ ۾ وائيءَ جو پهريون شاعر شاه عنات رضوي ئي بيهي ٿو.

اڳتي هلي مسودي جي باب پنجين ۾ ليکڪ، نارائڻ شيام جي هڪ مضمون جي حوالي سان هڪ اهم ڳالهه به لکي آهي ته، راجستان جي ’دادو ديال‘ (1602ع-1544ع) وٽ سنڌي وائيءَ جهڙي شروعاتي صنف ملي ٿي، جيڪو شاه عنات کان اڳ ٿي گذريو آهي. ليکڪ مسودي ۾ دادو ديال جي انهن شعرن کي به پيش ڪيو آهي، جيڪي وائيءَ جي گهاڙيتي جهڙا آهن، جڏهن ته دادو ديال جي اهڙي شعري گهاڙيتي کي وائي يا ٻائي سڏيو ويو آهي. بهر حال ليکڪ سنڌي وائيءَ جي حوالي سان شاه عنات کان اڳ جي دادو ديال جو سٺو حوالو پيش ڪيو آهي، پر دادو ديال کان به اڳ وائيءَ جا نشان ڪونه ڄاڻايا آهن ۽ اهو لکيو اٿائين ته، ”دادو ديال کان اڳ اهڙو ڪو مثال اڃا هٿ نه آيو آهي.“ دادو ديال جي وائيءَ جهڙي شعري نموني تي لکيل وائيءَ مان خبر پوي ٿي ته ڪانئس اڳ سنڌ ۾ اهڙي شعري صنف موجود هئي، جنهن اڳتي هلي ڪافي يا وائيءَ جو روپ ورتو.

اسان ان سلسلي ۾ جڏهن سنڌي ادب جي تذڪرن خاص ڪري

شاعريءَ جي تاريخ جي ورق گرداني ڪريون ٿا ته خبر پوي ٿي ته هن وقت جيڪا سنڌي ڪافي يا وائي لکي وڃي ٿي، ان جا شروعاتي اهڃاڻ دادو ديال کان به اڳ سومرن جي دؤر ۾ ملن ٿا، جنهن دؤر ۾ سنڌي شعر ڳاهه، دوهي، سورني ۽ بيت کان ارتقا ڪري اسماعيلي بزرگن جي نظم گنان تي پهچي ٿو. جن تذڪره نويسن اهو لکيو آهي ته سنڌ ۾ وائي ۽ ڪافيءَ جا اوائلي نمونا ملي نه سگهيا آهن، انهن جو الائي جي چو سنڌي شعر ’گنان‘ ڏانهن ڌيان نه ويو آهي. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ’گنان‘ کي وائيءَ جي شروعاتي شعري سٽا ڄاڻايو آهي ۽ لکي ٿو ته، ”گنان ۾ ورائي ٿئي ٿي جيڪا هر بند ۾ وري وري دهرائجي ٿي. وائيءَ جي ساخت به لڳ ڀڳ هن نظم جهڙي آهي، ان مان لڳي ٿو ته سنڌي ۾ وائيءَ جي سٽا جهڙي صنف موجود هئي.“⁽⁸⁾ ڊاڪٽر غلام علي الانا موجب، ”’گنان‘ هڪ اهڙي صنف آهي، جنهن کي سنگيت وديا يا راڳداريءَ موجب ڪافيءَ جي صنف چئي سگهجي ٿو. جنهن ۾ هر بند کان پوءِ ٿلهه جي ورائي ڌيان ڇڪائي ٿي.“⁽⁹⁾ هينئر گنان نظم جو هڪ بند پيش ڪجي ٿو، جنهن جا اصل ۾ پنج بند آهن.

شاهه جو مڃيئڙو تن کي، جي صُبحوڙي جاڳن.
اُٿي الله نه گهرين بنڊا تون، سَتين سڄي رات.
نه ڪا جهوري جيءَ بنڊا، نه ڪو سمر ساٿ.
شاهه جو مڃيئڙو تن کي، جي صُبحوڙي جاڳن.⁽¹⁰⁾

سومرن جي دؤر ۾ پير صدرالدين جو چيل هي ’گنان‘ سنڌ ۾ دوهي، ڳاهه ۽ بيت کان پوءِ سرجندڙ پهرين شعري صنف آهي، جنهن اڳتي هلي ڪافيءَ يا وائيءَ جو روپ اختيار ڪيو. هن ’گنان‘ ۾ ’ٿلهه‘، ’مصرعا‘ ۽ ٻين ٿلهه جي مصرعن سان ’ورائي‘ ظاهر ڪري ٿي ته سنڌي شاعريءَ ۾ وائي يا ڪافيءَ جهڙي صنف جا اهڃاڻ پير صدرالدين جي ’گنانن‘ ۾ نمودار ٿيا،

ان جو باقاعده گهاڙيتو دادو ديال جي شاعريءَ ۾ تخليق ٿيو، جڏهن ته اهڙي صنف تي 'وائي' جو نالو رکي شاهه عنايت رضوي ان کي نون موضوعن ۽ فڪر سان سنڌي شاعريءَ ۾ هڪ خوبصورت اضافو ڪيو.

وائيءَ جا شروعاتي بنياد ۽ اهڃاڻ سنڌ جي سرحدن کان ٻاهر نه ٻولڻ گهرجن، جو اها نوجوان شاعريءَ جي صنف آهي، جيڪا ميران ٻائيءَ کان به ٻه سؤ سال پهريان سنڌ ۾ تخليق ٿي، جنهن جون پاڙون سنڌي شعر جي دوهن، سورنن ۽ بيتن ۾ موجود آهن. ڪافي هجي يا وائي، اها سنڌي بيت مان ئي اُسري آهي، خاص ڪري 'وائي' جو شروع کان وٺي اڄ تائين شعري گهاڙيتو 'بيت' جي چوڌاري ڦري ٿو، اهو به چوندو ڏيا جي شعري ويس ۾. هن مسودي ۾ ليکڪ اهو صحيح ڄاڻايو آهي ته، ”وائي حقيقت ۾ دوهي يا سورني جي پڌن تي آڌاريل آهي.“ بيت يا ڏوهيڙي مان ڪافي يا وائي ڪيئن اُسري، ان جو سبب به سنڌ ۾ راڳ جو اوائلي ذوق ۽ شوق آهي. ان سلسلي ۾ ادبي تذڪرن ۾ ڄاڻايل آهي ته، ”جڏهن بيت ۽ ڏوهيڙي ماڻهن جي دلين تي اثر ڪيو ته هو دل وندرائڻ لاءِ اُهي بيت سُر سان چوڻ لڳا ۽ انهن کي ڳائڻ لڳا، تنهن ڪري سُر بيهارڻ لاءِ پوءِ مصرع جو پويون آڌ قافيه وارو يا ڪڏهن پهريون به اڳي ڪري چوڻ لڳا.“⁽¹¹⁾ اهڙيءَ طرح بيت جي ستن کي اڳتي پوئتي ڪرڻ سان ۽ ان کي ٽلهه، ورائي ۽ مصرعن جي ورهاست سان هڪ نئين صنف وجود ۾ آئي. هتي سولي طرح بيت ۽ وائيءَ جي ڦيري جو اهڙو مثال ڏجي ٿو، جنهن مان خبر پوندي ته بيت ۽ وائي ڪيئن هڪٻئي سان سلهاڙيل آهن.

پهريان شاهه لطيف جو هي بيت پڙهو:

مون ساريندي سپرين، اچين جي هيڪار،
پيرين ڌريان پنڀڻيون، هنڌ وڇاين وار،
صاحب سڀ ڄمار، گولي ٿي گذاريان.

هاڻي شاھ لطيف جي انهيءَ بيت جي آخري سٽ کي ڪٿي ڪري بيت جي مٿان پهرين سٽ رکي ته اها وائي بڻجي ويندي.

تله: صاحب سپ ڄمار، گولي ٿي گذاريان.

مون ساريندي سپرين، اچين جي هيڪار.

پيرين ڌريان پنڀڻيون، هنڌ وڃايان وار.

اوهان ڏٺو ته اهو بيت ٿوري ڦير ڦار سان ڏوهو وائي بڻجي ويو.

هن مسودي جي ليکڪ وائيءَ جي اها صحيح پڪڙ ڪئي آهي ته، ”وائي چنڊوديا جي اصول مطابق ڏوهي چنڊ ۽ سورڻي چنڊ تي آڌاڙيل آهي.“ مسودي جي باب ٽئين ۾ ليکڪ شاھ لطيف چئي شاعريءَ جي صنفن طور ڏوهي، سورڻي، ڏوهي سورڻي ميل ۽ ٻين بيتن جو پيرائڻي نموني ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن کي سٺو سمجهايو آهي. اهڙيءَ طرح شاھ لطيف جي وائي پڻ ڏوهي چنڊ ۽ سورڻي چنڊ تي چيل آهي ۽ ان جو اڪثر وزن ڏوهي چنڊ ۾ پهرين پڪڙ ۾ 11 ماترائون ۽ ٻئي پڪڙ ۾ 13 ماترائون آهي، پر جيئن ته چنڊ جا ٻه ڪيترائي قسم آهن ۽ ڏوهن جو به ماترائن ۾ ڪٿي ڪٿي الڳ حساب ٿئي ٿو. شاھ لطيف به وائين ۾ خاص ڪري ان جي تله ۾ ڪيترائي نوان تجربا ڪيا. اهي سموريون خوبيون هن مسودي جي باب ’شاھ لطيف جي وائين جا گهاٽا ۽ موضوع‘ ۾ ليکڪ تفصيل سان بيان ڪيون آهن، البت چنڊوديا جي علم موجب اهو نه ٻڌايو آهي ته ’ماترا‘ ڇاڪي چئجي ۽ اهي ماترائون ڪنهن بيت يا وائيءَ مان ڪيئن ڳڻجن جو انهن جي مقرر وزن جي خبر پوي. ”ماترائن جي ڳڻپ جو مدار ٺڙيءَ جي آواز کي چوڻي يا ڊگهي ڪرڻ تي آهي. آواز جي انهيءَ چوڻائيءَ ۽ گهٽائيءَ ۽ وڪڙڻ کي، اهڙي ڪري صورت ۾ آڻڻ ناممڪن آهي جهڙي صورت ’علم عروض‘ جي ٺهرايل آوازن کي ڏنل آهي.“⁽¹²⁾

”حرف ٻوليءَ جي پيڙهه آهن. حرف ما پڌ يا جُزا ٿا جُڙن. مثال آهي

”شاه“، اُهو پن جُن مان جُڙيو آهي ’شا‘ ۽ ’ه‘. ’شا‘ جُڙي ۾ ٻه جرف آهن ش ۽ الف، ’ه‘ ۾ هڪ جُڙو آهي. اهڙي طرح زير زير وارا ٽين ننڍا جُڙا ته وري حرف علت يعني الف، و، ي، آ وارا ٽين ڊگها جُڙا. ننڍن جُنن کي اُچارڻ ۾ ويرم گهٽ ٿي لڳي ۽ ڊگهن جُنن کي اُچارڻ ۾ ويرم (Timing) ڪجهه وڌيڪ ٿي لڳي. انهيءَ ويرم کي چَوَن ’ماترا‘. ننڍي جُڙ جي ڳڻپي هڪ ماترا ۽ ڊگهي جُڙي جون ڳڻپيون ٻه ماترائون. ’شاه‘ لفظ ۾ هڪ ڊگهو جُڙو آهي ’شا‘ ان جون ٻه ماترائون ۽ ننڍو جُڙو آهي ’ه‘، جنهن جي هڪ ماترا. ان حسان سان ’شاه‘ لفظ جون ماترائون ٽيون ٿي.¹³ ان حساب سان شاه لطيف جي بيتن ۽ واين جي وزن کي سمجهي ۽ ڳڻي سگهجي ٿو.

هن مسودي ۾ ليکڪ وائيءَ جي گهاڙيتي تي صحيح راءِ قائم ڪري ۽ اُن جي وصف بيان ڪري، شاه لطيف کان پوءِ لڪجندڙ وائيءَ جي اهم شاعرن ۾ روحل فقير، مراد فقير، سچل سائين، صوفي صديق، شاه شريف، فتح فقير، غلام رسول فقير، غلام محمد، پير غوث محمد، بيدل سائين، مصري شاه، حمل فقير جي ڪلام کي شامل ڪيو آهي.

شايد ليکڪ سندن ڪلام اُن ڪري شامل ڪيو آهي جو اُهو وائيءَ جي گهاڙيتي تي دوهي ڇند ۽ سورني ڇند تي چيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب به ڪافيون جلد 1 ۾ ڪافين ۾ بين شاعرن سان گڏ شاه عنات رضوي ۽ شاه لطيف جون ’وايون‘ به شامل ڪيون هيون، پر ان جو سبب هڪ ته اُهو هو جو شاه عنات ۽ صاحبڏني فاروقيءَ تائين اڃا ’وائي ۽ ڪافي‘ الڳ الڳ صنف طور ڪو خاص گهاڙيتو يا موضوع اختيار نه ڪيو هو، ٻيو ته وايون، ڪافيءَ جي ئي انداز ۾ ڳايون ٿي ويون، جڏهن ته مٿي ذڪر ڪيل شاعرن خاص ڪري سچل سائين، روحل فقير، مراد فقير، حمل فقير، بيدل سائين ۽ مصري شاه سڀني پنهنجي ڪلام کي ’ڪافي‘ سڏيو ۽ لکيو آهي ۽

انهن جي ڪلام جا جيڪي ٻه ڇاپي ۽ قلمي نسخا آهن، انهن ۾ انهيءَ صنف کي ’ڪافين‘ طور ئي درج ڪيو ويو آهي، ٻي خاص ڳالهه ته سچل سائينءَ کان پوءِ صوفيانہ فڪر کي وڌيڪ ڦهلائڻ لاءِ وائيءَ جي جاءِ اچي ’ڪافي‘ راڳ ۽ ڪافيءَ جي شعري صنف ورتي هئي ۽ سچل سائينءَ کان وٺي سمورن صوفي شاعرن جي ڪافين جو لهجو ۽ موضوع نچ صوفياڻو ۽ حسن ۽ عشق جو آهي ۽ انهن ۾ موضوعن جي اها وسعت ناهي، جيڪا شاھ لطيف ۽ کانئس پوءِ جي جديد شاعريءَ ۾ وائيءَ جي صنف اندر ملندي. انهيءَ ڪري منهنجو ذاتي خيال اهو آهي ته انهن شاعرن جي ’ڪافين‘ کي، ڀلي پوءِ اهي وائيءَ جي گهاٽيتي تي چيل هجن، مڪمل وائيءَ جي دائري ۾ آڻي نه ٿو سگهجي.

اهي ته آهن سنڌي صوفيانہ ’ڪافيون‘، جن کي وائيءَ جي گهاٽيتي ۾ هڻڻ ڪري ڪٿي قبول به ڪيو وڃي، پر هن مسودي ۾ ليکڪ ٻُلهي شاهه جي ڪافين کي به وائيءَ جي زمري ۾ آندو آهي، جنهن کي مڃڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. ٻُلهي شاهه، شاھ لطيف جو همعصر آهي، جنهن وٽ ڪافيءَ جي صنف شاھ حسين وٽان ٿيندي ۽ ڪمال صورت اختيار ڪري اچي پهتي هئي. مڃڻ ٿا ته شاھ حسين ۽ ٻُلهي شاهه جي ڪافين تي به سنڌ جي صوفيانہ فڪر ۽ ’ڪافي راڳ‘ جو اثر ٿيو، پر جن ڏينهن ۾ اسان وٽ اڃا ڪافي يا وائيءَ جا ڪي نوس نمونا نه مليا ها، پنجاب اندر ’ڪافي‘ صنف پنهنجا پير پختا ڪري چڪي هئي، جنهن جو مثال شاھ حسين جون ڪافيون آهن. ٻُلهي شاهه وٽ به اڃا وڌيڪ ’ڪافيءَ‘ کي عروج مليو ۽ اها صوفيانہ فڪر کي پيش ڪرڻ جو اهم ۽ مضبوط ذريعو بڻجي چڪي هئي. ٻُلهي شاهه پاڻ به پنهنجي ڪلام کي ’ڪافيون‘ چيو آهي ۽ ان جي سمورن شارحن به ان ڪلام کي ڪافيون سڏيو آهي ته پوءِ ان کي ’وايون‘ شمار نه ٿو ڪري سگهجي.

ڳالهه صرف گهاٽيتي جي هڪجهڙائيءَ جي ناهي، پنجاب ۾ شاھ

حسين ۽ بلها شاه وٽ سنڌ ۾ سچل سائينءَ کان پوءِ ’ڪافي‘ پنهنجي گهاٽڙيتن جي وسعت ۽ صوفيانہ موضوع ۾ وائيءَ کان الڳ ٿلڳ بيٺي آهي ۽ اُها ڳالهه هن مسودي جي ليکڪ به بار بار لکي آهي ته ’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ الڳ صنفون آهن، جي ايئن ناهي ته پوءِ پنجاب جي سمورن شاعرن جي ڪافين کي (بمع شاه حسين جي) واين ۾ شمار ڪرڻو پوندو. جيڪي وائيءَ جي گهاٽڙيتي تي چيل آهن.

اهڙو ئي هڪ مغالطو ليکڪ کي شاه لطيف ڏانهن منسوب هڪ ڪافيءَ متعلق ٿيو آهي، جيڪا جي. ايم. سيد پنهنجي ڪتاب ’شاه لطيف جون وايون ۽ ڪافيون‘ ۾ شاه لطيف جي ڪافيءَ طور شامل ڪئي آهي. ڪافيءَ جا ٻول هن طرح آهن:

لائي ته نمائيءَ سان نيهن، دوست ايئن نه دل متجي.
مون کان پاليو نه ٿئي، شوق اوهاڻ جي جو شيهن،
ماسُ هڏن تان ٿو ڪپجي، الا.

ليکڪ انهيءَ ڪافيءَ کي شاه لطيف جي سمورين واين کان منفرد گهاٽڙيتي واري ’وائي‘ قرار ڏيئي لکي ٿو ته، ”ان کي ڪنهن به شاه جي رسالي ۾ شامل ناهي ڪيو ويو، سواءِ جي. ايم. سيد جي.“ ۽ ايئن به لکي ٿو ته ان گهاٽڙيتي ۾ شاه لطيف جي ٻي وائي يا ڪافي به نه ٿي ملي. وري ٽئين هنڌ ساڳي ڪافيءَ جو ذڪر ڪندي لکي ٿو ته، ”جيتوڻيڪ ان وائيءَ تي اختلاف آهي ته اها وائي شاه لطيف جي ناهي.“ اصل ۾ هيءُ ڪافي سنڌ جي هڪ خاتون شاعره مائي غلام فاطمه ’لعل‘ جي چيل آهي. مائي غلام فاطمه لعل (1860ع-1925ع) پنوعاقل جي ڳوٺ ”ڪٽن“ جي رهندڙ هئي. ٻيءَ جو نالو ’لعل فقير‘ هُيس، تنهن ڪري پنهنجن ڪافين ۾ ’لعل‘ تخلص طور استعمال ڪندي هئي. سندس ڪلام سنڌ اندر تمام گهڻو مشهور ٿيا پر مائي صاحب

جي شخصيت ڪافي عرصو گمنام رهي. جيئن ته شاھ لطيف کي به عام طور تي ’لعل لطيف‘ يا ’لعلئون لعل لطيف‘ چيو ويندو آهي، تنهن ڪري مائي صاحباً جي ڪلامن کي، جن ۾ نالي طور ’لعل‘ استعمال ٿيل هو، شاھ لطيف ڏانهن منسوب ڪيو ويو. جي. ايم. سيد پنهنجي مذڪوره ڪتاب ۾ مائي صاحباً جو هڪ ٻيو به مشهور ڪلام شاھ لطيف ڏانهن منسوب ڪري ڇڏيو آهي.

ڪير ڪشالا ڪري، تنهن جي محبت وڌو آ مامي.

مائي غلام فاطمه لعل جو اسان جي وڏڙن سان گهڻو اچڻ وڃڻ جو رستو هو، جنهن ڪري اسان جي امڙ بيگم فقيربائي سندس ڪيترائي ڪلام ڳايا، جن ۾ اهو ڪلام به شامل آهي جيڪو شاھ لطيف ڏانهن منسوب ٿي ويو آهي. اهي ڪافيون اسان جي امڙ کي خود مائي غلام فاطمه لعل وٽان مليون هيون.

هن مسودي ۾ ڄاڻايل مائي غلام فاطمه جي ڪافي، سچل سائينءَ جي اثر ۾ اُسريل انهيءَ ڪافيءَ جو نمونو آهي، جيڪا ٿلهه ۾ ٻيڍي ۽ مصراعن ۾ ٽپدي ته آهي پر ان ۾ ٻٽو قافيو استعمال ڪيو ويو آهي. ٿلهه جي پهرين پڌ ۾ به قافيو آهي ته ٿلهه جي ٻئي پڌ ۾ قافيو رکيو ويو آهي. مصراعن ۾ ان جي پهرين ٻئي پڌ جو قافيو ٿلهه جي پهرين پڌ سان ۽ مصراعن جي ٽئين پڌ جو قافيو ٿلهه جي ٻئي پڌ سان هم قافيا آهي. مائي صاحباً جي ان ڪافيءَ جو نالي وارو مصرعو هن طرح آهي:

اڱڻ آسرونديءَ جي، ڪري پلايون اچي پيهه
لعل ايئن نه دل لُٽجي.⁽¹⁴⁾

ليکڪ باب نائين جي صفحي ڏهين تي ساڳي گهاڙيتي تي ڇيل فتح فقير جي ڪافيءَ کي ان جي وائي ۽ نئين تجربي طور ڄاڻايو آهي، جڏهن ته هو ان کي شاھ لطيف جي به انوکي وائي ڄاڻائي ٿو. ڪافيءَ جو اهڙو گهاڙيتو

ڪيترن ئي ڪلامن ۾ اسان کي سچل سائين، نانڪ يوسف، دريا خان وٽ به ملي ٿو، جيڪي فتح فقير کان اڳ جا شاعر آهن.

هتي اها ڳالھ به واضح ڪندا هلون ته شاھ لطيف وائيءَ جي صنف کي جيڪو عروج ڏنو، جيڪي ان ۾ تجربا ڪيا ۽ وائيءَ جي ٻوليءَ ۽ لهجي ۾ ’سنڌي بيت‘ جي جيڪا خوشبو وڌيڪ نڪاري ۽ فڪر جي حوالي سان جيڪي گوناگون مامرا، زندگيءَ جون مختلف وارتائون سو به مختلف عوامي داستانن ۽ سُرن ۾ آئي، سنڌي شاعريءَ کي جيڪو ڪمال عطا ڪيو، ان جو اهو نتيجو نڪتو جو ڪانئس پوءِ سچل سائين ۽ روحل فقير جهڙا شاعر پيدا ٿيا، پر سچل سائينءَ جي ’ڪافيءَ‘ کان پوءِ سنڌ ۾ اهڙا گهٽ شاعر هئا جن شاھ عنات رضوي ۽ شاھ لطيف کان پوءِ وائيءَ جي صنف تي سنجيدگيءَ سان طبع آزمائي ڪئي. نظر ايئن ٿو اچي ته وائيءَ کان پوءِ ڪافيءَ جي اچڻ سان خاص طور تي ان ۾ سنڌ جي صوفيان فڪر ۾ سچل سائينءَ جي مستي ۽ رنديءَ جي لهجي اچڻ سان ان جو ايترو ته زوردار اثر ٿيو، جو عام طور تي شاھ لطيف جي وائيءَ وارو بنيادي حسن ۽ تخيل جي وسعت ڄڻ هڪڙي پاسي ٽٽي وئي. اهوئي سبب آهي جو سچل سائينءَ کان پوءِ اڪثر صوفي شاعرن وٽ ’ڪافي‘ صرف ۽ صرف تصوف جي عشق مجازي ۽ عشق حقيقيءَ جي چؤ گرد ڦري ٿي، سواءِ نمر فقير، خليفي نبي بخش، شاھ شريف يادائي، فتح فقير، صديق فقير ۽ لاڙ جي ٻين گمنام شاعرن جي، جن پنهنجي ڪلام کي پاڻ وائيءَ جو نالو ڏنو ۽ سندن ڪلام ۾ ان جو گهاٽو ٿيو، ٻوليءَ لهجو ۽ موضوعن جي وسعت وائيءَ جي صنف واري آهي.

اڳتي هلي شايد ويهين صديءَ ۾ آيل سنڌي شاعريءَ جو اهو جديد موڙ ٿي آهي، جيڪو سنڌي شاعريءَ ۾ ڪافيءَ جي جاءِ تي وائيءَ کي ٻيهر وٺي آيو. هن مسودي جي باب ڏهين ۽ يارهين ۾ ليکڪ جديد سنڌي

شاعريءَ ۾ وائيءَ جي اهم شاعرن ۾ 83هن شاعرن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان جي شروعات شيخ اياز کان ڪئي اٿائين. انهن بابت ۾ سمورن شاعرن جي وائين جي جائزي پيش ڪرڻ سان گڏوگڏ انهن تي پنهنجي تنقيدي نگاهه به وڌي آهي، البت اهڙي ترتيب ۾ ليکڪ تحقيقي اصول موجب سينيئر ۽ جونيئر شاعر جو لحاظ نه رکيو آهي، جڏهن ته وائيءَ جي ڪن اهم شاعرن کي به وساري ويو آهي، جهڙوڪ هري دلگير، ولي دائود پوٽو، آغا سليم، انور پيرزادو ۽ درگاهي ميراڻي وغيره. انهيءَ باب ۾ ليکڪ کان ڪٿي ڪٿي ڳالهين جو متضاد ورجاءُ به ٿي ويو آهي، جن ڏانهن ٻيهر ڌيان ڏيڻ جي ضرورت آهي. مثال طور ان باب جي صفحي 7 تي هُو لکي ٿو ته، ”نياز همايوني پنهنجي هڪ وائيءَ ۾ قافئي سان گڏ رديف رکي نئون تجربو ڪيو آهي“، جڏهن ته صفحي 9 تي نياز همايونيءَ کان به سينيئر شاعر نارائڻ شيام لاءِ پڻ اهائي ڳالهه لکي اٿائين ته هُن به وائيءَ ۾ رديف رکي نئون تجربو ڪيو آهي. وري جڏهن ان باب جي مسودي ۾ آيل وائيءَ جي پهرين شاعر شيخ اياز کي پڙهون ٿا ته ان جي هن وائيءَ ۾ به قافئي سان گڏ رديف شامل آهي.

جهيڙي ۾ جُهونجهار يار، ساڻي سج اُڀار يار

مون من اوهان موهيو

ڄڻ ڪا ڪني سج جي، آه ڪهاڙيءَ ڌار يار

مون من اوهان موهيو.

هاڻي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته رديف وارو تجربو انهن ٽنهي شاعرن مان سڀ کان پهرين ڪنهن ڪيو. آخر آخر ۾ ليکڪ پنهنجون لکيل چار ’وايون‘ به ڏنيون آهن ۽ انهن لاءِ اها دعويٰ ڪئي اٿائين ته انهن وائين ۾ هُن اهڙا تجربا ڪيا آهن، جيڪي شاهه لطيف کان پوءِ مسودي جي آخري شاعر تائين ڪنهن به نه ڪيا آهن. جيتري قدر ليکڪ جي وائين جو فني ۽ فڪري تعلق

آهي ته اُهي ڏاڍيون سهڻيون ۽ جاندار آهن، جن کي جديد سنڌي شاعريءَ جي سُنڀين 'وائڻ' ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. البت ليکڪ جي اها دعويٰ درست ناهي ته ڪي اهڙا تجربا اڳ نه ٿيا آهن. سندس وائڻ جي خاصيت اها آهي ته انهن ۾ ٿلهه ۽ مصرعن ۾ ٻئي قافئي جو استعمال آهي ۽ پڻ ڪنهن وائيءَ ۾ قافئي سان گڏ 'رديف' جو استعمال، جڏهن ته اهي ٻئي خوبيون ۽ خاصيتون هن کان اڳ ٻڌايل صوفي شاعرن ۽ جديد شاعريءَ ۾ شيخ اياز، نياز همايوني ۽ نارائڻ شيامر ۾ به آهن، جن جو ذڪر خود ليکڪ پاڻ به ڪيو آهي.

بهرحال وائيءَ جي صنف ۽ شاھ لطيف جي وائيءَ جي حوالي سان هي مسودو/ٿيسز انتهائي اهم آهي، جنهن ۾ پهريون ڀيرو 'وائي' جي صنف تي ايتري محنت ڪري ليکڪ جسُ لهڻي، البت جيڪڏهن اسان جي هن تفصيلي راءِ جي روشنيءَ ۾ ان تي وڌيڪ نظر ثاني ٿي ۽ سمورن اُٿاريل سوالن ۽ بحث کي هن ۾ شامل ڪيو وڃي ته 'وائيءَ' جي حوالي سان هي اهم دستاويز ثابت ٿيندو. بهرحال پوءِ به اسان سندس ڪوشش ۽ محنت کي ساراهڻ کان سواءِ رهي نه ٿا سگهون.

اختر درگاهي

30 جولاءِ 2015ع

روهڙي، سنڌ

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ'، پٽ شاھ ثقافتي مرڪز، 2003ع.
2. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ'، پٽ شاھ ثقافتي مرڪز، 2003ع.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ'، پٽ شاھ ثقافتي مرڪز، 2003ع.
4. ڀٽي، عبدالمجيد، 'شاھ حسين (ڪلام و ترجم) اداراھ لوڪ ورث، اسلام آباد، 1987ع.
5. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'مبين شاھ جو ڪلام'، سنڌي ادبي بورڊ، 2010ع.
6. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'ڪافيون (جلد پهريون)'، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع.
7. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'ڪافيون (جلد پهريون)'، سنڌي ادبي بورڊ، 1985ع.
8. سنڌي، عبدالمجيد، ميمڻ، 'سنڌي ادب جو تاريخي جائزو'، روشني پبليڪيشن، 2002ع.
9. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر، 'سومرن جي دؤر ۾ سنڌي ادب'، نئين زندگي، مارچ 1972ع.
10. سنڌي، عبدالمجيد، ميمڻ، 'سنڌي ادب جو تاريخي جائزو'، روشني پبليڪيشن، 2002ع.
11. خليل، محمد ابراهيم، 'رهنماء شاعري'، 1948ع.
12. جهٽ مل خوبچند، 'شاھ جي شعر جي بناوٽ تي هڪ نظر'، نئين زندگي، سيپٽمبر، 1991ع.
13. جهٽ مل خوبچند، 'شاھ جي شعر جي بناوٽ تي هڪ نظر'، نئين زندگي، سيپٽمبر، 1991ع.
14. مائي غلام فاطمه جو ڪلام (قلمي) مملوڪ راقم الحروف.

شعر جو چيد ۽ چندوديا

دنيا ۾ جي لکت ۽ ٻن قسمن جي ٿيندي آهي. اهي ٻه قسم آهن نظم ۽ نثر. وري لکت جي انهن ٻنهي قسمن ۾ به ڌار ڌار صنفون وجود رکڻ ٿيون. مثال طور نثر جون صنفون مضمون نويسي، افسانا نويسي، ڪهاڻي يا اڪاڻي، ناول نويسي، ڊراما يا ناٽڪ نويسي، (ناٽڪ اول اسٽيج پوءِ ريڊيو ۽ پوءِ ٽيليويزن ناٽڪ) خاڪا نويسي، مزاح و طنز نويسي ۽ سوانح نويسي اچي وڃن ٿيون. اهڙي طرح نظم جون به ڪيتريون ئي صنفون سونو، بيت، وائي، گيت، قصيدو، مدح، ڪافي، ڇهه تارو، پنج ڪٽو، نظم (پابند)، آزاد نظم ۽ هاڻ ته نثري نظم پڻ جڳههجي تعداد ۾ لکجي ۽ ڇپجي رهيو آهي.

دؤرِ قديم کان وٺي اڄ تائين سنڌي ادب ۾ جيڪي صنفون رائج آهن، اهي جيئن جو تڏهن لکيون اچن ۽ پسند ڪيون وڃن ٿيون، انهن ۾ خاص ڪري دوهو، سونو، بيت، وائي ۽ گيت، ڪافي لکجي به رهيون آهن ۽ ڇپجي به رهيون آهن. هونءِ نظم واري لکت جي انهن صنفن جو موسيقيءَ سان به چولي دامن وارو لاڳاپو رهيو آهي ۽ اهو اڄ سوڌو هلندو ٿو اچي.

نظمائي لکت جي مٿي ڄاڻايل صنفن جي فني جوڙجڪ پڻ هجڻ جو لازمي امر آهي. هر هڪ صنف جي لکڻ جا ڪي اصول، ماڻ، ماپا ضرور ٿيندا آهن، جيڪي ان صنف جي سڃاڻ بڻبا آهن. هتي اسان جو موضوع جيئن ته ’شاهه لطيف جي وائي ۽ وائيءَ جي اوسر‘ آهي، تنهن ڪري اسان هتي ’وائيءَ‘ جي گهاٽڙي ڪي واضح ڪرڻ لاءِ هن ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪائينداسين ته جيئن ته ’وائِي‘ اصل ۾ ’بيت‘ مان نڪتل آهي ۽ وري ’بيت‘، ’دوهو‘ ۽ ’سونو‘ جي ميلاپ سان جڙيو آهي. اهي ٻئي صنفون يعني ’دوهو‘ ۽

’سورنو‘ قديم زماني کان هلندو ٿو اچي. شاعريءَ جي ڄاڻن ’دوهو‘ ۽
’سورنو‘ جي لکڻيءَ جي فن کي ’چنڊوڊيا‘ ڪوٺيو آهي.
اسان هتي عام پڙهندڙن ۽ شاعريءَ سان لڳاءُ رکندڙن جي ڄاڻ
خاطر ’دوهو‘، ’سورنو‘ ۽ ’بيت‘ جا مثال ڏيڻ پسند ڪنداسون.
دوهي جو مثال:

ڪاٺي لاڳي پريم ڪي، ڪس سون ڪهي نه جاءِ،
گونگي نون سينا پيو، پچت پچت تن ماءِ.
(ڪبير داس)

ماترائون: $24=11+13$

$24=11+13$

سورني جو مثال:

سوڍي ستي لوءِ، مون سين جا ڳالهه ڪئي،
ساجي پڌر پوءِ، ته سرتيون ڪام سمهي.
(بلوچ، سُر مومل، راڻو 5/12)

ماترائون: $24=13+11$

$24=13+11$

دوهو سورنو ميل:

راڻو رات وٺو، ڪري ڳالهه ڳجهي،
تنهن سان من منجهي، مون پيو مامري.
(بلوچ، سُر مومل، راڻو 5/10)

ماترائون: $21=10+11$

$21=10+11$

’بيت‘ جي بيهڪ ’دوهو-سورنو‘ يا ’سورنو-دوهو‘ ميل سان

جوڙيو، پر ان ۾ پن کان وڌي پنجن ڇهن يا وڌ تڪن تائين به بيت ۾ آنديون ويون. پنهني گهاٽڙين جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

دوهو- سورنو ميل بيت جو مثال:

دل ڌوتائين دڪ سين، ڏاڳا هڏ نه ڌوءِ

لاهو تي لطيف چئي، روحان اندر روءِ

ڪونه ڏٺو سون ڪوءِ، سنڀاسي ۽ سوري. (3)

(بلوچ، سُرپورب 2/17)

هي سڄو بيت چيل آهي 13-11 ماترائن تي.

سورنو-دوهو ميل جو مثال:

جوڳيءَ تي جڙاءُ، نسورو ٿي نينهين جو،

پتنگ جيان پيدا ٿيو، سامي سچ وڙاءُ

آيو ڪاڪ تڙاءُ، ڪنوارين ڪڪوريو. (4)

(بلوچ، سُرراڻو 1/11)

’چندوديا‘ ۾ حرفن يا آوازن جي ڳڻپ ڪي چئبو آهي. هڪ حرف يا آواز کي ’ماترا‘ چيو ويندو آهي. ”چند جا اصول هڪ حرفي ۽ ٻه حرفي ٿيندا آهن، ان جي اڪائيءَ کي ’چندوديا‘ ۾ ’ماترا‘ چيو ويندو آهي.“ (5) ان جا مثال هن ريت ڏنا ويندا آهن، ’ا‘ هڪ ماترا چئبي ۽ ’آ‘ ٻه ماترائون ڳڻبيون آهن. ماترائون ٻن قسمن جون ٿينديون آهن: هڪڙي ’لگه‘ ٻي ’گر‘ يا ’ديرگه‘ سڏبيون آهن، انهن لاءِ جيڪي نشانيون طئي ٿيل آهن، لگه: ’^‘ ۽ گر: ’_‘.

سنڌي ٻوليءَ ۾ جيئن ته ’دوهو‘ يا ’سورنو‘ سنسڪرت يا هنديءَ

مان آيو آهي، تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ به شروعاتي ادب ۾ ’دوهو‘ ۽

’دوهڙو‘ يا ’سورنو‘ ٿي شاعر اڻيون صنفون بڻيون.

‘دوهي’ ۽ ‘سورني’ ۾ ٻه سٽون يا تڪون ٿينديون آهن، هر هڪ سٽ ۾ ٻه ‘پد’ ۽ ڪُل چار پد ٿيندا آهن. ‘پد’ دراصل سٽ يا تڪ جي وچ ۾ اڏ ۾ ايندو آهي، ان کي ‘وشرام’ سڏبو آهي.

سنڌ جي اوائلي شاعري اڪثر ڪري ‘دوهي’ ۽ ‘سورني’ جي صورت ۾ ملي ٿي. ٻنهي صنفن جي فني بيهڪ هڪ ٻئي جي ابتڙ آهي. دوهي جي چئن پدن ۾ تيرهن واڌو يارنهن ماترائون ٿينديون آهن، اهڙي طرح دوهي جي پهرئين ۽ ٽئين پد ۾ تيرنهن تيرنهن ماترائون ۽ ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ يارنهن يارنهن ماترائون ٿينديون آهن. اهڙي ئي ابتي بيهڪ واري شعر کي سورنو سڏبو آهي. دوهي جي بيهڪ هن ريت هوندي آهي.⁽⁶⁾

دوهو:

$$\begin{aligned} \text{ڪُل 24 ماترائون} &= \frac{11}{11} + \frac{13}{13} \\ \text{ڪُل 24 ماترائون} &= \frac{11}{11} + \frac{13}{13} \end{aligned}$$

تيرنهن واڌو يارنهن يعني چوويهه ماترائون هر هڪ تڪ ۾ ٿين، ائين پورن چئن پدن ۾ 48 ماترائون ٿينديون.

سورنو:

$$\begin{aligned} \text{ڪُل 24 ماترائون} &= \frac{13}{13} + \frac{11}{11} \\ \text{ڪُل 24 ماترائون} &= \frac{13}{13} + \frac{11}{11} \end{aligned}$$

هن جي گهاڙيتي ۾ پهريون ۽ ٽيون پد، يارنهن يارنهن ماترائون جو ۽ ٻيو ۽ چوٿون پد تيرنهن تيرنهن ماترائون جا ٿيندا آهن. هن ۾ پڻ ڪُل ماترائون 48 هونديون آهن.

ان جو مطلب اهو وڃي بيهندو ته ‘دوهي’ يا ‘سورني’ جي ٻنهي تڪن ۾ ماترائون جو جوڙ 48 بيهڻ گهرجي، پر سنڌ ۾ جڏهن نظم جو اهو گهاڙيتو وارد ٿيو ته انهن جي ماترائون ۾ ڪجهه گهاٽ ۽ ڪجهه واڌ پڻ ٿيل ڏسڻ

۾ اچي ٿي. اسان شاهه لطيف جي شاعريءَ مان ٻه 'سورنا' مثال طور پيش ڪرڻ چاهينداسون.⁽⁷⁾

نھائينءَ کان نينھن، سڪ منھنجا سپرين، (12+11) ماترائون

سڙي سارو ڏينھن، ٻاھر ٻاڦ نہ نڪري. (12+11) ماترائون

هن سورني جي پهرئين ٻڌ ۾ تيارنهن ماترائون آهن، پر ٻئي ٻڌ ۾ ٻارنهن ماترائون ٿيون بيٺن. اهڙي طرح ٻي تک يا ٽئين ٻڌ ۾ وري ڏهه ماترائون ۽ چوٿين ٻڌ ۾ ٻارنهن ماترائون ڪتب آندل آهن. اهڙي طرح هن سورني ۾ ڪُل پنجيتاليهه ماترائون بيهاريون ويون آهن. فني ڳڻپ موجب انيتاليهه ماترائون هئڻ گهربيون هيون.

ويچارا واڍوڙ، سدا شاکر سوز سين،

تائين مٿي توڙ، اوڙي ڪن نہ آسرو.

اهڙيءَ طرح هن سورني ۾ به ڪُل چوئيتاليهه ماترائون بيهاريون اٿس.

هاڻ اسان سنڌي ٻوليءَ جي جديد شاعر نارائڻ شيام جي دوهي جو

مثال پيش ٿا ڪريون.⁽⁸⁾

پيچ پني دل ڏک پني، ماڪ پنا رابيل، = (11+13)

شيام اڪيون ڳوڙهن پنيون، سرس سڪڻ جي ويل. = (11+13)

نارائڻ شيام جو هي دوهو، پڙهڻ ۽ ڏسڻ ۾ بيساخته به آهي پر اهو

فني لحاظ کان به مڪمل دوهو آهي ۽ ان ۾ ٽوٽل 48 ماترائون ڪتب آيل آهن.

جهڙيءَ طرح عربي ٻوليءَ ۾ شاعراڻين صفتن لکڻ لاءِ 'علم

عروض' جا قاندا قانون ٿيندا آهن ۽ انهن قاندين قانونن ۾ متاستا يا گهاٽي

واڌاري سان مختلف قسم جا ماپا يا گهاٽڻا جوڙي سگهبا آهن، انهن کي

ارڪان ڪوٺيو آهي. اهڙي قسم جي عروضن ۾ ڪُل اٺ ارڪان آهن، تهڙيءَ

طرح ”چندوديا“ ۾ وري رڪن کي ’گن‘ چيو ويندو آهي. هر ’گن‘ ٽن ٽن

ورنت (اصولن) جو مجموعو هوندو آهي، پر انهن جي ترتيب هڪ جهڙي نه هوندي آهي. ’ورنڪ گن‘ اٺن قسمن جا ٿيندا آهن.⁽⁹⁾ اهي اصول ڏهن قسمن جا آهن.

سنڌ ۾ جڏهن ’دوهو‘ وارد ٿيو ته اسان جي ڪلاسيڪي شاعرن ان جي ماترائن ۾ واڌارو يا گهاٽو ڪري لکيا جو سنڌي ٻوليءَ ۽ سنسڪرت يا هندي ٻولي لپيءَ جا اصول پاڻ ۾ سؤ سيڪڙو هڪجهڙائي نٿا رکن. شاھ لطيف جو هي دوهو ڏسو.⁽¹⁰⁾

ڪڏهن پئجي ڪن ٿي، ڪڏهن ٿيبيجي وات،

ڪڏهن ٿيبيجي پڪرو، ڪڏهن ٿيبيجي ڪات.

هن دوهي جي پهرئين ۽ ٽئين پد ۾ ٻارنهن ٻارنهن ماترائون ۽ ٻئي چوٿين پد ۾ يارنهن يارنهن ماترائون ڪتب آندل آهن، يعني دوهي جي هر هڪ تڪ ۾ ٽيويهه ٽيويهه ماترائون آيل آهن، تنهن ڪري دوهي ۾ ڪُل چاٿيتاليهه ماترائون بيهن ٿيون.

حرفن ۾ ماترائون ڳڻپ ويل ڪجهه اهڙا حرف آهن جيڪي ڪيرايا ويندا آهن، جيئن، ”حرف ’ر‘ لفظ جي وچ ۾ يا آخر ۾ اچي ته اهو ڪرايو ويندو آهي. حرف ’ل‘ متحرڪ حرف کان پوءِ اچي ته اهو اڪثر چندن ۾ ڳڻيو نه ويندو آهي. حرف ’و‘ جڏهن ڪنهن ٻئي متحرڪ حرف سان ملي اچي ته ان کي شمار نه ڪيو ويندو. حرف ’ي‘ ڪنهن اڳئين نصف حرف سان گڏجي استعمال ٿئي ته ان کي ڪيرايو ويندو آهي. ڪڏهن ’ڪش‘ کي اُچار جي لحاظ کان ’لگهو‘ ماترا ڳڻيو ويندو. (سنڌيءَ ۾ اهڙي صورت ڪانهي).“⁽¹¹⁾

’دوهي‘ يا ’سورئي‘ جي پدن کان پوءِ جيڪو آڌ دم ٿو اچي، ان کي ’وشرام‘ چيو ويندو آهي، پر جنهن شعر جي چرڻن ۾ ’وشرام‘ آيل نه هوندو آهي ته، ”ان کي ’ڪويتِي‘، ’پنگ‘ ۽ ’دوش‘ چيو ويندو آهي. ان کي شعر

جو عيب چيو ويندو آهي، ڇاڪاڻ جو انهيءَ ڪري شعر جو رُس رچاءُ ختم ٿي ويندو آهي.“⁽¹²⁾ چنڊ جا 36 قسم اصل آهن ۽ وري انهن ۾ ماترڪ گهٽ وڌائي ۽ ڇرڻن جي گهٽ وڌائيءَ سان انيڪ قسم جوڙي سگهجن ٿا.

’دوهي‘ ۽ ’سورني‘ جي سڃاڻ پڻ پڌن ۾ قافئي جي بيهڪ مان پئجي سگهجي ٿي، ڇاڪاڻ ته دوهي جي ٻئي ۽ چوٿين پڌ ۾ قافيو ٿيندو آهي، پر سورني ۾ وري ڪافيو پهرئين ۽ ٽئين پڌ ۾ ايندو آهي، جن جا مثال شاھ لطيف جي شاعريءَ مان هيٺ ڏجن ٿا.

سامي مڙهي سنڊيءَ، سامهين مون سيل ٿي،

اي تان ڪوه اڏياءَ، جان نانگا. ويهين نڪڻو.⁽¹³⁾

(بلوچ، سُرپورب 2/10، ص: 306)

نارائڻ شيام سنڌي ٻوليءَ جو رچُ شاعر آهي، سندس شاعريءَ مان

مثال ڏجي ٿو.

مثال دوهو:

پيچ پني، دل دڪ پني، ماڪ پني سُرهاڻ،

پانڊ پڇاڻ ڪانڌ جو، جيڪر لڙڪن ساڻ.⁽¹⁴⁾

(نارائڻ شيام)

هن دوهي ۾ ستيناليه ماترائون آنديون اٿس، صرف هڪ ماترا جي

ڪوٽ اٿس.

اهڙيءَ طرح شروعاتي دؤر ۾ وائي ٻه مٿين ٻنهي صنفن جي سهارِي لکي ويندي هئي، جنهن ۾ شاھ لطيف ’گائڻ وڊيا‘ جي لحاظ کان ماترڪ ڦير گهير ڪري مختلف گهاٽڙيا ٺاهيا، جيڪي سنڌي شاعريءَ ۾ اڄ تائين مشهور آهن. هاڻ ته عام جامر وائيون لکيون ٿيون وڃن، پر هاڻ انهن ۾ موضوع جي تبديليءَ سان گڏوگڏ فني فقدان پڻ ڏسڻ ۾ ايندو، باقي بيهڪ جي لحاظ کان اهي وايون ضرور ڪوٺيون.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر شاھ جور سالو (مستند)، ڇاپو پهريون، سُر راتو، داستان 5، بيت 12، ص: 261، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2009ع.
2. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر شاھ جور سالو (مستند)، ڇاپو پهريون، سُر راتو، داستان 5، بيت 10، ص: 261، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2009ع.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر شاھ جور سالو (مستند)، ڇاپو پهريون، سُر پورب، داستان 2، بيت 17، ص: 307، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2009ع.
4. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر شاھ جور سالو (مستند)، ڇاپو پهريون، سُر راتو، داستان 1، بيت 11، ص: 254، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2009ع.
5. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، ڇاپو پهريون، ص: 31، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
6. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، ڇاپو پهريون، ص: 45، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
7. شاھ جور سالو، ساڳيو.
8. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، نارائڻ شيام (پيچ پني)، ص: 500، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
9. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، نارائڻ شيام (پيچ پني)، ص: 33، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
10. شاھ جور سالو، ساڳيو.
11. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، ڇاپو پهريون، ص: 35، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
12. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، ڇاپو پهريون، ص: 36، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.
13. لغاري، نبي بخش، ڊاڪٽر شاھ جور سالو (مستند)، ڇاپو پهريون، سُر پورب، داستان 2، بيت 10، ص: 306، ثقافت کاتو، حڪومت سنڌ، ڪراچي، 2009ع.
14. سنڌي، ميمڻ، عبدالمجيد، ڊاڪٽر، بيت (ستاءُ ۽ اوسر)، نارائڻ شيام (پيچ پني)، ص: 500، مھراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع.

ادب ۾ شاعريءَ جي اهميت

هن ڪائنات ۾ انسان جي اوسي پاسي جو ڪجهه جُڙي ۽ ڏهي ٿو، جو ڪجهه انسان سان وهي واپري ٿو، جو ڪجهه انسان ڏسي وائسي ٿو، اڃا به ڪٿي ايئن چئجي ته انسان سان پاڻ به جو ڪجهه لاڳو ٿئي ٿو، اهو هر حساس انسان جي دل ۽ ذهن تي اثر انداز ٿئي ٿو، جيئن غم، خوشي، سونهن، منظر، مختلف طور طريقن سان زندگي گهارڻ جو ڍنگ ۽ رنگ، پيار، پنهنجائپ، ڏک، ظلم ستم، پوءِ اهي پنهنجي ذات سان لاڳاپيل هجن چاهي ڪائنات جي ڪنهن به ڪنڊڪڙڇ ۾ هم ذات تي وهندڙ هجن. حساس دل رکندڙ انسان پنهنجي سمجهه ۽ ڄاڻ مطابق انهن احساسن ۽ اُڏمن کي پنهنجي هم ذات سان ونڊڻ چاهيندو آهي. انهن جي ڄاڻ ۾ اضافو ڪرڻ لاءِ جا به تحرير لکي ٿو ۽ ان کي لفظن جو اهڙو جامو پهراڻي ٿو، جنهن کي هر پڙهندڙ پنهنجي دل جو آواز سمجهي ٿو. سندس مشاهدي ۾ آيل کي وارداتون، ڪي ڏنل منظر بيان ڪري ته اهڙي لکت ادب جي دائري ۾ اچي ٿي.

”ادب اهو علم آهي (علم ادب) جنهن ۾ لغت، تاريخ، فلسفي وغيره عموماً ۽ نثر توڙي نظم ۽ انهن جا ڦاٽا ۽ قانون (خصوصاً بيان، معاني، بليغ، عروض، قوافي) سڀ اچي وڃن.“⁽¹⁾

مٿي ڄاڻايل حوالي جي لحاظ کان ادب اهو علم آهي، جيڪو پاڻ ۾ نه صرف لطيف جذبات پر تاريخي واقعات، علم عروض يا چنڊوديا کي سليس، سلوٽو ۽ سهل ڪري پيش ڪري ٿو، جنهن مان زندگي ڪيئن آهي؟ ڪيئن گهارجي؟ زندگيءَ کي ڪيئن هٿل گهرجي؟ زندگي ڪيئن هلي رهي آهي؟ ان ۾ نياڻ آهي يا انياڻ آهي، سونهن آهي يا بدنمائي. اهڙي ڪنهن وارتا

کي کولي بيان ڪرڻ کي ادب جي علم جي دائري ۾ آڻي سگهجي ٿو. ادب کي انگريزي ٻوليءَ ۾ Literature چيو ويندو آهي. ان لفظ کي هيئن واضح ڪيو ويو آهي:

“A body or written works. The name is often applied to those imaginative works of Poetry and Prose distinguished by the intentions of their author and the excellence of their execution. Literature may be classifying according to variety of systems, including language, national, origin, historical period, genre and subject matter.”⁽²⁾

علم ادب پنهنجو پاڻ ۾ هن ڪائنات ۾ هر جُزي کي سمائي ٿو سگهي، جنهن ۾ تاريخي واقعات، ٻولي، ثقافت، قومي اصليت ۽ انهن سان لاڳاپيل ڳالهين کي سهڻي پيرائي ۾ پيش ڪرڻ جي ڏانءُ کي ۽ ان ڏانءُ کي ٻين تائين پهچائڻ، جيئن جو تئين پهچائڻ، ان جي پسمنظر ۽ پيش منظر تائين پڙهندڙن جي رسائي ۽ هن تائين پهچ ادب جو علم آهي. دنيا ۾ اهڙي ڪاب قوم ڪانهي، جنهن کي پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجي ٻوليءَ جو ادب، پوءِ اهو لکت ۾ هجي يا سيني در سيني ياد ٿو ٿڪا ۽ نظير به ادب جي دائري ۾ اچي وڃن ٿا. ”نسليت جي اعتبار سان ڪنهن به گروهه جي نظرين، جذبن ۽ احساسن ذريعي زندهه رهي ٿي، پر نفسياتي توڙي ظاهري لحاظ سان اها انهن ڳالهين ۽ ڪهاڻين، نقلن ۽ نظرين رستي محفوظ رهي ٿي؛ جيڪي ان گروهه ۾ رائج آهن. اهي آکاڻيون ۽ ٿوٽڪا ساڳئي وقت علم ادب جو حصو آهن. انهيءَ لحاظ سان جيڪڏهن علم کي جيارڻو آهي، پوءِ ضروري آهي ته قومي ياداشت جو اهو سرمايو محفوظ ڪيو وڃي.“⁽³⁾

مٿئين حوالي ۾ چيو ويو آهي ته قومون پنهنجي نسل جا ٿوٽڪا ۽ نظير نسل در نسل ياد رکنديون آهن، جيئن اهي محفوظ رهي سگهن، پر انهن وسيلي سندن نسلي تاريخ ۽ ادبي تاريخ جو دارومدار رهي سگهي.

ادب جون ٻه وڏيون شاخون آهن، هڪڙو نثر ٻيو نظم. دنيا جي هر خطي، نسل ۽ قوم وٽ پنهنجو ادب انهن ٻنهي شاخن ۾ ورهايل آهي، جڏهن ته ”سنڌي جي حالت نظم کان بلڪل مختلف آهي، کيس اڃا حال ۾ ترقي حاصل ٿي آهي ۽ منجهس انگريزي نثر جهڙي صفائي ۽ بي تڪلفي پيدا ڪانه ٿي آهي، ڇاڪاڻ ته سنن لکندڙن سادي ۽ بي تڪلف نثر لکڻ کان احتراز (پاسو) ڪيو ۽ پنهنجي سڄي طاقت اهڙي مذهبي شاعريءَ ۾ ضايع ڪيائون، جا زبان جي خوبي ۽ لطافت کان خالي آهي.“⁽⁴⁾

انهيءَ حوالي جي لحاظ کان نثر جي تاريخي تمام ويجهي ماضيءَ کان شروع ٿئي ٿي، جنهن جو وڏو خالق مرزا قليچ بيگ (1853ع-1929ع) آهي، جنهن جا جهوني ۾ جهونا نثر جا نمونا اسان جي موجوده عربي لپيءَ ۾ ملن ٿا، پر نظم جي تاريخ ڪافي پراڻي آهي، جا شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ (944ع-1032ع) کان ملي ٿي.

شاعريءَ جي دانون ڪافي وسيع آهي، جنهن ۾ اسان کي ڪيتريون ئي صنفون ملن ٿيون، جيئن نثر ۾ جيڪي لکڻيون شامل آهن، انهن ۾ قصا، ڪهاڻيون، ناول، مضمون ۽ ادب لطيف جا نمونا موجود آهن، سوانحي ادب پڻ نثر جي مقبول شاخ آهي. خط ۽ تقرير جو فن به نثر ۾ شامل آهي. تهڙيءَ طرح وري نظم يا شعرن جون به ڪيتريون ئي صنفون رائج آهن، انهن ۾ دوهو، سورنو، بيت، وائي، ڪافي، غزل، نظم، مناجات، مدح، نوحو، مرثيو، مولود يا نعت، قصيدو، مثنوي، مسدس، مخمسي، تراثيل، هائيڪو، سينگار، بيت، نثر بيت، ڏٺ، ڏهس، ٽيه اڪري، آزاد نظم ۽ نثري نظم چيا وڃن ٿا.

سنڌي شاعريءَ ۾ به آڳاٽو شعر ئي مليو آهي، ان حد تائين جو مخدوم ابوالحسن (1165ھ)، مخدوم ضياءُ الدين (1171ھ) جي مذهبي لکت به

شاعريءَ ۾ آهي ۽ ان کان پوءِ شيخ عبدالرحيم گرهوڙي (1739ع-1778ع) ڪيترائي طويل نظم الف اشياءَ سان لکيا. سنڌي شاعري سمن ۽ سومرن جي دؤر کان ٿيندي ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي دؤرن ۾ عروج تي پهتي. هن دؤرن يعني سمن ۽ ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ هڪ اهڙو شاعر پيدا ٿيو، جنهن پنهنجي شاعريءَ يعني سنڌي شاعريءَ کي اهڙو عروج بخشيو، جنهن جي خيال جي پرواز کي دنيا ۾ جي شاعرن کي پار ڪرڻ جي جرئت ئي نه ڪئي. اهو هو اسان جو شاعر شاھ عبداللطيف ڀٽائي تارڪ ڀٽائي جو 1690ع کان 1752ع ۾ ٿي گذريو، جنهن پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ ڌرتيءَ جي سمورين حسناڪين کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني.

”منجهس سنڌ جي زمين ۽ آسمان جو قدرتي حسن چمڪي ٿو ۽ پڻ سرزمين جا چلڪندڙ درياءَ موجون ماريندا نظر اچن ٿا. اهو ڪٿي روماني، ناصحانه ۽ روحاني به آهي. شاھ جي شاعري اخلاقي آهي، پر سندس ترنم ۽ تشبيهاٽ منجهان ذهني سُور حاصل ٿئي ٿو. شاھ لطيف ڏوهيڙي جي صنف ڪمال درجي تي پهتل آهي. شاھ لطيف هڪ ٻي صنف ايجاد ڪئي، جا آهي ’وائي‘ يا ’ڪافي‘“⁽⁵⁾ شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي شاعريءَ ۾ ان وقت مروج شاعرانين صنفن يعني دوهو، سورنو، بيت ۽ وائي لکي، هو پنهنجي شاعريءَ کي پاڻ ئي ڪا ڪوشش نه ٿو ڪري پر ”هن پنهنجي شعري ’نياپو‘ ڪري سڏيو ۽ سندس شعر جي هر هڪ مصرع بنا ڪنهن خاص تنقيد جي ڳائجي رهي آهي.“⁽⁶⁾

دنيا ۾ جي ادب جي شروعات نظم سان ٿئي ٿي، اهڙيءَ طرح سنڌي ٻوليءَ ۾ به ادب جي شروعات نظم يا شعر سان ٿي ملي ٿي. نثر ته اسان وٽ گهڻو پوءِ يعني انگريزن جي دؤر ۾ متعارف ٿيو. ”هيءَ ڳالهه به پتري آهي ته ڪنهن به ملڪ جو ادب Literature يا علم ادب شعر سان ئي شروع ٿيل

آهي ۽ اهو شعر سادو ۽ قصي جي نموني ۾ هوندو هو، جنهن کي انگريزيءَ ۾ بلٽڊ (Ballad) ڪري سڏيندا آهن. انهيءَ جو سبب هي آهي جو شعر ۾ ڏنل مضمون وڻندڙ، ياد ڪرڻ ۾ سولو لڳندو آهي.“⁽⁷⁾ اڳتي هلي ساڳيو ليکڪ لکي ٿو ته، ”شاهه ڪريم بلٽيءَ واري جي وقت ۾ ڪئين شاعر ٿيا هوندا پر انهن جو ڪلام ڪتابي صورت ۾ نه آيو. سنڌ جا حاڪم سومرا ۽ سماءُ صفا سنڌي بڻجي ويا هئا، انهن حاڪمن ۽ اميرن جي ڪچهرين ۾ پٽ ۽ ڀاءُ فقير سادي سنڌي شعر ۾ جهونيون تاريخي ڳالهيون ۽ نقل نظير ڳائيندا هئا.“⁽⁸⁾

حاصل مقصد ته ادب ۾ شاعريءَ جي اهميت ان ڪري وڌيڪ چئي وڃي ٿي جو نثر جي پيٽ ۾ نظم يا شعر انساني ذهن تي ترت اثر انداز ٿي سندس يادگيري ۾ گهر ڪري ويهي ٿو رهي. شعر جيترو سادو سلوٿو، سهل ٻوليءَ ۾، خوبصورت تشبيهات ۽ محاورن سان سينگاريل هوندو، اوترو گهڻن کان گهڻن ماڻهن جي يادگيريءَ ۾ سماءُجي سگهندو. اهو ئي سبب آهي جو ڪيترائي ڳائڻا تمام ٿورو پڙهيل ۽ ڪي ته اصل پڙهيل نه به هئڻ جي باوجود شعر جيڪو سندس ذهن ۾ دل تي گهرو اثر ڪندو آهي، اهو ڪين جيئن جو تيئن ياد ٿي ويندو آهي ۽ اهو ڪڏهن به وساري نه سگهندا آهن. اهڙا مثال اسان اڳيان ڪيترائي موجود آهن. ادب ۾ شاعريءَ جي اهميت آهي ئي ان ڪري جو شاعري هر خاص ۽ عام ماڻهوءَ تي هڪ جيترو ۽ هڪجهڙو اثر انداز ٿي، سندس شعور مان اُڪري لاشعور ۽ تحت شعور ۾ گهر ڪري ويهي رهندي آهي ۽ ڪڏهن گفتگو يا هيڪلائيءَ ۾ انساني ذهن ۾ دل کي سُرو بخشيندي آهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، سنڌي لغات، جلد پهرين، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1995ع، ص: 154.

2. The New Encyclopedia Britannica, Vol. 7, Ed. 15, 1988, p. 398.
3. قاضي، علامہ آء. آء.، 'علم ادب جي ترقيء جا طريقا'، تقرير سنڌي لازمي 11 ۽ 12
ڪلاس لاءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڄامشورو، 2010ع، ص: 70.
4. دائود پوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر، 'سنڌ جون اڳوڻيون روايتون ۽ علم ادب'، سنڌي
لازمي 11 ۽ 12 ڪلاس لاءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڄامشورو، 2010ع، ص: 34.
5. دائود پوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر، 'سنڌ جون اڳوڻيون روايتون ۽ علم ادب'، سنڌي
لازمي 11 ۽ 12 ڪلاس لاءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڄامشورو، 2010ع، ص: 31.
6. قاضي، علامہ آء. آء.، 'دنيا جو وڏي ۽ وڏو شاعر شاهه لطيف'، سنڌي لازمي 11 ۽ 12
ڪلاس لاءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڄامشورو، 2010ع، ص: 79.
7. ميمڻ، محمد صديق، خان بهادر، 'سنڌي ادبي تاريخ'، ڇاپو چوٿون، مھراڻ اڪيڊمي،
شڪارپور، 2005ع، ص: 31.
8. ميمڻ، محمد صديق، خان بهادر، 'سنڌي ادبي تاريخ'، ڇاپو چوٿون، مھراڻ اڪيڊمي،
شڪارپور، 2005ع، ص: 31.

شاهه لطيف جي شاعريءَ جون صنفون

سنڌي ٻوليءَ کي هڪ اهڙو شاعر نصيب ٿيو، جنهن سنڌي شاعريءَ کي معراج تي رسائي ڇڏيو. اهو آهي اسان جو مهاڪوي شاهه عبداللطيف ڀٽائي. سندس شاعريءَ جو پورو بياض ’شاهه جو رسالو‘ جي نالي اڄ به موجود آهي. سندس رسالي ۾ هزارين بيت ۽ سوين وائيون ته ضرور آهن، پر ڪيترن ئي يادگيري جي پختن ماڻهن جو چوڻ آهي، ته شاهه لطيف جي شاعري اڃا به گهڻي آهي، جيڪا ڇاپي يا دستخطي رسالن ۾ اڄڻ کان رهجي وئي آهي. اهڙن ماڻهن ۾ رزاق آباد جا سيد، خاص ڪري سيد عبدالغفور شاهه ۽ بدين جا ڪيترائي جت قوم جا فرد آهن، جن جو چوڻ آهي ته اهي نسل در نسل شاهه لطيف جي شاعري ياد ڪندا ايندا آهن. اهي واقعي اهڙا بيت ٻڌائيندا آهن، جيڪي اسان ڪنهن به ڇاپي يا دستخطي رسالي ۾ ڏسي نه سگهيا آهيون، يعني اهي بيت رسالي ۾ موجود ئي ناهن. اهڙا بيت محققن کي هٿ ڪرڻ گهرجن ۽ انهن جي پرک ڪرڻ گهرجي ته انهن ۾ ڪيتري سچائي آهي، باقي رهي ڳالهه ته هنن وٽ اهڙا بيت آيا ڪٿان؟ جنهن جي جواب ۾ هنن جو چوڻ آهي ته کين پنهنجي وڏڙن پاران اهو چيو ويو هو ته اهي بيت کين پاڻ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ ٻڌايا هئا.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي محققن جي چوڻ مطابق ته هن سڄي سنڌ گهمي هئي ۽ مختلف وڻائن تي مختلف وقتن تي ويندو رهيو آهي ۽ اُتي جي ماڻهن سان ڏينهن ۽ راتيون گذاريون هئائين ته انهن سان ڪچهرين دوران شاعري پڻ ٻڌائي هوندا ئين، جا ٽريل پڪڙيل يعني مختلف ماڻهن جي سينن ۽ ذهن جي يادگيرين ۾ رهجي وئي، جيڪي گنج گڏ ڪندڙن کي حاصل ٿي نه

سگهيا هئا. بهر حال اهي بيت حاصل ڪري ۽ انهن کي پرک جي ڪسوٽيءَ تي آڻي طءُ ڪرڻ گهرجي، پوءِ جيڪڏهن انهن ۾ حقيقت نظر اچي ته اهي بيت به رسالي جي نئين سڌاريل چاپي ۾ شامل ڪجن.

شاهه عبداللطيف ڀٽائي به پنهنجي ٻولي ۽ ڌرتيءَ جي ماضيءَ جي هڪ مضبوط ڪٽري آهي، ڇاڪاڻ جو شاهه لطيف کان اڳ وارن دؤرن ۾ به سنڌي شاعريءَ جا اهڃاڻ اسان کي ملي چڪا آهن، جنهن جو وڏو مثال شاهه عبداللطيف جو تڙڏاڏو شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ وارو (944ھ-1032ھ) جو مستند رسالو اسان وٽ موجود آهي، جنهن جو ڪلام سندس هڪڙي مريد محمد رضا ٺٽويءَ پنهنجي ڪتاب ’بيان العارفين و تنبيح الغافلين‘ ۾ قلمبند ڪري محفوظ ڪري ڇڏيو هو. انهيءَ کان پوءِ به اسان جي سنڌي زبان ۾ شاعرن جي هڪڙي ڪيپ آهي، جيڪا شاهه لطيف کان اڳ يا سندس دؤر ۾ هلندي پئي آئي آهي.

جيئن ته مٿي چيو ويو آهي ته هر دؤر جو ڏاهو يا شاعر پنهنجي ماضيءَ جي هڪڙي ڪٽري ٿيندو آهي، تيئن شاهه لطيف به پنهنجي ماضيءَ جي شاعراڻي زنجير جي هڪ مضبوط ڪٽري آهي، پر هن پنهنجي شاعريءَ ۾ ماضيءَ جي زنجير جي صورت ٿي بدلائي ڇڏي.

”سيد عبدالڪريم بلڙيءَ واري (944ھ-1032ھ) جي شاعريءَ جو دامن ايترو ته وسيع نه هو، رڳو ايڪانوي بيت، ٻه مثل ۽ هڪ نظم آهن، منجهن جن جذبات، خوبصورتيءَ ۽ صوفيانا رنگ جون سڀ شيون موجود آهن. انهن مان بيت يا ڏوهيڙا جن جي وڌيڪ ترقي ۽ تڪميل هڪ سؤ سالن کان پوءِ شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ هٿان ٿي، سي پنهنجي ڪامل صورت ۾ ملن ٿا.“⁽¹⁾

شاهه لطيف کان اڳ وارن شاعرن وٽ اڪثر دوهو ۽ سورنو جي صنف وڌيڪ ملي ٿي، پر شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ جيڪي صنفون استعمال ڪيون آهن، انهن ۾ دوهو، سورنو، دوهو-سورنو ميل (پر هن صنف

کي الڳ عنوان نه ڏنو ويو ۽ ان کي به بيت ٿي سڏيو ويو) بيت ۽ 'وائي' لکي آهي. سندس واپس جو 'شاھ جور سالو' ۾ تعداد ٽي سؤ کان مٿي آهي، پر محترم جي. ايم. سيد پاران 'شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جون وايون ۽ ڪافيون' جي عنوان سان سهيڙيل ڪتاب ۾ 463 وايون ۽ ڪافيون ڏنل آهن. هتي اول اسان شاھ لطيف جي رسالي ۾ ڪتب آندل صنفن جا مثال ڏيڻ پسند ڪنداسون جيئن خبر پوي ته شاھ لطيف ڪهڙيون ڪهڙيون صنفون پنهنجي رسالي ۾ ڪتب آنديون آهن.

دوهو ۽ سورتو:

دوهو شعر جو اهڙو قسم آهي، جنهن ۾ ٻه مصرعون/ستون يا چار پڌ يا چرن ٿيندا آهن. دوهو دراصل هندي ڇندوديا تي آڌاريل ٿيندا آهن، جن جا به ڪيترائي قسم آهن، پر عام طور تي دوهو مائرڪ لحاظ کان پهريون ۽ ٽيون پڌ تيرهن ماترائن جا ۽ ٻيو ۽ چوٿون پڌ يارنهن يارنهن ماترائن جو ٿيندو آهي. هتي ڇندوديا جي ٿوري ۾ وصف بيان ڪجي ٿي ته اها هيئن آهي. ”ڇندوديا، شعر جوڙڻ جو علم آهي، جيڪو قديم زماني کان برصغير پاڪ و هند جي مختلف ٻولين ۾ شاعريءَ ۾ موجود هو. ڇندوديا جي لفظي معنيٰ آهي شعري ويس؛ هڪ شاعريءَ جو ويس، هڪ شاعريءَ جو فن، هڪ شاعريءَ جو سٽاءُ.“⁽²⁾

دوهي جا 23 قسم ٿيندا آهن، پر اسان جي شاھ لطيف دوهي جي اها ڳڻپ ضروري نه ڄاڻي ۽ هن ان ۾ تبديليءَ اها آندي ته سنڌي دوهي کي آواز ۽ سُر جي لحاظ کان گهٽ وڌ ڪري ڇڏيو. سندس دوهن جو مثال:

ڏمر پاسو ڏک سين، ڪانڊ ڪٿوري هوءَ،

والله مخ الصابرين، آگهه ايهمين هوءَ.

(عثمان علي انصاري، سُر مين ڪلياڻ، داستان 8، بيت 13، ص: 112)

وڌي ٿي وايون ڪري، ڪٺل ڪوڪاري،

هن پڻ پنهنجا ساريا، هوءَ هنجون هڏن لٽي هاري.

(سرود سسئي، بيت 1، گنج، ص: 1)

هي بيت ٻن مصرعن يا ستن ۽ چئن پڊن يا چرڻن جو آهي. هن جي

پهرئين ۽ ٽئين پڊ ۾ قافيو آهي، باقي هن ۾ دوھي کي ئي ڦيرائي رکيو ته

سورنو ٿي پوندو.

”سورئي جي پهرئين ۽ ٽئين پڊ ۾ يارنهن ۽ ٻئي ۽ چوٿين پڊ ۾

تيرهن ماترائون ٿين ٿيون.“⁽³⁾

شاھ لطيف سورنو بہ چيو آهي، جنهن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

ڪوجو وڌي وڏُ، جيئن وڻ وڌيائين وڌسين،

ڏک ڏکيءَ کي ڏي، جن ڏني سي ڏکيا ٿيا.

(گنج، سرود سسئي، بيت 3، ص: 1)

پنپور جن سڪن، مون کي سا ٿا گهاريو،

هاڻي ساڻ ڏکن، تان ڪين ڏونگر ڌاريان.

(گنج، سرود سسئي، بيت 9، ص: 3)

ڏکن ڏک وسار، سيح ڦٽي ڪر سسئي،

پٽين پيرُ نهار، ته آريائي اتان لهين.

(گنج، سرود سسئي، بيت 18، ص: 5)

دوھو۔ سورنو ميل:

هيءَ صنف عجيب آهي، هن جو ڪو خاص عنوان ناهي، پر هن

صنف ۾ ٻه سٽون يا مصرعون جو شعر هجي ٿو ۽ هن ۾ ٻه اهي ئي دوھي ۽

سورئي جيان چار پڊ يا چرڻ ٿين ٿا، جن مان پهرئين قسم ۾ شعر جي پهرئين

مصرع جي پهرئين ۽ مصرع جي پٺي پڌ ۾ قافيو ٿئي ٿو، يا پهريون ۽ چوٿون پڌ هم قافيه هوندا آهن. ٻئي قسم ۾ وري پهرئين قسم جي بلڪل ابتڙ پڌ هم قافيه ٿيندا آهن، يعني شعر جو ٻيو ۽ ٽيون پڌ هم قافيه هوندا آهن. انهن ٻنهي قسمن جا مثال هيٺ ڏجن ٿا.

ڪيئن مائيندا من ۾، خودي ۽ خدا،
پن ترارين جا، ڪا آهي هڪ مياڻ ۾.
(بلوچ، سُر ڪلياڻ، بيت 2، داستان 3، ص: 53)

توڪي رسي تو ڏٺي، جملوئي جمال،
ڪونهي ٻيو خيال، جي شارڪ شڪ وڃائين.
(بلوچ، سُر ڪلياڻ، بيت 6، داستان 3، ص: 53)

مٿين ٻنهي شعرن جي پهرئين ست دوهي جي آهي ۽ ٻي ست سورٺي جي آهي، يعني ٻنهي شعرن ۾ ٻيو ۽ ٽيون پڌ هم قافيه آهن، تنهن ڪري اهڙي شعر کي ’دوهو-سورٺو ميل‘ سڏبو. رسالي ۾ اهڙا ڪيترائي بيت/شعر موجود آهن. اسين شاھ جي اهڙن شعرن کي بيت ٿا ڪوٺيون، جيڪي ٻن يا ٻن کان وڌيڪ ستن يا مصرعن وارن ۽ اڃا به گهڻ پداوان آهن، انهن جا مثال هن ريت آهن.

تہ ستو يا ڇھ پدائون بيت:

بي شرڪ پائين پاڻ کي، عين شرڪ ايءُ،
وڃائي وجود کي، پاڻ پاسي ٿي،
هڏهن ڪونهي هيءُ، ’هو‘ پڻ ڪونهي هن ري.
ڪوڙو تون ڪفر سين، ڪافر مَ ڪوٺاءِ،
هندو هڏ نه آهين، جڻيو تو نه جڳاءِ،
تلڪ تني کي لاءِ، سچائي جي شرڪ سين.
(بلوچ، سُر ڪلياڻ، بيت 10، 13، داستان 3، ص: 54)

هي مٿي ڄاڻايل ٻئي تہ سٽا بيت آهن، پر انهن جو گھاڙيتو هن ريت رکيو اٿس تہ، پهرئين ۽ ٻي سٽ تہ اصل دوهو ٿو لڳي، پر ٽئين سٽ وري سورئي جي ٻئي پاسي، يعني اهي ڇهه پدن وارا بيت آهن، جن جي ٻئي، چوٿين ۽ پنجين پد کي هم قافيه رکيو اٿس. وري هي گھاڙيتو ڏسو:

نابودي نيئي، عبد کي اعليٰ ڪيو،
مورت ۾ مخفي ٿيا، صورت پڻ سيئي،
کبي ات ڪيهي، ڳالهه پريان جي ڳجهه جي.

عاشق ائين نہ هون، جيئن تون سڄي آڱرين،
ويجئو در دوستن جي، رت ڏيهائي رُون،
بيءَ پر ڪنهن نہ پُون، ماکر محبوبن سين.
(بلوچ، سُر ڪلياڻ، بيت 22 ۽ 7، داستان 3 ۽ 4، ص: 55)

هن گھاڙيتي ۾ وري پهرئين، چوٿين ۽ پنجين پد کي هم قافيه بڻايو اٿس، ڄڻ تہ پهرين ۽ ٽين سٽ بلڪل سورنو آهي ۽ ٻي سٽ دوهي جيان ٻئي پاسي. وري چئن ستن ۽ اٺن پدن وارن بيتن جو مثال ڏجي ٿو، ڏسو انهن جا گھاڙيتا ڪيئن آهن.

اڱڻ آيا نہ سهان، ويئي گهر گهران،
من مقابل سپرين، پسو ٿي پچان،
وار نہ سهان وچ ۾، اڃان درميان،
ڳرا منجهه ڳڻان، پرين وجهان پيت ۾.

ڪٿي نيٺ خمار مان، ڪيائون ناز نظرُ،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمرُ،

تارا ڪٿيون تائب ٿيا، ديڪيندي دلبرُ،

جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين.

(بلوچ، سُرڪنڀات، بيت 10 ۽ 23، داستان 1، ص: 81 ۽ 82)

مٿي ڄاڻايل ٻئي بيت چؤستا يا اٺ پداوان آهن، پر انهن جو گهاڙيتو

هيئن گهاڙيو اٿس ته پهريون ٽئي ستون دوهي نما آهن ۽ چوٿين ست سورٺي

جي جوڙي اٿس. ٻي صورت ۾ ٻئي، ٽئين، ڇهين ۽ ستين پدن کي هم قافيه

ڪري رکيو اٿس. اهڙي گهاڙيتي جا پڻ ڪيترائي بيت رسالي ۾ آيل آهن.

وري به چئن ستن ۽ اٺن پدن وارو هي گهاڙيتو ڏسو.

چانگي چئي چڪياس، مٿان اک نه الهِي،

چوڌاري چنندن وڏ، پچي پوچ پياس،

جنهن ول گهڻا وهائيا، ان سين آر لڳياس،

راڙي رت ڪياس، هن ڪڏاتوري ڪرهي.

مِي ماڳائي، وڌو وات ولين ڪي،

خبر ڪيت ڏٺين ٿي، وڌو ٿا واهي،

ڪرهي ڪاڪت ڇڏئي، وريس نه وائي،

چانگي چريائي، ويئي ويسچاري وسري.

(بلوچ، سُرڪنڀات، بيت 8 ۽ 11، داستان 5، ص: 88)

هي مٿي ڄاڻايل بيت آهن ته چؤستا يا اٺ پداوان پر انهن جي

گهاڙيتي ۾ ڀٽائي سائينءَ تبديلي آندي. اها هيءَ آهي ته بيت جي پهرئين ۽

ستين پدن کي هم قافيه ۽ وري چوٿين ۽ پنجين پدن کي پهرئين پدن سان هم قافيه

بڻايو اٿس. ان گهاڙيتي جا به ڪيترائي بيت رسالي ۾ شامل آهن.

اهڙيءَ طرح شاھ لطيف بيتن جي گهاڙيتي ۾ ستن ۽ پدن ۾ اضافو

ڪندو ويو، جنهن جا ڪجهه مثال هن ريت آهن.

پنجن ستن وارو يا ڏھ پڌائون بيت:

جاڳائي جتن، جي گورا گس هلاڻيا،
پهتي رءُ پهڙ ۾، شال ان مَر اگهائجن،
سونهان جي سردار جا، سي توڏَ مَر ترڻجن،
لطف ساڻ لطيف چئي، لنگهڻو بر بوتن،
تن ڪهڙو غم گنگن، هوت هماتي تن جو.
(بلوچ، سُريسي، بيت 9، داستان 2، ص: 210)

ڇهن ستن ۽ ٻارنهن پڌن وارا بيت:

ڏاڳهنئون ڏيرن، جي آندا پڙڙ پنيور ۾،
هڻي چيلھ چرا ڪڻا، وه پئي وهڙن،
ڪري ڪڙڪو ان جو، هوند ستي سئو سين،
جن جو پير نه لڳي پٽين، تن آيمر ساڻ انن،
گنگن ۽ جنگن، منڌَ آسونهين ميڙئين.
(بلوچ، سُريسي، بيت 10، داستان 1، ص: 208)

ستن ستن وارو چوڏهن پڌائون بيت:

سپا سياهي، آهي آري ڄام ري،
ڪڏهن پسي ڪانه ڪا، رءُ لالڻ لالائي،
دُود دل تان دور ڪري، ساجن صفائي،
من لا شيخ له فشيخه الشيطان، ان رءُ اونڊاهي،^(۵)
هوءَ جا هلي هيڪلي، سا گيرب گمائي،
مَن بهشي في الطريق بلا، شيخ ڪمن يهشي،^(۵)
في البخر بلا سفينة، اهڙي اوائلي،

※ جنهن جو روحاني رهبر (شيخ) ڪونهي، تنهن جو رهبر شيطان آهي.

※ جيئن ڪا راه وٺي رواني ٿئي ٿي، سا ايئن آهي جيئن ڪو پڙيءَ سوا سمنڊ ۾ گهڙي. (بلوچ، ص: 210)

تنهن رءُ لڦائي، ڪوڙين ٿين ڪيتريون.

(بلوچ، سُر ديسي، بيت 7، داستان 2، ص: 210)

هيترين ستن وارا بيت تمام گهٽ آهن، پر آهن ضرور.

شاھ لطيف سُر سارنگ ۾ ٻه اهڙا بيت چيا آهن، جن تي نظم جو گمان

ٿو گذري، پر بيت جي گهاڙيتي ۾ لکيا ويا آهن. اهي بيت هن ريت آهن.

حڪم ٿيو بادل کي، سارنگ ساڻ ڪجن،

وچون وسڻ آڻيون، ٿه ٿه مينهن ٿمن،

جن مهانگي لاءِ ميڙيو، سي ٿا هٿ هڻن،

پنجن مان پنڌنهن ٿيا، ايئن ٿا ورق ورن،

ڏڪاريا ڏيهه مان، موذي سڀ مرن،

مينهنون پاڻ مراديون، ٿڌا ٿر چرن،

وهڪي جن ورهيه ٿيا، موٽڻو سي مڙن،

وري وڏي وس جون، ڪيون ڳالهيون ڳنوارن،

سيد چئي سڀن، آهي توه تنهن جو آسرو.

(سُر سارنگ، بيت 15، داستان 3، ص: 409)

هي بيت نون ستن يا ارڙهن پڌن جو آهي. هن جي پهرين ست جي

ٻئي پڌ ۾ آيل قافئي سان باقي هر ست جي ٻئي پڌ ۽ آخري يعني نائين ست

جي پهرئين پڌ کي هم قافيه رکي، بيت جي صورت گري يا گهاڙيتو جوڙيو

اٿس، جيتوڻيڪ هن بيت جي پهرين ست دوهي نما ۽ آخري ست سورٺي نما

رکي، هن کي بيت جي زمري ۾ آندو اٿس.

وري ساڳئي سُر سارنگ جو هي بيت پڙهي ۽ پرجهي ڏسو:

موٽي مانڊاڻن جي، واري ڪٽائين وار،

وچون وسڻ آڻيون، چوڏسيين چوڌار،

ڪي اُٺيون استنبول تي، ڪي لهن سمرقندن سار،

ڪي رمي ويون روم تي، ڪي ڪابل ڪي قنڌار،
ڪي دلي، ڪي دکن، ڪي گڙن مٿي گرنار،
ڪي جنبيون جيسلمير ڏي، ڪي بيڪانير بڪار،
ڪي پريون پنجاب ڏي، ڪي هلن مٿي هالار،^(۵)
ڪني پڇ پڇائيو، ڪني ڍٽ تي ڍار،
ڪن اچي عمرڪوٽ تان، وسايا ولهار،
سائين سدائين ڪرين مٿي سنڌ سڪار،
دوست منا دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

هن بيت ۾ ٻارنهن سٽون ۽ چوويهه پڊ آهن. هن بيت ۾ ٻه گهاڙيتو ساڳيو مٿي آيل بيت وارو ئي رکيو اٿس، پر اهڙا بيت رسالي ۾ بس اهي ٻه ئي آهن، انهن کان وڌيڪ ٻيا ڪي به ان پيرائيءَ جا بيت شاهه لطيف پاڻ به نه چيا آهن. شاهه لطيف جي شاعريءَ جي رسالي مان سندس دوهن، سورنن، دوها-سورنا ميل ۽ بيت جا مثال ڏنا ويا. هاڻ باقي هڪڙي صنف بچي ٿي، اها آهي 'وائي'. هن ليکڪ ۾ 'وائي' جو صرف نمونو ڏيڻ تي اکتفا ڪبي، ڇاڪاڻ جو اسان کي 'وائي' متعلق جدارو ليک لکڻو آهي.

شاهه لطيف کان اڳ ۾ اها صنف يعني وائي صرف شاهه عناات رضويءَ لکي آهي، جنهن جو شاهه لطيف ننڍو همعصر هو. شاهه لطيف جي شاهه عناات رضويءَ سان وڏي ڄمار ۾ (90 ورهين ۾) ملاقات جو ذڪر پڻ ملي ٿو. شاهه لطيف ان کان اڳ به شاهه عناات رضويءَ سان ملاقاتون ڪيون هجن ۽ سندس ئي واتان وايون ٻڌيون هجن، ڇاڪاڻ ته شاهه عناات رضوي نصرپور جو ويٺل هو ۽ شاهه لطيف پٽ شاهه وساڻن کان پوءِ ته سندس شهر ڪي ويجهو هو. شاهه لطيف وٽ وائيءَ جا ڪافي گهاڙيتا آهن، جن جو ذڪر اڳتي هلي ڪيو ويندو. هتي نموني طور اسان فقط ٻه وايون پڙهندڙن جي ياد ڳيريءَ

* هيءُ سٺ بلوچ صاحب جي رساليءَ ۽ ٻانهي خان شيخ جي رسالي کان سواءِ ممتاز مرزا واري مرتب ڪيل گنج ۾ به آهي، باقي ٻئي ڪنهن به چاپي رسالي ۾ نه آهي.

1. آئي مند ملار.

آءُ ڪنهنبا ڪنديس ڪپڙا.

1. وسڻ جا ويس ڪٿا، اڄ منهن جي يار.
 2. لٽي ڪس قلوب تان، تاڙي ڪي تنوار.
 3. اتران ٿي آئيو، ڪڪر ڪارونپار.
 4. روضي پاڪ رسول جي، اٺو آب اڀار.
 5. ٿر بر وڃون وٺيون، سرها ٿيا سنگهار.
- (بلوچ، سُر سارنگ، وائي 1، داستان 4، ص: 412)

2. نئي پريان کي ڏيڇ، تان ڪو نيه نياپو.

1. ڪڏهن مون سين ڪين ڪئو، سيٺن سياڪو.
 2. ڪڏهن مڪائون ڪونه ڪو، ڏکڻان ڏوراپو.
 3. اٿم گهڻو ان جو، اندر اولاکو.
 4. وڃي ڏجان مٽيءَ جو، پانڌيان پاراپو.
- (بلوچ، سُر پ، وائي 1، داستان 3، ص: 302)

3. ٿلهه: سيٺن جي سنڀار، جڏڙو جيءُ جيارئو

پرين جي پچار، جڏڙو جيءُ جيارئو

جيءُ جياريو، سو ڪين منهنجو هارئو.

- بند: 1. اڃيو تن عميق مان، مون کي پرين پوچ پيارئو
 2. مرض مريض تان، ائين اشاري ساڻ اٿيارئو
 3. ڪرم ڪريم جي، مون کي اهڪيءَ مان اڪارئو
 4. سئون منهن ڪري سپرين، ائين نرم نور نهارئو
 5. سائل جئن سڏ ڪري، ائين طالعن جئن توارئو.
- (سُر جمن ڪلياڻ)

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ شاھ لطيف ڇهه ڀڙ رکيا آهن، ٿلهه هي پهرئين ۽

تئين پد ۾ قافيو آندو اٿس، ٻيو ۽ چوٿون پد جن رديف ڪري رکيو اٿس ۽ وري ٽله ۾ ئي ٻه ٻيا پد جوڙيا اٿس، جن ٻنهي پدن جو قافيو ٻئي ۽ چوٿين پد سان هم قافيه بيهاريو اٿس، باقي بند اهي ئي ٻه پدا رکيا ويا آهن ۽ انهن جو قافيو به ٻئي پد ۾ آندل آهي. هٽي وائي سڄي رسالي ۾ اها هڪڙي ئي آهي. مٿي ڄاڻايل شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ آيل اهي صنفون جيڪي شاھ لطيف چيون آهن. اسان هتي بيتن يا واين جو ڳاڻاڻو ڄاڻائڻ نٿا گهرون جو شاھ جي مختلف مرتبن پنهنجي پنهنجي ڪتابن ۾ شاھ لطيف جي بيتن ۽ وائين جو تعداد گهٽ وڌ ڄاڻايو آهي، تنهن کان سواءِ ڪيترائي اهڙا ماڻهو موجوده وقت ۾ به موجود آهن، جن جو چوڻ آهي ته کين شاھ لطيف جا اهڙا بيت ۽ وايون به ياد آهن، جيڪي ڪنهن به رسالي ۾ موجود ناهن. اهي پڻ هٿ ڪرڻ لازم آهن. وايون ته محترم جي. ايم. سيد سهيڙي گڏ ڪيون آهن، جن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي، باقي اهڙا بيت سهيڙڻ جي ضرورت آهي، ورنه اهڙي قسم جي شاھ لطيف جي حافظن کي جيڪڏهن ازل جو سڏ ٿيو ته اسين هٿ مليندا رهجي وينداسون.

حوالا

1. دائود پوٽو، عمر بن محمد، ڊاڪٽر، سنڌي لازمي، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، ڄامشورو، 2010ع، ص: 30.
2. سنڌي، عبدالمجيد، ميمڻ، 'بيت سٿاءِ ۽ اوسر'، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع، ص: 31.
3. سنڌي، عبدالمجيد، ميمڻ، 'بيت سٿاءِ ۽ اوسر'، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2002ع، ص: 50.

شاه لطيف جي وائيءَ جي صنف کان اڳ ۾ وائي

شاه لطيف جي رسالي ۾ جيڪا شاعري موجود آهي، انهن ۾ جيڪي صنفون شاه لطيف استعمال ڪيون آهن، انهن جو ذڪر گذريل ليک ۾ ٿي ويو آهي. هي ليک شاه لطيف جي شاعراڻي صنف ’وائي‘ بابت آهي. شاه لطيف جي ڇاپي توڙي قلمي رسالن ۾ بيتن وانگر وائين جو تعداد به گهٽ وڌ شامل آهي، انهيءَ جي باوجود به شاه جو رسالو ۾ ٽي سؤ کان ڪجهه وڌ وائون شامل آهن.

اسان جي آڏو شاه لطيف جي رسالي مان صرف وائين جي چونڊ ڪري ڇپرايل ٻن محققن جا ڪتاب آهن. پهريون ڪتاب محترم جي. ايمر. سيد جو ’شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جون وائون ۽ ڪافيون‘ آهي. هي ڪتاب پهريون ڀيرو 1968ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ڇپيو. هن ڪتاب ۾ 414 وائون ۽ ڪافيون شمار ڪيون اٿس، جن ۾ وائون 231 ۽ ڪافيون 183 شامل آهن. محترم جي. ايمر. سيد نه ڄاڻ ڪهڙي سبب کان شاه لطيف جي هر مرتب ڪيل رسالي ۾ ’وائي‘ کي ’ڪافي‘ ڪري، ڌار عنوان ڏيئي ڌار ڳائيٽو ڪيو آهي، جنهن جو سبب هيئن ڄاڻائي ٿو، ”هن مجموعي ۾ جيڪي ڪافيون پيش ڪيل آهن، اهي سنڌ ۾ شاه عبداللطيف عليه رحمة جي نالي ۾ جهرجھنگ ڳايون وڃن ٿيون. انهن مان سواءِ ٿورين ڪافين جي، ٻين جو معيار ادبي توڙي معنوي اعتبار کان ڪافي اوچو آهي.“⁽¹⁾

ٻيو ڪتاب ’شاه جون وائون مڪمل‘ پروفيسر ڪلياڻ بولچند آڏواڻيءَ جو آهي، جيڪو 1988ع ۾ شري آسنداس پارواڻيءَ سرسوتي ايمر. بجائيءَ بمبئيءَ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي، ان ۾ ڪل وائين جو تعداد 198

آهي. ان جو سبب آهي ته ڪلياڻ آڏو وائيءَ جي مرتب ڪيل شاھ جو رسالو جا ڪل ٽي جلد ڇپجي پڌرا ٿيا ۽ ان جو چوٿون جلد، جنهن جي ڇپجڻ ڪري سندس رسالو مڪمل ٿئي ها، اهو منظر عام تي اچي نه سگهيو، تنهن ڪري ڇپجڻ کان به رهجي ويو. جنهن ڪري سندس ٽن ڀاڱن واري مرتب ڪيل شاھ جو رسالو ۾ وائين جو تعداد پڻ ايترو گهٽ آهي.

شاھ لطيف جي وائين بابت هن ڪتاب جو مصنف هيئن ٿو لکي،
 ”شاھ جون وايون درد، سور، سوز ۽ سلاست جي لحاظ کان ٻي مثال
 آهن ۽ سنڌ جا ڪي ڳائيندڙ اهي نهايت پُرگداز آواز ۾ ڳائيندا آهن. انهن کي
 مطالع ڪرڻ مان ئي هڪ حيرت انگيز لطيف ۽ فيض حاصل ٿو ٿئي، جيئن
 رسالي جي وائين مان روشن آهي.“⁽²⁾

هاڻ اچون ٿا ته ’وائي‘ جو مطلب ڇا آهي.

وائي: ڳالهائڻ جي شڪتي، ٻولي، وائي، سخن، ڪلام، گفتگو،
 بات چيت، واءُ، شعر جو هڪ قسم جنهن جي هر هڪ ست (مصرع) علحدي،
 پر سڀ ستون هم قافيه هونديون آهن.⁽³⁾

وائي: واءُ، بادي، سندن جو سور، وائي سور، سخن، علت، ڪلام،
 ڪافي، راڳ، وائي صنف، جنهن جو شاھ لطيف موجد آهي.⁽⁴⁾

”وائي درد جي دانهن آهي، وائي آهي عاشق کي صحت جو سڏ.
 وائيءَ جي معنيٰ وارتا، يعني عشق جي اڳهائيءَ جي وارتا. پارسيءَ ۾ ’وي‘
 جو مطلب آهي ’هاءُ‘. وائي عاشق جي اندر جي واويلا آهي، وائيءَ جو مطلب
 آهي آلاپ. شاھ جي وائين ۾ پريم جي پياسيءَ جون آهون ۽ صدائون ٿا ٻڌون.
 وائيءَ ۾ هر هڪ مصرع هڪ ٽڪي آهي ۽ پهرين مصرع (ٿل) يا ان جو اڌ ٻي
 هر ڪنهن مصرع جي پٺيان ٿو اچي.“⁽⁵⁾

شاھ عنات رضوي، جيڪو شاھ لطيف جو وڏو همعصر هو، هن جي

ڪلام ۾ به وائيءَ جي صنف ملي ٿي. اڃا به اڳتي راجستان جي مشهور ڪوشڻ ڀڳتياڻي، ميران ٻائيءَ جي گيتن يا پڊن ۾ پڻ وائيءَ جي گهاڙيتي سان ميل کائيندڙ صنف يا پڇن ملي ٿو. جيئن ته سنڌ جون سرحدون ٿر واري طرف کان راجستان سان ملن جلن ٿيون ۽ شاھ لطيف جو ڳين، سامين ۽ ساڌن جي سنگت ۾ جيڪي سفر ڪيا ۽ انهن جا تيرت ڏٺا، اتي ضرور هن ميران ٻائيءَ جي شاعري ڀڳتن جي واتان ڳائيندي ٻڌي هوندي. ان کان پوءِ هن شاھ عنات رضوي، جيڪو نه صرف سندس همعصر هو، پر نصرپور جو رهواسي هئڻ ڪري، ساڻس ڪچهريون به ڪيون هوندا آهن، تنهن ڪري هن پنهنجي شاعريءَ ۾ وائيءَ جو گهاڙيتو رکيو آهي. باقي 'وائي' ۽ 'ڪافي' ڳائڻ جي لحاظ کان ڳايون وينديون آهن، تنهن هوندي به وائيءَ کي ڪافي چوڻ بنهه غلط آهي، ڇو جو فني لحاظ کان ٻئي مختلف صنفون آهن. وائي حقيقت ۾ دوهي يا سورني جي پڊن تي آڌاريل هجي ٿي. وائيءَ جي پڊن ۾ ٻن يا ٽن کان وڌيڪ پڊ نه ٿيندا آهن.

مٿي ٽن شاعرن جي وائي لکڻ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هاڻ انهن جا مثال ڏيئي ڳالھ جي پڌرائي ڪبي. هاڻ ميران ٻائيءَ جي پڊن يا پڇن مان وائيءَ جو مثال ڏجي ٿو.

- ٿلهه: دو دن ڪي مڃمان، بگاڙون ڪس سي،
 بند: 1. اب تم سو وٽ سبيج پلنگ ڀر، ڪل تم آڏو ڪي مسان
 بگاڙون ڪس سي،
 2. مات پتا ست ناري چوڙ ڪي، آڪر هووت حيران.
 بگاڙون ڪس سي،
 3. راج پي چل گئي پرڏان پي چل گئي، ڪهنپ ڪرن بلوان.
 بگاڙون ڪس سي.

4. ڪيٽ پٽنگ اور برهما پي چل گئي، ڪوئي نہ رهيگو اوسان

بگاڙون ڪسي سي،

5. بائي ميرا ڪهي گرڌر ناگن، رک کي تو رام ڪا ڌيان

دو دن کي مڃمان، بگاڙون ڪس سي.

ميران ٻائيءَ جي هڪ ٻي وائي ڏسي ۽ پڙهي وٺو.

ٿلهه: تم آجيو رام! آوت اسيان آما

بند: 1. تم مليا مين پوسڪ پاڙن، سرين منورت ڪاما،

تم آجيو رام!

2. تم بچ هم بچ انتر ناهين، جيسي سورج گهام،

تم آجيو رام!

3. ميرا من کي اور نہ مان، چاهي سندر سياما،

تم آجيو رام! آوت اسيان آما. (6)

مان سمجھان ٿو ته سنڌي پڙهندڙ، جن جي سنڌي شاعراڻين صنفن

تي نظر هوندي، اهي مون سان ضرور متفق ٿيندا ته اهو ئي سنڌي وائيءَ جو

گھاڙيٽو شاھ عنات رضوي، شاھ لطيف ۽ ان کان پوءِ اڄ سوڌو سنڌي

شاعريءَ ۾ رواج پذير آهي. مٿيون ٻئي وايون، دوهو چند مطابق آهن.

هاڻ اسان شاھ عنات رضويءَ جي وائي، جيڪا سورئي چند تي

آڌاريل آهي، تنهن جو مثال اوهان آڏو پيش ڪنداسون. (7)

ٿلهه: منهنجي سيد سار لهندو، مون کي آهي اميد الله ۾.

بند: 1. امت ڪارڻ احمد اچي، ڀرمل پاڪ پسندو.

2. سجدي ۾ پئي سپرين، زاري زور ڪندو.

3. جڏهن صور ڏهڪاءُ ڏيندو، اکيون سج ڪيندو.

4. مهت ڏيندو مومنين، اُت محمد مير ملندو.

5. نفسي نفسي سڀ ڪو ڪري، داتا ڏي ڏڪندو.

6. اچي ات عنات چوي، بديون بخشائيندو.

منهنجي سيد سار لهندو، مون کي آهي اميد الله ۾.

شاه لطيف پنهنجي رسالي ۾ 32 کان 36 سُرَن تي شاعري ڪئي آهي، وري سندس رسالي جي هر سُر ۾ مختلف داستان آهن ۽ اڪثر شاه لطيف هر سُر جي هر داستان ۾ بيتن کان پوءِ وايون رکيون آهن، تنهن ڪري اهي وايون به اڪثر انهن ئي سُرَن جي لحاظ کان چيل آهن. مثال طور شاه لطيف جي مرتب ڪيل رسالن ۾ پهريون سُر 'ڪلياڻ' آهي. "ڪلياڻ" لفظ جي معنيٰ آهي سُڪ يا خير. 'ڪلياڻ' هڪ راڳ ٿئي ۽ جو نالو آهي، جاسج لهڻ کان پوءِ ڳائي آهي. ⁽⁸⁾

شاه جي رسالي ۾ هي سُر سڀ کان پهرين ان ڪري رکيو ويو آهي جو، "جنهن ۾ الله تعاليٰ جي صفت، پيغمبر پاڪ جي نعت، اصحابن سڳورن جي تعريف بعد سلوڪ جو سبق پڙهايو ويو آهي." ⁽⁹⁾

هن سُر ۾ ڪُل ٽي داستان آهن ۽ انهن ۾ وارين جو تعداد ڀڻ تي آهي ۽ تنهي وارين جو ٽلهه سورني چنڊ تي رکيل آهي. مثال طور هيءَ وائي ڏسو.

ٿله: ٿيندو تن طبيب، دارون منهنجي درد جو.

بند: 1. بڪي ڏيندم ٻاجه جي، اچي شال عجيب،

دارون منهنجي درد جو.

2. پرين اچي پاڻ ڪيو، سندن غور غريب،

دارون منهنجي درد جو.

3. ڏڪندو سڀوئي ڏور ڪندو، منجهڙن تن طبيب،

دارون منهنجي درد جو.

4. اديون عبداللطيف چئي، هاڻڪ آه حبيب،

دارون منهنجي درد جو.

(شاه جو رسالو، شاهواڻي، سرُ ڪلياڻ)

دوهي چنڊ تي جوڙيل ٿلهه واري وائيءَ جو هي مثال ڏسو:

ٿلهه: سپريان جي سونهن جي، ڳالهه ڪين وڃي.

بند: 1. وڃي در دوستن جي، سوريءَ سر هڃي.

2. عاشق انگن چڙهيا، ٻيو سڀ ڪو ڀڄي.

3. ڀڄڻ پوءِ پريٽئون، پهرين سرُ سڄي.

4. عاقل ئي اوچون ٿيا، پوري ڪين ڀڄي.

هيءَ وائي سرُ يمن ڪلياڻ جي داستان ستنن ۾ آيل آهي، ”لفظ

’يمن‘ جي معنيٰ آهي مَن کي روڪڻ، يمن ڪلياڻ هڪ راڳڻيءَ جو قسم

آهي، جو رات جي وقت ڳائبو آهي. هن سرُ ۾ حقيقي عشق ۽ تصوف جا

ڪئين راز ۽ رمزون عمدي نموني بيان ڪيون ويون آهن.“⁽¹⁰⁾

هن سرُ ۾ ڪُل 8 داستان آهن ۽ 9 وايون آيل آهن.

دوهي چنڊ تي آڌاريل ٿلهه واري هيءَ وائي ٻيڙهي ڏسو:

ٿلهه: سڌين سيڻ نه هون، نينهن نياپي نه ٿئي.

بند: 1. ڪاري رات رت ڦڙا، جان جان نيڻ نه رُون،

نينهن نياپي نه ٿئي.

2. موٽڻ جنين ميهڙو، پڙ تي سيئي پُون،

نينهن نياپي نه ٿئي.

3. جن مسافر سپرين، سي مر رويو رُون،

سڌين سيڻ نه هون، نينهن نياپي نه ٿئي.

شاه لطيف جون اڪثر وايون دوهو چنڊ تي ٿلهه جي لحاظ سان

لکيل/چيل آهن، پر هر وائيءَ جا بند اهي ئي وڃي دوهي وارا ٻيهن ٿا، سواءِ

ان جي ته ورائي، ٿله جو ٻيو ڀڙ رکيو اٿس، يعني وائيءَ جي ٿله جي ٻئي ڀڙ سان هر مصرع جو ٻيو ڀڙ هم قافيه آهي، پوءِ ڪڏهن اها وائي سورئوچند جي ٿله تي آڌاريل آهي ته هر بند جو ٻيو ڀڙ ٿله جي پهرئين ڀڙ سان هم قافيه آهي.

اهو آهي اصل ۾ وائيءَ جي صنف جو گهاٽيتو، باقي شاھ لطيف وائيءَ جي گهاٽيتي ۾ ڪهڙي ڪهڙي تبديلي آڻي، گهاٽيتي کي وڌيڪ رچاءُ ۽ چس وارو بڻايو، ان جو ذڪر ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو. هونءَ ته شاھ لطيف جي رسالي ۾ تن سون جي لڳ ڀڳ وايون آهن، انهن مان ته ڪيترائي مثال ڏئي سگهجن ٿا.

حوالا

1. سيد، جي. ايمر، 'شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جون وايون ۽ ڪافيون'، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1991ع، ص: 28.
2. آڏواڻي، ڪلياڻ بولچند، پروفيسر، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سرسوتي ايمر. بڄائي، 1988ع، ص: 16.
3. سترام داس، سويا سنگھ، پروفيسر، 'سائل ڪوش'، راشٽريا سنڌي ٻولي وڪاس پرميش، بڙودا، ڀارت، ص: 536.
4. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، سنڌي لغات، جلد 5، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1988ع، ص: 2906.
5. آڏواڻي، ڪلياڻ بولچند، پروفيسر، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سرسوتي ايمر. بڄائي، 1988ع، ص: 13 ۽ 14.
6. جعفري، سردار، 'پريم دواني ميرا بائي'، آج پبليڪيشن ڪراچي.
7. شاھواڻي، غلام محمد، شاھ جو رسالو، ڇاپو ٻيو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2005ع، ص: 63.
8. شاھواڻي، غلام محمد، شاھ جو رسالو، ڇاپو ٻيو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2005ع، ص: 63.

9. شاھ وائِي، غلام محمد، شاھ جو رسالو، سُريمن ڪلياڻ، ڇاپو ٻيو، سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي، 2005ع، ص: 64.
10. شاھ وائِي، غلام محمد، 'شاھ جو رسالو'، سُريمن ڪلياڻ، ص: 83.

شاه لطيف کان اڳ وائيءَ جي گهٽرت

شاهه لطيف جڏهن شاعري پئي ڪئي، تڏهن به اسان جي سنڌ ۾ شاعري اڳ ئي موجود هئي. سنڌ ۾ شاهه لطيف جي دؤر ۽ ان کان اڳ وارن دؤرن ۾ اول جيئن ته سنڌ ۾ جيڪو مڪتبي نصاب پاڙهيو ويندو هو، اهو گهڻو ڪري عربي ۽ فارسيءَ جو مستند ادب هو، تنهن هوندي به جڏهن شاهه لطيف پڙهڻ جي قابل ٿيو آهي ته عام چوڻي آهي ته سائنس تي ڪتاب ساڻ هوندا هئا. اهي ئي ڪتاب هئا قرآن شريف (عربي)، مثنوي مولانا روم (فارسي) ۽ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو سنڌي ڪلام، پر انهن ٽنهي ٻولين ۾ جيڪا شاعري هئي، ان مان شاهه لطيف سنڌي ٻوليءَ جي چونڊ ڪئي، يعني پنهنجي تڙڏاڏي جي جاري ڪيل روايت کي اهميت ڏيندي، پاڻ به پنهنجي اظهار جي ٻولي سنڌي رکيائين، جڏهن ته انهن ئي ڏينهن ۾ اهو پهڪو جڙيو هو ته ’فارسي گهوڙي چاڙهي‘، پر شاهه لطيف ان جي کليل لفظن ۾ مخالفت ڪندي هي بيت لکيو:⁽¹⁾

جي تو فارسي سڪيو، گولو توءَ غلام،
جو ٻڌو ٻن ڳالهين، سو ڪيئن ڄاڻي ڄام،
اُچو تان آب گهري، بڪيو تان طعام،
اي عامن سندو عام، خاص منجهان نه ٿئي.
(شاهواڻي، سُر آسا، بيت 23، داستان 4، ص: 725)

هن بيت ۾ ٻه اهم سئون آهن، اهي آهن پهرين ۽ چوٿين، جنهن ۾ شاهه لطيف پنهنجي مادري زبان جي اهم هجڻ جي ڳالهه ڪئي آهي، باقي ٽئين ۽ چوٿين ست جو ته تشبيهه ۾ شمار ٿئي ٿو.

شاهه لطيف کان اڳ جيڪي به شاعر سنڌي ٻوليءَ جا ٿي چڪا آهن، انهن وٽ سورنو، دوهو ۽ وڌ ۾ وڌ بيت جي صنف ملي ٿي. سواءِ ڪن ٿورن جي جن انهن تنهن صنفن کان قدم اڳتي وڌايو هجي. ابوالحسن سنڌي، مخدوم ضياءُ الدين ۽ پوءِ مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ ته رڳو مذهبي، اڃا به ڪٿي ايئن چئجي ته قرآن شريف ۽ شريعت جون ڪي ڳالهيون سنڌي نظم ۾ ان ڪري آنديون جو هنن کي ڄاڻ هئي ته هر سنڌي ماڻهو فارسي ۽ عربي نه ٿو پڙهي سگهي. عربي ۽ فارسي شاعري جيڪا عرب ۽ ايرانين جي سنڌ متان تسليت جي ڪري آئي ۽ اهي ٻوليون مڪتبي نصابن ۾ شامل هئڻ ڪري سنڌ ۾ انهن ڌارين ٻولين ۾ نه صرف شاعري ڪئي ويندي هئي پر انهن ٻولين جي صنفن کي سنڌ ۾ به رواج پذير ڪيو ويو.

شاهه لطيف پاڻ به جيئن ته راڳ ۽ ساز مان چڱيءَ پر واقف هو، تنهن پنهنجي شاعريءَ ۾ ’وائي‘ شامل ڪئي.

شيخ اياز لکيو آهي ته ”وائي، جنهن جو گهاٽيتو بلها شاهه جي پنجابي شاعريءَ تان پٽائيءَ ورتو هو ۽ پٽائيءَ تان مون وٺي ان ۾ جان پيدا ڪئي.“⁽²⁾ پر شيخ اياز، بلها شاهه جي اهڙي ڪنهن گهاٽيتي جو حوالو نه ڏنو آهي.

ٻئي طرف ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ چوي ٿو ته، ”ميون شاهه عنات رضوي پهريون شاعر آهي، جنهن جي ڪلام ۾ سنڌي ’وائي‘ هيٺ توڙي مضمون جي لحاظ کان نظر اچي ٿي. ميون شاهه عنات جي ڪلام ۾ سنڌي شعر جا مکيه قالب بيت، مولود ۽ وائي پهريون ڀيرو پنهنجي گوناگون خوبيون سان ڇمڪندا نظر اچن ٿا.“⁽³⁾

ان مان مراد اها ٿي بيهي ته شاهه عنات رضوي 1025-1030ھ کان 1120 کان 1125ھ شاهه لطيف جو وڏي عمر وارو همعصر هو. امڪان اهو آهي ته بلها شاهه کان متاثر ٿيڻ پدران شاهه لطيف، شاهه عنات کان متاثر ٿيو هجي،

پر شيخ اياز جيئن ته ذڪر ڪيو آهي ته شاھ لطيف وائيءَ جو گهاڙيتو، بلھا شاھ جي ڪلام مان ورتو آهي. اسان هتي بلھا شاھ جي ڪلام مان ’وائيءَ‘ جي صنف جي تصديق ڪندي، ان جي شاعريءَ مان ڪجهه مثال ڏيڻ پسند ڪنداسون.

بلھي شاھ جي والد جو نالو شاھ محمد هو ۽ سندس پاڙو گيلاني سيدن مان هو. شاھ محمد انھن ڏينھن ۾ ”اُچ گيلانيان ۾ پيدا ٿيو، جو علائقي سنڌ ۾ هو. سندس ڄمڻ ويل سندس والد نالو عبدالله شاھ رکيو هوس.“⁽⁴⁾ بلھي شاھ جي ڄمڻ جو سال سندس هڪ پٽي سوانح حيات لڪنڊڙ مسٽر آسبورن 1680ع ۽ سندس وفات جو سال 1785ع ڄاڻايو آهي، جنھن مطابق بلھا شاھ جي عمر 105 ورھيه بيهي ٿي ۽ سندس ڄمڻ جو هنڌ پنڊ پانڊوڪ ڄاڻايو اٿس.⁽⁵⁾

ان حساب سان جيڪڏھن بلھا شاھ 1680ع ۾ پيدا ٿيو آهي ته ان لحاظ کان شاھ لطيف 1689ع ۽ شاھ عنات 1030-1035 هجري سن ۽ عيسوي سال 1620ع کان 1625ع ۾ پيدا ٿيو ته شاھ لطيف انھن ٻن شاعرن جو ننڍو همعصر آهي، پر شاھ لطيف، بلھا شاھ کان فقط نوا ڏھ ورھيه ننڍو آهي. جڏھن ته شاھ لطيف، شاھ عنات رضويءَ کان سٺ يا چوھٺ ورھيه ننڍو آهي. مٿي ذڪر ڪري آيا آھيون ته جڏھن هڪ پيري شاھ لطيف، شاھ عنات رضويءَ سان ملاقات لاءِ ويو آهي ته هو ان وقت نوي ورھين جي عمر کي رسي چڪو آهي ۽ بيماريءَ جي حالت ۾ لڻ جي سھاري شاھ لطيف سان ملڻ لاءِ آيو آهي.

بلھا شاھ ۽ شاھ عنات رضويءَ کان اڳ اسان کي راجستان جو هڪ ٻيو ڪوي دادو ديال (وڪرمي 1601 کان 1660 سبنيٽ) يعني عيسوي سن 1544ع کان 1602ع وٽ پڻ وائيءَ جي شروعاتي صنف ملي ٿي، جنھن جي

شاعريءَ کي ’وائي‘ چيو ويو آهي. هن جي ڪجهه شاعري سنڌيءَ ۾ به آهي. ”دوهاچند واري وائيءَ جو مثال سوامي دادو ديال جي وائيءَ ۾ ملي ٿو. ان کان اڳاڻو ڪو مثال اڃا هٿ نه آيو آهي. وائي ان وقت ضرور موجود هوندي، جنهن کي ڏسي دادو ديال پاڻ به چڻي هوندي. هو ميبين شاهه عناات کان هڪ صدي اڳ ٿي گذريو آهي.“⁽⁶⁾ ان جي ٽيڪا لاءِ هڪڙو ٻيو حوالو هن ريت آهي، ”سنڌ جي وڏي عالم، عارف، صوفي قاضي قادن جي ڪلام جو راجستان جي درويش دادو ديال تي وڏو اثر پيو ۽ دادو ديال نه فقط قاضي قادن جي بيتن کان متاثر ٿي، پاڻ سنڌي وايون چيون.“⁽⁷⁾

هاڻ دادو ديال جي وائيءَ جا ڪجهه مثال ڏيڻ پسند ڪنداسون، جنهن مان مٿين حوالن جي تصديق ٿيندي. اسان ان راءِ جا آهيون ته شاهه عناات رضوي ۽ شاهه لطيف راجستان جي ڪوين جو ڪلام ضرور ٻڌو هوندو. شاهه لطيف ته سامين ۽ جوڳين سان سنگت سات ۾ جيڪا سندن تيرت ياترا ڪئي هئي، ان ۾ هو ضرور راجستان ۾ کانئن اڳ وارن ڪوين جو ڪلام ٻڌو هوندو. دادو ديال جي وائيءَ جو نمونو:

ٿلهه: ڪو ميڙيندو سڄڻان، سنهاري سرت کي،

الا! لڳا ڏينهن گهڻا

بند: 1. پريان سنڌي ڳالهڙي، الا! پانڌيئڙا پڇان.

2. ڪڏهن ايندو مون گهرين، الا! ڏيندو ٻانهن اسان.

3. آهي سڪ ديدار جي، الا! پرين پور پسان.

4. اِيءَ دادوءَ جي جيئندي، الا! سڄڻان ساڻ وهان.⁽⁸⁾

(راڳ رامڪلي)

هيءَ وائي سورڻو چند تي آڌاريل آهي. هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٽي پڊ آهن، هن وائيءَ جو قافيو ٿلهه جي پهرئين پڊ ۽ ٽئين پڊ ۾ آندو ويو آهي، باقي

هر بند جي پٺي پد ۾ قافيو رکيل آهي.

”وائي اسان جو پهريون گيت جو فارم آهي. دوها ۽ وائي جي وچ ۾
پيو ڪو فارم ڪونه ٿو اچي. (وائي) دوها سان جڙي نڪرڻ ڪري ٻنهي جو
چندميل پڻ آهي. وائي لرڪ (Lyric) يا گيت؛ پالگريو (T. F. Palgrave) جي
لرڪ لاءِ ڏنل تعريف Poem shall turn on some single thought, feeling a
(situation.) شعر جنهن جو مدار ڪنهن هڪ ئي خيال، احساس يا حالت تي
هجي. (وائي) سان تڙ نهڪي ٿو اچي.“⁽⁹⁾

دادو ديال جي هڪ ٻي وائي پڙهي ڏسو:

تلھ: حال اسان جو لال ري! توکي سڀ معلوم ري!

بند: 1. منجهين ڪا مان منجهين ٻران، الا! منجهين لڳي باهه ري!

2. منجهين مون ري مچ ٿيو الا! ڪنهن در ڪريان دانهن ري!

3. ورهه ڪسائي مون گهرين الا! منجهين ٻري باهه ري!

4. سيخون ڪري ڪباب جيئن الا! اٿن دادوءَ جي هنيانءَ ري.⁽¹⁰⁾

(راڳ ڪيڏارو)

هيءَ وائيءَ جي گهاڙيتي ۾ چيل آهي، هن وائيءَ ۾ ڪوبه قافيو نه
رکيو ويو آهي. قافيو نه تلھ ۾ رکيو اٿس ۽ نه ئي وري ڪنهن بند يا مصرع ۾
آهي، ايئن ٿو لڳي ته هيءَ بي قافيه وائي آهي، جڏهن ته ’ري‘ تلھ جي ٻنهي
پدن ۾ رکي اٿس ته اهائي ’ري‘ هر مصرع ۾ به رکي اٿس، جڏهن ته اهو لفظ
واڌارو ٿو لڳي، جيئن شاهه لطيف به ڪنهن وائيءَ ۾ ’الا‘، ’وو‘، ’جيڏيون‘
واڌارو لفظ آڻي، وائيءَ ۾ ’درد‘، ’سڏ‘ يا ’صلاح‘ جا تاثر پيدا ڪيا آهن ۽
انهن لفظن نه هئڻ ڪري ’وائي‘ جي صحت ۽ موضوع يا مضمون تي ڪوبه اثر
نه هوندو آهي. هن وائيءَ مان به اوهان اهو لفظ هر جاءِ تان ڪڍي به ڇڏيو ته
وائيءَ جي تلھ توڙي بدن ۾ سمايل ڳالهه ايئن ئي واضح آهي. ايئن هر بند

جي پهرئين ڀڙ ۾ لفظ ’الا‘ صرف ’اوساري‘ جي طور ڪتب آندو اٿس. ٻي صورت ۾ اسان جي راءِ آهي ته هن وائيءَ جي لکڻ جي وقت کي نظر ۾ رکندي جيڪڏهن بندن ۾ قافئي کي هن ريت ڄاڻجي ته پوءِ قافيه پورا ٿين ٿا. اهي لفظ هن ريت هوندا، ’باه‘، ’دانه‘، ’باه‘، ’هان‘، چاڪاڻ ته نارائڻ شيام ته اها وائي موجوده صورتخطيءَ ۾ ڪري لکي آهي. سندس هڪ ٻي وائي ڏسو، جيڪا هن سرائڪي ٻوليءَ ۾ چئي آهي.

ٿله: عرش الاهي رب دا، اٿان ئي رحمن، وي!

بند: 1. مڪا وچ مسافري، لا! مدينا ملتان، وي!

2. نبي نال پيغمبري لا! پيرون هندا ٿان، وي!

3. جن تنهن هڪ مان، لا! اٿان ئي پست مقام، وي!

4. اٿان آب زمزمان لا! اٿان ئي سبحان وي!

5. تخت رباني ڪنگري لا! اٿان ئي سلطان، وي!

6. سپ اٿان اندر آو وي، اٿان ئي ايمان، وي!

7. دادو آپ وڃاءِ وي لا! اٿان ئي آسان، وي!⁽¹¹⁾

دادو ديال جي هيءَ وائي، صوفين ۽ ساڌن جي مٽي تي پوري پئي

لهي، جن جو خيال آهي ته جو ڪجهه آهي، هتي ئي آهي ۽ اڃا به تنهن جي اندر ۾ آهي. شاھ لطيف به اهڙي پچار، اهڙو ڏس، سسئيءَ کي ڏيندي چوي ٿو:

وڃين ڇو وڻڪار، هت نه ڳولين هوت کي،

لڪو ڪين لطيف چئي، ٻاروڇو ٻئي پار،

تي ستي، ٻڌ سَندرو، پرت پنهنون سين پار،

نائئي نيڻ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.⁽¹²⁾

مٿين ٽنهي حوالن ۾ اهو ثابت ٿيو ته ’وائي‘ جو موجود نه شاھ عنايت

رضوي آهي ۽ نه ئي شاھ لطيف ڀٽائي آهي. سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين ۾

’وائي‘ جي شروعات دادو ديال ڪئي، جيڪو راجستان جو رهاڪو (وڪرمي 1601 کان 1690 سنبت مطابق 1544 کان 1603ع) يعني شاھ عنات رضويءَ کان لڳ ڀڳ هڪ صدي اڳ جو شاعر ٿي گذريو آهي. هن جي اڪثر شاعري ته ’دوها‘ چنڊ ۾ چيل آهي، پر قياس آهي ته هن تي قاضي قادن جي خيال ۽ شاعريءَ جو ڪجهه اثر هو، پر قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ ’وائي‘ ته نه ملي آهي. دادو ديال جو اصل وطن راجستان آهي، جتان جون ٻوليون به راجي، مارواڙي، ڍاٽڪي، گجراتي ۽ سنڌي به هيون. راجستان سان جيئن ته سرائڪي پٽيءَ جو لڳ لاڳاپو هو، تنهن ڪري سندس پوئين وائي سرائڪي ٻوليءَ ۾ چيل آهي.

هاڻ اسان هتي بلها شاھ ۽ شاھ عنات رضويءَ جي ڪلام مان ’وائي‘ جي گهاٽڙيتي جا ڪجهه مثال ڏينداسون.

بلها شاھ جي ڪلام ۾ به اڪثر ڪافي چيل آهي. پنجاب وارا پل ڪٿي سرائڪي ٻولي ڳالهائيندڙ هجن، پر انهن وٽ به اها صنف ’وائي‘ جيئن ته رواج پذير ڪانه آهي، تنهن ڪري اتان جي شاعرن يا شاعريءَ تي ڳوڙهي نظر رکندڙ پارڪن جي لاءِ اها صنف چوڻ يا لکڻ ڪافي مشڪل ٿو لڳي، پر بلها شاھ جيئن ته سنڌ جي هڪ ڳوٺڙي اڄ گيلانيان ۾ پنهنجا ٻال جتيءَ جا ڪجهه ورهيه گذاريا آهن، تنهن ڪري هن لاءِ ’وائي‘ لفظ بنهه اوڀرو نه ٿو ٿئي سگهي.⁽¹³⁾ هيءَ وائي ڪليات ۾ چوٿين نمبر تي آهي.

سندس ’وائي‘ جا ڪجهه مثال:

- تلھ: اب هم گم هوئي، پریم نگر کی شیر (شهر)
بند: 1. اپڻي آپ نون سو بدھ رهيا هون، نه سر، هات نه پير.
2. خودي کوئي، اپڻا پي چتيا، تب هوئي گل خير.
3. لڙي پگڙي، پھلي گھر ٿين، کون ڪري ڀر وير.

4. بلها شوه هي دوهين جهانين، ڪوئي نه وسندا غير.
- هڪ ٻي وائي، بلها شاهه جي، جا ڪليات هر ستين نمبر تي آيل آهي، اها پرڙهي ڏسو.⁽¹⁴⁾
- ٿلهه: اٺ گئي گواهيدون يار، ربا! هڻ ڪيا ڪريئي؟
- بند: 1. اٺ گئي هڻ رهندي ناهين، هويا ساٿ تيار، ربا! هڻ ڪيا ڪريئي.
2. واهب ڪليجي بل بل اٺ دي، پڙڪي برهون نار، ربا! هڻ ڪيا ڪريئي.
3. بلها شوه پياري باجهون، رهي اُدار نه پار، ربا! هڻ ڪيا ڪريئي.
- بلها شاهه جي ڪليات مان سندس ٽين 'وائي' ڏسو. اهو پڻ وائيءَ جو گهاٽو آهي، موضوع جي حوالي سان تنهي ۾ پاڻ پڻو وڃائڻ تي وڌيڪ زور ڏنل آهي. بلها شاهه، شاهه عنات رضوي توڙي شاهه لطيف پنهنجي ذات کي گم ڪرڻ، الاهي امر کان سواءِ پاڻ کي پالو نه سمجهڻ ۽ الاهي امر مطابق زندگي بسر ڪرڻ کي ترجيح ڏني آهي. بلها شاهه جي هيءَ وائي ڏسو ڪيئن آهي. هن وائيءَ جو ٿلهه هڪ ٻڌو آهي، جڏهن ته اڳين ٻن وارين جو ٿلهه ٻه ٻڌائون هو.⁽¹⁵⁾

- ٿلهه: الٽي هور زماني آئي.
- بند: 1. ڪان لگڙ نون مارن لڳي، چڙيان جري ڪائي، الٽي هور زماني آئي.
2. عراقيان نون پئي چابڪ پوندي، گدون خود پوائي، الٽي هور زماني آئي.
3. بلها حڪم حضورون آيا، تس نون ڪونه هڻائي، الٽي هور زماني آئي.

هتي هڪڙي ڳالھ جي ضرورت پئي محسوس ٿئي ٿي ته وائيءَ جو گهاٽڙو اصل ۾ ته دوهي چنڊ ۽ سورڻي چنڊ تي آڌاريل آهي. هاڻ مان شاھ عنات رضويءَ جي اهڙي وائيءَ جو مثال تو پيش ڪرڻ گهران، جيڪا سورڻي چنڊ تي آڌاريل آهي. شاھ عنات رضوي عمر جي لحاظ کان شاھ کان به وڏي عمر جو آهي.⁽¹⁶⁾

- ٿله: منهنجي سيد سار لهندو، مون کي آهي اميد الله ۾.
- بند: 1. سجدي ۾ پئي سپرين، زاري زور ڪندو.
 2. امت ڪارڻ احمد اچي، پرمل پاڪ پسندو.
 3. جڏهن صور ڏهڪاءُ ڏيندو، اڪيون سج ڪيندو.
 4. مهت ڏيندو مومنين، اُت محمد مير ملندو.
 5. نفسي نفسي سڀ ڪو ڪري، داتا ڏي ڊڪندو.
 6. اچي ات عنات چوي، بديون بخشائيندو.
- منهنجي سيد سار لهندو، مون کي آهي اميد الله ۾.

شاھ عنات رضويءَ ٿي 'وائي' جي گهاٽڙي ۾ ڪجهه هن طرح به نواڻ آندي، جيتوڻيڪ وري به اهو ئي سورڻي چنڊ تي آڌاري اٿس.⁽¹⁷⁾

- ٿله: چونديس حال پنوهار، ٿروجان، پائر وِجان، آءُ اِجان.
- بند: 1. چال مَر ٿيان ڪڏهين، ويڙهچنڻان ڌار، چونديس حال پنوهار.
 2. منان مور نه وسرين، ساڻيهه جا سنگهار، چونديس حال پنوهار.
 3. وِجي آءُ وطن ۾، واسيان پنهنجا وار، چونديس حال پنوهار.
 4. الاهي عنات نسين، سيل لنهنڊم سار، چونديس حال پنوهار.

هن وائيءَ جو ٿله سورئي چنڊ تي چيل آهي. سورئي چنڊ جي ڳالهه اها آهي ته، هن وائيءَ جي ٿله جي پهرئين پڌ ۾ قافيو رکيو اٿس ۽ هر بند جي ٻئي پڌ يا چرڻ ۾ قافيو به آندو اٿس ۽ ورائيءَ طور به ٿله جو پهريون پڌ استعمال ڪيو اٿس، پر هن وائيءَ جا جيڪا نوان يا تجربو آهي، اهو ٿله جي ٻئي پڌ ۾ هڪ ئي وقت تي پيرا قافيو رکيو اٿس، ”ٿر وڃان، پاڻر وڃان، آءُ اڃان.“ ان ڳالهه ماريءَ جي قيد مان چونڪاري ملڻ کان پوءِ پنهنجي وطن ’ٿر‘ ۽ علائقي ’پاڻر‘ ۾ پهچي سرتين سان گڏجي هار سينگار ڪري ته انهن جي هوندي ۽ انهن جي وچ ۾ ئي سونهين ٿي، هوءَ تيسين وار به نه ٿي ڏوئي نه ٿي ڳنڌي، مارن کي مٿان نه ٿي وساري، هنن پاران سندس سنڀال لهڻ جي سڌ رکي ٿي ۽ پوءِ جڏهن اُتي پهچندي ته ڏک ڏور سک اور ٿيندا ۽ سندس سونهن ۾ نڪار ايندو، سنگهارن ۾ به سرهائي ٿيندي.

شاه عنات رضويءَ جي هيءَ وائي، جا دوهي چنڊ تي آڌاريل آهي، انهيءَ کي پڙهي ڏسو. هن وائيءَ ۾ سواءِ دوهو چنڊ جي ٻي ڪا نوان ناهي.⁽¹⁸⁾

ٿله: دوله دل درياءَ، شاهه سخي پير لڪي.

بند: 1. جن، دء، ماڻهو، پريون، پيرين پون پڪي
دولھ دل درياءَ.

2. جي آيا سي اگهي، ٿيڙا سپ آڪي
دولھ دل درياءَ.

3. اسان هن در جي، اصل آهي چڪي
دولھ دل درياءَ.

شاه عنات رضوي هن وائيءَ ۾ ’پير لڪي‘ يعني ’لڪي شاه صدر‘ کي سناريو آهي. سندس شان ۽ مرتبي جي تعريف ڪئي ٿو ڏسجي، جڏهن ته ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ هيءَ وائي نسخي ’ن‘، يعني نبي بخش شاه ۽ نسخي ’ق‘، ميان غلام قادر شاه وٽان هٿ آيل، ٻنهي نسخن ۾ اها وائي، شاه لطيف

ڏانهن منسوب ٿيل ٿو ڄاڻائي، جڏهن ته ڪيترن ئي محققن جو چوڻ آهي ته 'گنج' ۾ آيل ڪلام ۾ جيڪو ڌاريو ڪلام شامل ٿي ويو آهي، 'سُر' ڏناسري، به انهن مان هڪڙو آهي.

شاھ عنات رضوي 'وائي'ءَ جو جيئن ته پهريون سنڌي شاعر آهي، تنهن ڪري هن وٽ اڪثر ٻن قسمن يعني دوهوچند ۽ سورنوچند تي آڌاريل وايون آهن، پر تنهن هوندي به هن جا ڪي نه ڪي وائيءَ جي گهاٽيتي ۾ تجربا ڪيا ٿا ڏسجن. سندس هيءَ وائي پڙهي ڏسجي ته هن ۾ ڪهڙي قسم جو تجربو ڪيو اٿس.⁽¹⁹⁾

ٿلهه: اوڏا آهين آري، تون ٿي مَر ڪهاري،
اٿي هل هاڻ، ملندين هوت ڪي.

بند: 1. جاڳيءَ تان نه جتن لٿي، اٿئين تان نه اساري،
تون ٿي مَر ڪهاري.

2. هئڙا ٻاروچن جا، چوڌاري تو چاري،
تون ٿي مَر ڪهاري.

3. آڏا اڪ لڪ لڪيون، ڪه ڏونگرين ڪاري،
تون ٿي مَر ڪهاري.

4. ويهه مَر واٽرين ٿي، وسائي واري،
تون ٿي مَر ڪهاري.

هن وائيءَ جي به ٿلهه ۾ تبديلي آندي اٿس. هن وائيءَ جو ٿلهه عام وائيءَ جي ٿلهه کان نرالو آهي، يعني عام وائيءَ ۾ به يا تي پڌ ٿيندا آهن، پر هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ چار پڌ، يعني پويون ٻه مصراعون آهن، پر باقي وائيءَ جي بندن جي هر ٻئي پڌ ۾ ٿلهه جي ٻئي پڌ ۾ ڪتب آيل قافيو رکيو اٿس. ٿلهه جي ٽئين ۽ چوٿين پڌ ۾ ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ جي ڪنهن به قافِي سان نه

صرف ميل آهي، پر اهي ٻئي پد ورائيءَ طور به استعمال ٿيل ناهن. وري ٿلهه جو پهريون ۽ ٻيو پد هم قافيو رکيو اٿس، ورائيءَ طور ٿلهه جي ٻئي پد کي ئي استعمال ڪيو اٿس.

سندس هڪڙي ٻي وائي به آهي، جيڪا مٿي ذڪر ڪيل وائيءَ واري گهاڙيتي ۾ لکي اٿس، پر هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ قافيو ۽ رديف ٻئي ڪتب آندا اٿس. باقي بندن ۾ رڳو قافيو روا رکيو اٿس ۽ ٿلهه ۾ جيڪو رديف جوڙيو اٿس، بندن سان ورائيءَ طور ڪتب ٿو آئي. اها وائي هتي ڏجي ٿي اوهان جي هنڊائڻ واسطي.⁽²⁰⁾

ٿلهه: تون تان منهنجا پير!، متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين،

ونهيان ونهيل پير!، متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين.

بند: 1. تون پير آهين پنجاب جو، اسين سنڌ فقير،

متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين.

2. رهيو آهين روح ۾، شاهه رڪن سدير،

متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين.

3. مدد ڪري مريد جي، دليئون دستگير،

متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين.

4. عنات جي اولاد جو، پردو رکج پير،

متان ڍنگر ڏيلي ڇڏئين.

اسان سنڌ ۾ وائيءَ جي ابتدائي شاعر شاهه عنات رضويءَ جي

وائيءَ جا مثال ڏنا ۽ انهن مثالن سان گڏوگڏ اسان شاهه عنات رضويءَ پاران

ڪيل تجربن جا پڻ مثال ڏنا آهن.

”وزن جي لحاظ کان وائي ۽ بيت ۾ ڪو فرق ڪونهي. وائي هڪڙي

قسم جو گيت آهي، جيئن ته بيت موسيقيءَ جي مقابلي ۾ شاعريءَ جي تمام

ويجهو آهي، ساڳي طرح وائي شاعريءَ جي مقابلي ۾ موسيقيءَ جي ويجهو آهي، ڇو جو وائي راڳ جي مڪمل صنف آهي. ڀڄڻ ۽ ساکين وانگر وائي به راڳن ۾ لکي ويندي آهي، فرق رڳو ايترو آهي ته هندي صنفون ڪلاسيڪي راڳن ۾ ۽ وائي سنڌي راڳن ۾ ٺاهي ويندي آهي.“⁽²¹⁾

”لفظ وائي، وائيءَ مان نڪتو آهي. (پراڪرت: وائي، سنسڪرت: وائي) جي معنيٰ آهي ٻول ۽ سخن. وائيءَ کي ڏسجي ٿو ته ان جو گهاڙيتو به ٻائين وارو ئي آهي، صرف فرق هي آهي ته وائيءَ جو ٿلهه به ٻه اڌ (پڌ) ٿئي ٿو، يعني پهرئين اڌ ۾ قافيو ۽ ٻيو اڌ بنا قافئي جي هوندو آهي. ڀانئجي ٿو ته ’وائيءَ جو ’ڻ‘، ’ء‘ ۾ بدلجي وائي ٿي ويو.“⁽²²⁾

وائي ۽ وائي يا ٻائي اصل ۾ ساڳيا لفظ آهن، جي پنهنجي پنهنجي لهجي مطابق لکت ۾ ائين ٿا اچن. ”منهنجي راءِ آهي ته وائيءَ جو تعلق واءِ واءِ يعني ’هاءِ هاءِ‘ سان آهي. ’واءِ واءِ ڪرڻ‘ محاورو آهي، يعني دانھون ڪرڻ، روئڻ ۽ پٽڻ. ڪافي ۽ وائي موضوع ۽ مواد جي حيثيت سان چيز آهي، پر فني ۽ فارم ۾ فرق آهي. وائيءَ جو ٿلهه ٻه اڌ ٿئي ٿو، پهرئين اڌ ۾ قافيو ۽ ٻيو اڌ بنا قافيي جي ٿئي ٿو.“⁽²³⁾ پر تاجل بيوس پنهنجي مضمون ۾ لکيو ته: ”پنجاب ۾ وائيءَ کي به ڪافي چيو ويندو آهي، جتي ٻنهي صنفن کي ڳائڻ جو ڍنگ ساڳيو آهي، پر وائي ۽ ڪافيءَ کي ساڳي صنف چوڻ قطعي غلط آهي.“⁽²⁴⁾

اسان جو پنهنجو رايو به ان سان سهمت آهي ته ’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ جا گهاڙيتا ٻنھ ڌار ڌار آهن، جن جو ذڪر اڳتي هلي ’وائي ۽ ڪافيءَ جو تقابلي جائزو‘ ۾ ڪيو ويندو.

هاڻ شاهه لطيف کان ٿورو اڳ مان ميران ٻائيءَ جي ٻائين، پڌن يا گيتن مان پڻ وائيءَ جو گهاڙيتو لڌو آهي، ان جا ڪجهه مثال ڏيڻ ضروري ٿو

سمجھان. مان مٿي اهو ذڪر به ڪري آيو آهيان ته جيئن اسان جي شاهه عنات رضوي ۽ شاهه لطيف جي سورنن، دوهن ۽ بيتن کي ملائي صرف ’بيت‘ چيو ۽ لکيو ويو آهي، تنهن ئي ميران ٻائيءَ جي شاعريءَ سان به ٿيو آهي. ميران ٻائي 1498ع ۾ ڪڙڪي، ميڙتا پرڳڻي، راجستان ۾ ڄائي هئي. سندس پڳڻياڻي ٿي، يڪتارو ڪٿي، پجن (ڪرشن جي درد ۽ ميلاپ) واسطي جو ڪجهه چوندي ۽ ڳائيندي پئي وئي، پر سندس انهن شاعرانه صنفن کي صرف پڳڻي پاءُ ڪري پجن جو نالو ڏنو ويو ۽ سندس مختلف صنفن جو احاطو ڪري، انهن جدا جدا صنفن ۾ نه رکيو ويو آهي. اسان جي راءِ موجب ميران ٻائيءَ وائي، گيت ۽ نظم جي صنفن تي شاعريءَ جو سمورو تاجي پيو اٿيو آهي. هند جي محققن کي به اها ڳالهه ذهن ۾ نه آئي آهي ته اهي ميران ٻائيءَ جي اصناف سخن جي ڇنڊڇاڻ ڪن ها ۽ سندس پجنن مان مختلف صنفن کي ڌار ڌار سنواري سڌاري رکيو ۽ ڇپرايو وڃي ها.

هاڻ مان هتي ميران ٻائيءَ جي پجنن مان هڪ به مثال ڏيئي ثابت ٿو ڪرڻ گهران، سنڌي پڙهندڙن خاص ڪري سنڌي صنفن تي گهري نظر رکندڙ ضرور مون سان متفق ٿيندا يا منهنجي فني ۽ گهاڙيتي جي لحاظ کان رهنمائي ڪندا. ميران ٻائيءَ جي وائيءَ جو مثال.⁽²⁵⁾

ٿله: دو دن ڪي مجمان، بگاڙون ڪس سي.

بند: 1. اب تم سو وٽ سيچ پلنگ پر، ڪل تم آڏو ڪي مسان،

بگاڙون ڪس سي.

2. مات پتا ست ناري چوڙ ڪي، آڪر هووت حيران.

بگاڙون ڪس سي.

3. راج پي چل گئي پرڏان پي چل گئي، ڪمپ ڪر بلوان.

بگاڙون ڪس سي.

4. ڪيٽ پتنگ اور برهما پي چل گئي، ڪوئي نه رهيگو اوسان.

بگاڙون ڪسي سي.

5. ٻائي ميرا ڪهي گردن ناگن، رک لي تو رام ڪا ڌيان.

دو دن ڪي مجمان، بگاڙون ڪس سي.

ميران ٻائيءَ جي هن ڪتاب ۾ اهڙا ڪيترائي ڀڄن موجود آهن، جيڪي اسان جي خيال مطابق اسان جي وائيءَ جو اصل گهاٽڻو آهن. ميران ٻائيءَ به هن صنف ۾ ٿ - پڌيون وايون به آهن، پر اسان هتي هڪ ٻي وائي پڙهندڙن لاءِ ڏيڻ پسند ڪنداسون، اها وائي به ٻه - پڌي آهي.⁽²⁷⁾

ٿلهه: تم آجيو راما! آوت اسيان آما

بند: 1. تم مليا مين پوسڪ پاڙن، سرين منورث ڪاما.

تم آجيو راما!

2. تم ٻچ هم ٻچ انتر ناهين، جيسي سورج گهاما.

تم آجيو راما!

3. ميرا من ڪي اور نه مان، چاهي سنڌر سياما.

تم آجيو راما! آوت اسيان آما.⁽²⁸⁾

جيڪڏهن اسان جو موضوع صرف ميران ٻائيءَ جا ڀڄن هجن ها ته مان سندس ڪتاب مان ڪيتريون ئي وايون چونڊي، پڙهندڙن کي پيش ڪري سگهان ها.

هاڻ ته اسان پنهنجي اصل مقصد شاهه لطيف جي چيل وائيءَ ڏانهن اچڻ جي ڪوشش ٿا ڪريون، ڇاڪاڻ جو سنڌي ادب جي تاريخن ۾ اها ڳالهه مڃي وئي آهي ته ’وائي‘ جو موجد شاهه عنايت رضوي آهي، جنهن جون ڪل 40 کن وايون آهن، رسالي جي هر داستان ۾ بيتن جي پوري ٿيڻ کان پوءِ رکيون آهن، جڏهن ته شاهه لطيف جون وايون لڳ ڀڳ ٽن سَوَن تائين ۽ اڃا به

محترم جي. ايمر. سيد جي سهيڙ 'شاه جون وايون ۽ ڪافيون' ڪتاب ۾ 414 آيل آهن. شاه لطيف به پنهنجي رسالي ۾ جيترا به سُڙچيا آهن (گنج ۾ 36 سُڙ ۽ باقي مرتبن جي رسالن ۾ 30 سُڙ آيل آهن). شاه لطيف به وائي 'دوهوچند' ۽ 'سورنوچند' تي لکيون آهن، پر انهن ۾ نواڻ ۽ تجربا به پاڻ ئي ڪيا اٿس، هر وائيءَ جي ٿلهه ۾ ئي اها نواڻ يا تجربو ڪري ڏيکاريو اٿس. (اصل ۾ دوهوچند آهي تيرنهن يارنهن ماترائون ۽ سورنوچند آهي ايتو دوهو). شاه لطيف وائيءَ جو ٿلهه ۽ بند اهڙي ڳڻپ کان مبرا رکيا، سندس سورنوچند تي ٿلهه واري هيءَ وائي جا ٿلهه ۾ به پداڻين ۽ بندين ۾ به پداڻين آهي. ان جو مثال ڏسو.⁽²⁹⁾

- ٿلهه: منڌ پيئندي مون، سچڻ سهي سجاتو.
 بند: 1. پي پيالو عشق جو، سيڪي سمجهو سون.
 2. پريان سندي پار جي، اندر آڳ اٿون.
 3. جڻڻ ناهي جڳ ۾، ڏينهن مڙئي ڏون.
 4. الا! عبداللطيف چئي، آهين تون ئي تون.

هيءَ وائي 'سورنوچند' جو بهترين مثال آهي. ٿلهه ۾ 11+12 ماترائون آهن ۽ بندين ۾ ماترائن جو ڳاڻيٽو پڻ لڳ ڀڳ ساڳيو رکيو اٿس. ٿلهه جي پهرئين پد ۽ بندين جي ٻئي پد ۾ قافيو رکيو اٿس. هاڻ اسان هڪ اهڙي وائي پڙهندڙن آڏو رکنداسون، جيڪا 'دوهوچند' تي آڌاريل آهي.⁽³⁰⁾

- ٿلهه: سپريان جي سونهن جي، ڳالهه ڪين وڃي.
 بند: 1. وڃي در دوستن جي، سوريءَ سرهڇي.
 2. عاشق انگن چڙهيا، ٻيو سيڪو ڀڄي.
 3. ڀڄڻ پوءِ پرستو، پهرين سر سڄي.
 4. عاقل ئي اوچون ٿيا، پورو ڪين ڀڄي.

هن وائيءَ جي ٿلهه جي مائٽرڪ ڳڻپ 11+10 مائٽرائون ٽين ٽيون ۽ باقي بند به انهيءَ ڳڻپ سان ملندڙ جلندڙ اٿس.

هي ڪجهه مثال هئا شاھ لطيف کان اڳ وارن شاعرن وٽ وائيءَ جا گهاٽڙيتا، جن کان شاھ لطيف به متاثر ٿي پنهنجي شاعريءَ ۾ وائيءَ جي صنف کي روا رکيو، نه ته سندس دؤر ۾ ته فارسي ٻوليءَ جون صنفون عام جام لکيون وينديون هيون، جن کان شاھ لطيف بنهه نابري واري ۽ شاعريءَ ۾ اهي صنفون لکيون يا چيون، جن جو سڌو سنئون واسطو سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ سنڌي ماحول اڃا به سنڌي ماڻهوءَ جي ڪن رس موسيقيءَ سان ٺهڪي پيو بيهي. شاھ لطيف ته انهن ڳالهين کان به گهڻو اڳتي نڪري ويو.

حوالا

1. شاهواڻي، غلام محمد، مرتب: شاھ جو رسالو، سُر آسا، بيت 23، داستان 4، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، ص: 725.
2. اياز، شيخ، ڏيئا ڏيئا لات اسان، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 1993ع، ص: 139.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'مبين شاهه عنات جو ڪلام'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1963ع.
4. فقير، فقير محمد، ڪليات بلها شاھ، الفصيل ناشر ۽ تاجر ڪتب، لاهور، ص: 19.
5. ساڳيو، ص: 17.
6. شيام، نارائڻ، 'وائي ۽ ڪافي'، ماهوار ڪينجهر، جنوري 1993ع، ص: 53.
7. گهاڻگهرو، عابده، سنڌي شاعريءَ تي پڳتي تحريڪ جو اثر، ڪارونجهر جرنل، جون 2014ع.
8. شيام، نارائڻ، 'وائي ۽ ڪافي'، ماهوار ڪينجهر، جنوري 1993ع، ص: 53.
9. ساڳيو، ص: 52.
10. ساڳيو، ص: 52.
11. ساڳيو، ص: 54.
12. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، شاھ جو رسالو (مستند)، سُر آبري، بيت 12، داستان 3،

- ص: 178.
13. فقير، فقير محمد، ڊاڪٽر، ڪليات بلها شاه، الفصيل ناشر و تاجر ڪتب، لاهور، ص: 45.
14. ساڳيو، ص: 53.
15. ساڳيو، ص: 63.
16. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ميين شاه عنات جو ڪلام، سُر ڪلياڻ، وائي 1، فصل 1، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع، ص: 3.
17. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ميين شاه عنات جو ڪلام، سُر مارئي، وائي 1، فصل 1، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع، ص: 55.
18. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ميين شاه عنات جو ڪلام، سُر ڏناسري، وائي 1، فصل 4، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع، ص: 106.
19. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ميين شاه عنات جو ڪلام، سُرود ڏيسي، وائي 2، فصل 4، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1963ع، ص: 181.
20. ڪتاب ساڳيو، اضافي شاعري، سُرود پريات، وائي 2، ص: 226.
21. عشقي، الياس، 'وائي نج سنڌي راڳ ۾ ٺاهي وڃي ٿي'، مهراڻ، نمبر 3-4، سال 1969ع، ص: 187.
22. طالب الموليٰ، مخدوم، وائي، ٽماهي مهراڻ نمبر 3-4، 1969ع، ص: 47.
23. گرامي، غلام محمد، وائي، ٽماهي مهراڻ نمبر 3-4، 1969ع، ص: 48.
24. بيوس، تاجل، ماهورا پيغام، جلد 5، شمارو 4، سال 2003ع.
25. جعفري، سردار، پريم ديواني ميرا بائي، آڇ پبليڪيشن، ڪراچي، 2006ع، ص: 130.
26. ساڳيو، ص: 214.
27. آڏواڻي، ڪلياڻ، پروفيسر، 'شاه جون وايون مڪمل'، سُر ڪلياڻ، 1988ع، ص: 19.
28. آڏواڻي، ڪلياڻ، پروفيسر، 'شاه جون وايون مڪمل'، سُر يمن ڪلياڻ، داستان 7، 1988ع، ص: 28.

شاه لطيف جي شاعريءَ ۾ وائِيءَ جا گھاڙيٽا ۽ موضوع

اسين اڳ به ٻڌائي ۽ لکي آيا آهيون ته سنڌي ٻوليءَ ۾ شاعر اڻئي فصل جا ڪيئي سهڻا گل، پنهنجي پنهنجي سڳند سان، ٻاجه پريل ٻوٽن تي صدين کان لهرائي، پنهنجي سونهن پري سڳند پکيڙيندا رهن ٿا. اهڙن سڳند واس گلن مان شاه لطيف هڪ اهڙو گل آهي، جنهن جي نه سڳند ۾ ڪو گهاٽو پيو آهي ۽ نه ڪڏهن ڪنهن ٿڌي هوا جي جهوٽي هن کي ڪومايو آهي ۽ نه ڪنهن خزان جي وَر چڙهي سگهيو آهي. جيتوڻيڪ شاه لطيف کي هي جهان ڇڏڻي 272 ورهيه گذري ويا آهن، تڏهن به هن جو رسالو ڪولي پڙهڻ ويهيو ته اوهان کي ايئن محسوس ٿيندو ته هي ته مون کي اڳ ۾ سمجه ۾ نه آيو هو، اهو مون کي هاڻ تو سمجه ۾ اچي، يعني جيئن جيئن پڙهندڙ جي ذهني سطح وڌندي ويندي، تيئن تيئن شاه لطيف جي شاعريءَ جي سڳند ۾ نڪار ايندو ويندو. اها اوهان جي سنگهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جي حس تي حاوي ٿيندي ويندي. سندس هن بيت جي ڪيفيت طاري ٿيندي ويندي.⁽¹⁾

ڪامان، پچان، پچران، لچان ۽ لوچان،
تن ۾ تڙنس پرينءَ جي، پيان نه ڍاپان،
جي سمنڊ منهن ڪيان، توءَ سر ڪيائي نه ٿئي.

شاه لطيف جي شاعريءَ ۾ جيڪي صنفون آيل آهن، اسان کي هن ليک ۾ صرف سندس ’وائِيءَ‘ جي صنف ۽ ان ۾ ڪيل ڪن تجربن بابت ئي ڪجهه لکڻو آهي. ”سنڌي وائي لوڪ گيتن ‘سهرو‘ مان نڪتي آهي ۽ ارتقائي منزلون طئي ڪندي پنهنجي الڳ صورت اختيار ڪري وئي آهي.

وائيءَ جو تعلق جيئن ته موسيقيءَ سان آهي، ان ڪري اها ڪنهن نه ڪنهن راڳ ۾ لکي ويندي آهي. وائي، غزل جيان مسلسل به هوندي آهي ۽ ان جو هر بند الڳ معنيٰ تي به ٻڌل هوندو آهي، هر بند کان پوءِ ٿلهه جو ٻيو (پد) ٽڪرو، جو بي قافيه هوندو آهي، اهو دهرايو ويندو آهي. “⁽²⁾ مان هن حوالي سان اتفاق نه ٿو ڪريان، ڇاڪاڻ جو ’سهرو يا لاڏو‘ جيڪو عام شادين مرادين ۾ ڳايو ويندو آهي، اهو ڪنهن به شاعرائي اصول تي ٻڌل نه هوندو آهي، پر وائي ته، بيت مان نڪتل چئجي ته ان ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿو چئي سگهجي. ”بيت ۽ وائيءَ ۾ اهو فرق آهي جو وائيءَ ۾ ٿلهه جو اضافو ڪيل هوندو آهي ۽ ٿلهه جو هڪڙو پد هر هڪ مصرع کان بعد ورائيءَ طور ورجائبو آهي.“⁽³⁾

دراصل وائي آهي ئي هندي ڇند مطابق جوڙيل، يعني هڪڙي وائي ’سورنوچند‘ تي ۽ ٻئي قسم جي وائي ’دوهي چند‘ تي آڌاريل هوندي آهي. هنن ٻنهي قسمن ۾ پڻ سورني ۽ دوهي جيان ٿلهه جي جڙت ٿيل هوندي آهي، جنهن لاءِ اهو ٻڌائڻ ضروري ته نه آهي ته سورني جي پهرئين ۽ ٽئين پد ۾ قافيو ٿيندو آهي، اهڙي قسم جي وائيءَ ۾ پڻ قافيو، ٿلهه جي پهرئين پد ۾ رکيو ويندو آهي، جنهن جي ماترڪ ڳڻپ يارنهن ٿيندي آهي، پر هر بند جي ٻئي پد ۾ قافيو رکيو ويندو آهي. دوهي چند واري وائيءَ جي قسم ۾ وري قافيو ٿلهه جي ٻئي پد ۾ رکيو ويندو آهي، جنهن جي ماترڪ ڳڻپ تيرنهن ٿيندي آهي، ڇاڪاڻ جو دوهي جي ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ قافيو رکيو ويندو آهي. باقي هن قسم جي وائيءَ ۾ به بدن جي هر ٻئي پد ۾ قافيو رکيو ويندو آهي.

شاھ لطيف جي شاعريءَ ۾ اڪثريت سورني چند وائيءَ جي آهي، پر هن پنهنجي شاعريءَ ۾ دوها چند وائي پڻ چئي آهي. شاھ لطيف پنهنجي رسالي ۾ جيترا به سُر لکيا آهن ۽ انهن ۾ جيترا به داستان شامل ڪيا اٿس، ان هر داستان جي آخر ۾ ڪنهن ۾ هڪ ته ڪنهن ۾ ٻيا ٻن کان به وڌيڪ وايون

لکيون اٿس. جيئن ته هتي اسان جو موضوع ئي شاهه لطيف جي وائي آهي، تنهن ڪري اسان هن ليک ۾ شاهه لطيف جي وائن جا مثال ڏينداسون ته انهن جو گهاٽو ۽ انهن ۾ موضوع ڪهڙو آهي.

شاهه لطيف جي سڄي شاعري راڳ ۽ راڳئين جي حساب سان ڇيل آهي. سندس رسالن ۾ 30 کان 36 سُر يا سُروڊ شامل آهن، جيڪي هندستاني راڳن جي ٺاڻن ۽ انهن مان ڦٽي نڪتل راڳئين تي ٻڌل آهن، تنهن کان سواءِ سندس شاعريءَ ۾ عشقيه داستان، تصوف جون ڪي رمزون ۽ ڪن منزلن جا ڏس ۽ گس، انساني غم، ڏک، درد، همدردِي، وڻ ٿڻ، جيت جٽيا، تاريخ، جاگرافي، ثقافت، معاشي خوشحالي ۽ بدحاليءَ جون وارتائون، مطلب ته انسان جي اک، دل ۽ دماغ سان لاڳاپيل هر موضوع کي پنهنجي شاعريءَ ۾ پيش ڪيو آهي. سندس شاعريءَ ۾ ٻوليءَ جون خوبيون، ٻوليءَ ۾ لفظن جو اضافو، لفظن جي جوڙجڪ سان گڏوگڏ سلاست، بلاغت، فصاحت ۽ جدت جا سڀئي نمونا موجود آهن. ايئن سندس وائن ۾ به اهي خوبيون شامل آهن. ”شاهه لطيف ڏوهيڙي جي ترتيب ۾ ڪجهه ڦيرگهير ڪري ’وائي‘ يا ’ڪافيءَ‘ جو بنياد وڌو، جا باقاعده هڪ خاص راڳ يا راڳييءَ ۾ ڳائجڻ جي قابل ٿي وئي.“⁽⁴⁾

هاڻ اسان شاهه لطيف جي هن صنف وائيءَ جا اُهي مثال ڏينداسون، جن جو ذڪر ڪري آيا آهيون.

ٿله: منڌ پيئندي مون، ساجن صحيح سڃاتو.

بند: 1. پريان سندي پار جي، اندر آڳ اٿون.

2. جيئن ناهي جڳ ۾، ڏينهن مڙيئي ڏون.

3. الا! عبداللطيف چئي، آهين تون هين تون.⁽⁵⁾

هيءَ وائي ٿله جي لحاظ کان ’سورنوچند‘ يا ’سورنو وائي‘ چئي

ٿي سگهجي. هن وائيءَ ۾ ڪنهن به قسم جي نواڻ ناهي، هن وائيءَ جي ٿله ۾ يارنهن پهرئين پد ۾ ۽ تيرنهن پئي پد ۾ ماترائون رکيون اٿس. سڌو سنئون ٿله جي پهرئين پد ۾ قافيو رکيو اٿس ۽ ٻئي ٿله جو پد بي قافيو رکيو اٿس، جيڪو هر بند جي ٻئي پد کان پوءِ ورائيءَ طور استعمال ٿئي ٿو. هن وائيءَ جي هر بند جي هر ٻئي پد ۾ قافيو رکيو اٿس. موضوع جي لحاظ سان هيءَ وائي صوفين جي ان ڳالهه تي جوڙيل آهي ته مٽخاني مان مٽ پيڻ کان پوءِ مون ’سڄڻ‘ يا ’پرين‘ کي صحيح نموني سڃاڻي سگهيس. ان ساڳئي گهاٽي تي يعني ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل هيءَ وائي به ڏسو:

تلھ: ٿيندو تن طبيب، دارون منهنجي ڏرد جو.

بند: 1. ٻُڪي ڏيندم باجهه جي، اچي شال عجيب.

2. پرين اچي پاڻ ڪيو، سڌو غور غريب.

3. ڏڪندو سڀئي ڏور ڪيو، منجهڙو تن طبيب.

4. اديون عبداللطيف چئي، هاتڪ آه جبيب.⁽⁶⁾

هيءَ وائي به مٿي ڄاڻايل گهاٽي تي چيل آهي. هن وائيءَ ۾ به ٿلهه جي پهرئين پد ۾ قافيو رکيل آهي ۽ هر بند جي ٻئي پد کي هم - قافيه رکيو اٿس ۽ ٿله جو ٻيو پد بي قافيه ورائي طور ڪتب آڻي: هن وائيءَ جي ٿله ۾ يارنهن پد پهرئين پد ۾ ۽ تيرنهن پئي پد ۾ ماترائون رکيون اٿس.

هن جو موضوع سندس اهڙي ڏڪندي ڀڄي ڌرڌ جي دوا آهي ئي سندس ’جبيب‘ يا دوست يا رهبر جي وس ۾، سندس هي مرض اهڙو آهي، جيڪو ڪنهن عام طبيب جي سڃاڻپ کان مٿاهون آهي، جنهن لاءِ هڪ بيت ۾ به اشارو ڏئي آيو آهي ته:

انڌا اونڌا ويڄ. ڪل ڪڇاڙيو ڪاٺين،

اسٺان ڏکي ڏيل ۾، تون پيڙارين پيڄ،

سوري جنهن سڀڄ، مرون تن مشاهدو.⁽⁷⁾

شاهه لطيف جي شاعريءَ ۾ وائيءَ جا مختلف گھاٽا موجود آهن، اهي گھاٽا ٻه هن پاڻ ٿي ٺاهيا هوندا، ڇاڪاڻ جو سندس سامهون سنڌي شاعريءَ ۾ وائيءَ صرف شاهه عنايت رضويءَ جي هئي، جنهن لاءِ چيو ٿو وڃي ته شاهه عنايت رضوي وائيءَ جو پهريون شاعر آهي، جڏهن ته اسان شاهه لطيف کان اڳ وائيءَ جا ڪجهه مثال پهرين بابن ۾ ڏيئي آيا آهيون.

شاهه لطيف جي هيءَ وائي ڏسو:

- ٿله: جيءُ جيارو، جيءُ جيارو، ڪين منهنجڙو هاريو.
پرڻءَ جي پچار، سيٺن جي سنيار، جڏڙو جيءُ جيارو.
بند: 1. اچيو تن عميق مان، پري ن پُڄ پيارو.
2. مرض مريضن تان، اشاري ساڻ اٿاريو.
3. ڪرم ڪريمن جي مون کي، اُهڪي مان اُڪاريو.
4. سنئون منهن ڪري، سپرين! اٿن نرم لور نهارو.
5. سائين جئن سڏ ڪري، اٿن طالحن کي تاريو.⁽⁸⁾

حقيقت ۾ هيءَ وائي ’دوهي چنڊ‘ يا ’دوها وائي‘ چيل آهي. هن وائيءَ جي ٿله ۾ هونءَ ته قافيو ست جي ٻئي پڌ ۾ رکيل آهي ۽ ٿله ۾ چار پڌ رکيا اٿس، پر هيءَ وائي شاهه لطيف جي تجرباتي وائي پڻ آهي، جو هن وائيءَ جي پهرئين ۽ ٻئي يعني ٽئين ۽ چوٿين پڌن ۾ قافيو رکيو ويو آهي، وري ٿله جي پهرئين پڌ ۾ ٻيو قافيو ڪتب آندو اٿس، باقي هر بند جي ٻئي پڌ ۾ قافيو استعمال ڪيو اٿس، تنهن ڪري هيءَ وائي هڪ بيت جيان ٿي لڳي. هيءَ وائي به اهڙي موضوع تي چيل آهي، جنهن ۾ ’پرڻ‘ ٿي اچي، مرض به دفع ڪري سگهي ٿو، جڏڙي جيءَ کي سگهه به بخشي سگهي ٿو، صرف هن کي سنئين منهن نرم لور نهار ڪرڻ جي دير آهي.

شاهه لطيف، هڪ وائيءَ جو عجيب گھاٽو جوڙيو آهي. اهڙي وائي نه

صرف پاڻ ئي ٻيهر لکي اٿس نه ئي ٻئي ڪنهن اهڙي وائي لکڻ جي سگهه ساري آهي. اوهان پڙهندا ته ان تي وائيءَ جو گمان نه ٿيندو، اها وائي هن ريت آهي:

ٿلهه: ورسيا ويڇ ويچارا، دل ۾ درد پريُن جو.

بند: 1. اٿو ويڇا، مَر وهو، وڃو ڊپ ڪٿي،

2. ٻڪي ڏيندا پاڇهه جي، آيا سور ڏٿي،

3. آيا جيءَ جيارا، دل ۾ درد پريُن جو.⁽⁹⁾

هن وائيءَ جو گهاٽو عجيب آهي. ٿلهه جا ٻئي پد الڳ الڳ رکيل

اٿس، پر پهرئين ۽ ٻئي پد جا قافيا ٿلهه جي ٻنهي پدن سان هم قافيا ناهن.

وري ٽئين بند جي پهرئين پد جو قافيو ٿلهه جي پهرئين پد سان هم وزن آهي ۽

ان بند جو ٻيو پد وري ٿلهه جو ٻيو پد ساڳيو ئي رکيو اٿس. ٻئي طريقي سان

ڏسو ته ٿلهه ۽ ٽيون بند ڄڻ ته ’سورنو‘ آهي ۽ پهريون ۽ ٻيو بند وري ’دوهي‘

جي ڏک ڏئي ٿو. وري اهي ٻئي بند پڙهڻ سان سؤ سيڪڙو ’دوهي‘ جي

موضوع تي پورو ٿو لهي. هن وائيءَ ۾ بند به فقط ٽي رکيا اٿس، باقي موضوع

اهوئي اٿس، ته جنهن جي مرض جو علاج ظاهري ويڇ وٽ آهي ئي ڪونه،

تنهن ڪري پنهنجا ڊپ ڪٿي روانا ٿي وڃو.

شاهه لطيف جي وائيءَ جو هي گهاٽو ڏسو، هن ۾ به شاهه لطيف

نواڻ آندي آهي. وائي هن ريت آهي:

ٿلهه: مون ۾ تون موجود! آئون اڳاهين آهيان.

آئون آسوهين آهيان.

بند: 1. اڪيون اڪڙين ڪي، سڪيو ڪن سڄود.

2. تيلانه رسيون بود ڪي، جيلانه ٿيون نابود.

3. ماڙهن جي موٽڻ جو، صاحب هٿ سڄود.

4. ان ڌر سيئي اگهيا، جن وڃايو وجود.⁽¹⁰⁾

هن وائيءَ ۾ هي تجربو ڪيل اٿس ته هن کان اڳ جن به وارين جا مثال ڏنا ويا آهن، اهي ٿلهه ۽ بندن ۾ به پڌيون وايون آهن، سواءِ هڪڙيءَ جي، پر هيءَ وائي، جنهن جي ٿلهه ۾ ئي پڌ رکيا اٿس. ٻيو ۽ ٽيون پڌ جيتوڻيڪ هم وزن ۽ هم قافيه به آهي، پر تنهن هوندي به بندن کي ٿلهه جي پهرئين پڌ جي هم قافيه رکيو اٿس. تنهن کان سواءِ قافئي سان گڏ ’آهيان‘ رديف به آندو اٿس. موضوع جي لحاظ کان پاڻ کي پرينءَ جي پهچڻ يا پائڻ لاءِ، انهيءَ وات جي ’آسونهي‘ جنهن کي ڄاڻڻي ڪانهي يا جنهن جي راهه جو رهبر ٿي ڪونهي، تنهن ڪري پنهنجي منزل، پنهنجي مقصد کي رسڻ يا پائڻ کيس اوکو پيو ڀانئجي. ٻئي طرف پنهنجي منزل پائڻ وارن جي ڄاڻ اٿس ته ’تيلانه رسيون بود کي، جيلانه ٿيون نابود‘. پاڻ وڃائڻ کان پوءِ پرينءَ کي پائڻ جي کيس پڪ آهي. سندس وائيءَ جو هي تجربو ڏسو ڪيئن آهي:

ٿلهه: ساٿين ننڍا بار، وو! تن پاندين ننڍا بار،

مون کي آرس اڪڙين ۾!

بند: 1. پاتا پاڙي واريين، پڳهه منجهه پاتار.

2. پتڻ ٿو پور ڪري، آئي تنهنجڙي وار.

3. سڄيون راتيون سمهين، ڪيو منجهه خمار.

4. ڪ تو ڪنين نه سئي، هلڻ جي هاڪار.⁽¹¹⁾

هيءَ وائي 22 بندن جي آهي، تنهن ڪري سڄي لکڻ نه ٿو گهران، باقي هن وائيءَ ۾ جا نواڻ آندي اٿس، اها اها آهي ته ٿلهه نه صرف ته پڌائون آهي، پر ٿلهه جو پهريون ۽ ٻيو پڌ هم قافيه رکيو اٿس ۽ ٿلهه جو ٽيون پڌ ٿلهه ڇي ٻنهي پڌن سان هم قافيه ناهي، سواءِ ان جي وراڻي طور ڪتب آندو اٿس. هيءَ وائي ٻنهي ڇندن يعني ’ڏهو ڇند‘ ۽ ’سورني ڇند‘ تي به پوري لهي ٿي، باقي سڀ بند ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ سان هم قافيه آهن. موضوع جي

لحاظ سان هيءَ وائي سامونڊين، واپارين جي ونين پاران اوسارو آهي، جنهن ۾ وڻجاري جي وني پنهنجي ورءَ سندس ساٿين جي سفر تي سنهڻ جو ذڪر ڪندي چوي ٿي ته هو هلڻ جي تياري به ڪري چڪا ۽ ڀڳهه چوڙي، پيڙن کي ٻار ۾ لاهي به چڪا، پر منهنجي سُستي، اکين ۾ ننڊ جا خمار لهن ٿي نه ٿا، جو مان ويڃي کين وداع ڪري سگهان يا کين وڃڻ کان پلي سگهان، کيس سرتيون ان هاڪار جي سٿس نه پوڻ تي طعنا ٿيون ڏين ته ڇا تو هلڻ جي هاڪار نه ٻڌي هئي؟ تون سڄي رات ننڊ جي خمار ۾ خمازي پئي هئين، پوءِ تنهنجو پتار ڪيئن نه ساٿين جي هاڪار اونائي سفر تي روانو ٿئي ها.

شاھ لطيف جي وائيءَ جو هي گھاٽو ڏسو:

ٿلهه: پرين جي پنڌا، مون کي جي جهلينديون،

سي نه پڄنديون.

بند: 1. پلي ڪري آئيو، ٺاٺارو ڏيها.

2. ڀڳي ڪٽ سڄي ٿي، لٿي جاڪ گهرا.

3. سرتيون سُور پرائيا، هاڻي هن هنڌا.

4. تان ڪين واس وهائين، ٻاروچي مُلا.

5. تان ڪين ڏونگر ڏورين، جان ڪُڙه اندر ساه.

6. مٽيون موٽڻ سنديون، تون هڏ آڇ مَ ماءُ.⁽¹²⁾

هيءَ وائي به سورنو ڇند وائي آهي، پر هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ اُها نواڻ آهي ته هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٽي پڌ آهن، ٻيو ۽ ٽيون پڌ هم قافيه آهي، پر بندن جي هر ٻئي پڌ کي ٿلهه جي پهرئين پڌ جي هم قافيه رکيو اٿس. هيءَ وائي ڪلياڻ آڏو وائيءَ سُر سامونڊيءَ جي داستان پهرئين ۾ رکي آهي. حقيقت ۾ هن وائيءَ جو موضوع ئي سسئيءَ جي پنهل کي ڳولا سان تعلق تو رکي نه ڪي سامونڊيءَ جي موضوع سان، هيءَ وائي، سسئي جڏهن پنهل کي ڳولهن لاءِ

ڀنڀور کي وندر جي وٽن ۽ جبلن جي لاهن ۽ چاڙهن تي چڙهڻ لاءِ سنڀري ته سرتين جي سمجهاڻ تي به نه ٿي مڙي، جنهن لاءِ هن جو اهو ئي جواب کين بس ڪرائڻ لاءِ ڪافي هو ته، 'تيسين ڏونگر ڏورينديس جيسين جان ۾ ساھ اٿم، تنهن ڪري موٽڻ جون متيون ئي نه ڏيو.

شاهه لطيف جي وائيءَ جو هي گهاٽو ڏسو:

ٿلهه: تڙ نهاريان تي، منهنجا بند رويا جي،

مان سڙه سڃاڻان سڄڻين.

بند: 1. اڀي اوسه پائيان، ڪارڻ وڻجاري.

2. گهڻو اڪندي آهيان، پرينءَ پنهنجي کي.

3. آسائتي آهيان، الا! ڪانڌ اچي.

هيءَ وائي 'دوهو وائي' آهي، جيڪا 'دوها چنڊ' تي آڌاريل آهي، پر هن وائيءَ جي ٿلهه جي ٻنهي ڀدن ۾ قافيور ڪيو اٿس، ٽيون ڀد الڳ رکيو اٿس. موضوع جي لحاظ کان هيءَ وائي آهي ئي سر سامونڊيءَ جي، تنهن ڪري وڻجارن جي وهن پاران سندن ورن جي عميق ۾ ڪاهي ڏيسار ڏورن لاءِ وڃي چڪا آهن، اهي پنهنجي ڪانڌن جي ٻيڙين اچڻ جو انتظار ڪري رهيون آهن، جن جو چوڻ آهي ته اسين پنهنجي ڪانڌن جي ٻيڙن جا سڙه به سڃاڻون ٿيون، پر اهڙين ونين لاءِ شاهه لطيف هيئن به چوي ٿو:

جا جر جاتون نه مٽي، ڏيئا نه موهي،

سڌون ڪوه ڪري، سا پنهنجي ڪانڌ جون.⁽¹⁴⁾

جل پوڄا جو هڪڙو مثال آهي. ان زماني ۾ جل پوڄا ڪئي ويندي هئي، درياھ شاهه ۾ اڪا وڌا ويندا هئا، باسون باسيون وينديون هيون، ورن جي ورڻ ۽ خير سان ورن يا سندن خير خبر پڌڻ لاءِ وڻجارن جون وهون دعائون گهرنديون هيون. هن دؤر ۾ به سنڌ ۾ هندو توڙي مسلم عورتون پنهنجي ورن

۽ اولاد، جيڪي ڪنهن ڪم سان گڏي ڏيسا وڃن ٿا، انهن جي خير ۽ خوبيءَ سان واپس وڃڻ لاءِ دعائون گهرنديون ۽ باسون باسينديون رهنديون آهن. سندس هيءَ وائي ڏسو، هن وائيءَ جو گهاٽو ڪيئن گهڙيو اٿس.

تـلـهـ: آيل ڪريان ڪيئن، جيـجـل ڪريان ڪيئن؟

منهنجو نينهن، پليو نه رهي.

بند: 1. سامونڊيءَ جي سنگ ڪي، رٿان راتون ڏينهن.

2. مادر پائي منڊيون، وڃان ساجن سيئن.

3. ويو وڻجارو اوھري، مون کي چاڙهي ڇيئن.

4. گوندر مٿان جندڙي، وريا وارين جيئن.

5. اڏوهيءَ جيئن ڏکڻا، چڙهڻا چوٽيءَ سيئن.⁽¹⁵⁾

هتي هڪڙي وضاحت جي ضرورت پيش آئي آهي. اها ساڳي وائي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ واري ڪتاب ۾ به آهي، پر هن جي وائيءَ ۾ بدن ۾ ڪجهه اڳ پوءِ به ٿيل آهن ۽ لفظ ’پليو‘ آيل آهي، جڏهن ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب اهو لفظ ’پليو‘ لکيو آهي. لفظ ’پليو‘ معنيٰ نه پلڻ جو ڳو ۽ ’پليو‘ معنيٰ جهلڻ سان به نه مڙي. هيءَ ساڳي وائي ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ وٽ سورڻو وائي ۽ ڊاڪٽر بلوچ وٽ دوهو وائيءَ جي ڏمري ۾ اچي ٿي. جيئن ته اسان مثال طور ڊاڪٽر بلوچ جي مرتب ٿيل رسالي مان ڪٺي آهي، تنهن ڪري هيءَ وائي، دوهو وائي ڪري ليکينداسون، پر هن وائيءَ جو ٿلهه ته ٿلهو رکيو اٿس، پر هن وائيءَ جي ٿلهه جي ٽئين پڌ جي وچ ۾ پڻ قافيو رکي وائيءَ جي حسن ۽ بيهڪ ۾ وڌايو آهي. باقي موضوع جي لحاظ سان هن وائيءَ ۾ به مٿين وائيءَ وارو سوز ۽ گداز آهي. سندس وائيءَ جو هي گهاٽو ڏسو، ڪيئن آهي.

تـلـهـ: مون کي ڪامر جهلي، سڀڪا پاڻ پلي،

آءُ وڌري نينهن اچلي.

1. بند: 1. ويندي آءُ پار پريان ڏي، مون کي ڪام جهلي،
2. پسيو دونهيون دوست جيون، جيءُ منهنجو جلي.
3. ڏم ڏيهائي ڪيترو، پَر ۾ ٿو پلي.
4. محبتي ميهار جو، سُر مون کي سلي.⁽¹⁶⁾

هيءَ وائي 'دوهو چند' تي جوڙيل آهي، هن وائيءَ جي ٿله ۾ ٽي پد رکيا اٿس. ٿله جي پهرئين ست جي ٻنهي پدن ۾ قافيو به رکيو اٿس ۽ وري ٽئين پد يعني وائيءَ ۾ پڻ قافيو رکيو اٿس، جيئن 'جهلي'، 'پلي' ۽ 'اچلي'، باقي هر بند جي ٻئي پد کي هم قافيه رکيو اٿس. شاه لطيف جي وائيءَ ۾ هر بند جا پد ٿله جي هم قافيه ته آهن پر هم وزن به آهن. هن وائيءَ جو موضوع سهڻيءَ جي سڪ آهي، جيڪا کيس ميهار سان ملڻ کان سواءِ ماني ئي نه ٿئي، ڇاڪاڻ جو هن جي حالت هيءَ آهي، جنهن ڏانهن شاه لطيف اشارو ٿو ڪري ته:

اديون سڀ اندام، چڙن منهنجا چوريا،
لارن جا لنون لائي، سا ڪئن آچيان عام،
لڳيس جنهن جي لام، سو دلآسا دوست ڏئي.⁽¹⁷⁾

شاه لطيف ته سهڻيءَ جي سڪ، سوز ۽ ساز کي هنن لفظن ۾ سندس اهميت اجاگر ڪئي آهي، جنهن مان لڳي ٿو ته هتي لطيف مجاز جي منزل طئي ڪري حقيقت ۾ پير پائي چڪو آهي. سندس هيءُ بيت ان جي شاهدي ڏئي رهيو آهي:

سياري سیه رات ۾، جا گهڙي وسندي مينه،
هلو ته پڇون سهڻي، جا ڪر ڄاڻي نينه،
جنهن کي رات و ڏينه، ميهار ئي من ۾.⁽¹⁸⁾

شاه لطيف جي مٿين وائيءَ جو گهاٽو ڏسو. هن گهاٽيتي ۾ به نوان يا تجربو ڪيل آهي. شاه لطيف وائيءَ جي ٿله ۾ ئي اڪثر تجربا ڪيا

آهن، پر بند ۽ مصرعون اهي ئي ٻه پديدون، دوهي چنڊ جيان ۽ قافيو هر بند جي ٻئي پد ۾ رکيو اٿس. تمام گهٽ اهڙا تجربا آهن، جن جي بندن ۾ ٽيون پد رکيو هجي. وائي هن ريت آهي:

ٿله: هو جي هليا هوت سوارا، مون نه وهيٽا، پنهل سڳيٽا.

بند: 1. سسئي پڇي سات جا، اوطاقون اوتارا.

2. ٽليون ٽوئر هليون، مين سر موچارا.

3. آن ڪي ويندي گڏيا، آريائيءَ ان پارا.

4. مون ڪي نيندا پاڻ سين، ڪامل ڪر ڪرارا. (19)

هيءَ وائي 'سورئي چنڊ' تي چيل يا 'سورنو وائي' سڏبي، پر هن وائيءَ جي ٿله جي ٻئي پد ۾ وري پتو قافيو 'وهيٽا' ۽ 'سڳيٽا' استعمال ڪيا اٿس. هيءَ وائي سسئيءَ جي داستان ۾ آيل آهي. سسئي پنهل جي ڀائرن يا ساٿين جي لاءِ چوي ٿي ته هو، پنهنوءَ جا مائٽ آهن، جن منهنجا سيڻ ٿي ناهن، مان سندن بگ ۾ ئي ناهيان جو نه مون سان صلاح ڪيائون نه ئي مون ڪي ساڻ وٺي ويا. جيتوڻيڪ هن پنهل سان رسم رواج موجب واهه رچايو هو، تنهن هوندي پنهل جا ڀائر، سندس ڏير ۽ انهن جا ساٿي، سسئيءَ کي پنهنجو ڪرڻ کان انڪار ڪندي ۽ پاڻ ۾ ٻاروچي ٻوليءَ ۾ ڳالهائي، صلاح مشورا ڪري، نڊ لاءِ نشو ڪارائي پنهل کي پاڻ سان کڻي روانا ٿي ويا، جنهن لاءِ شاھ لطيف سسئيءَ واتان هيئن ٿو چواڻي:

نڪي تيان سڱ ۾، نڪين سڳيٽي،

آهيان ڪميٽي، ذات ٻاروچي نه جٿان. (20)

اهڙيءَ طرح شاھ لطيف پنهنجي ڪلام ۾ وائيءَ جي گھاڙيٽي جي ٿله ۾ ڪيترائي تجربا ڪيا آهن. شاھ لطيف کان اڳ وائيءَ اڃا شروعاتي پير ڪنيا، جنهن کي شاھ لطيف باقاعدي صنف طور پنهنجي شاعريءَ ۾

پيش ڪيو ۽ اها وائي راڳن ۽ راڳئين ۾ پاڻ به ڳايائين ۽ اڄ تائين سنڌي راڳ ۽ سنڌي شاعريءَ جي مقبول عام صنف طور سنڌي موسيقيءَ توڙي سنڌي شاعريءَ ۾ موجود رهندي پئي آئي آهي ۽ موجود رهندي. وائيءَ جو مستقبل روشن آهي.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، شاھ جو رسالو، سُرهڻي، بيت 1، داستان 6، ثقافت ۽ سياحت کاتو، ڪراچي، 2009ع، ص: 390.
2. ڪناسرو، منظور، 'شاھ عبداللطيف ڀٽائي، حيات و افڪار'، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، 2009ع، ص: 95.
3. سوڍر، شاهنواز، ڊاڪٽر، 'سنڌي ثقافت ۽ شاھ لطيف'، شاھ عبداللطيف ڀٽائي ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ، حيدرآباد، 1991ع، ص: 444.
4. عقيلي، اله بخش، حاجي، 'شاھ لطيف ۽ سنڌي موسيقي'، شاھ لطيف جي موسيقي، شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر، ڪراچي يونيورسٽي، 1992ع، ص: 147.
5. سيد، جي. ايمر، 'شاھ جون وايون ۽ ڪافيون'، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد، 1991ع، ص: 2.
6. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر ڪلياڻ، داستان 3، ص: 20.
7. انصاري، عثمان علي، شاھ جو رسالو، سُر ڪلياڻ، بيت 2، داستان 2، ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ، 1997ع، ص: 69.
8. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر يمن ڪلياڻ، داستان 3، ص: 23.
9. ساڳيو، سُر يمن ڪلياڻ، وائي 1، داستان 1، ص: 21.
10. ساڳيو، سُر سريراڳ، وائي 1، داستان 1، ص: 38.
11. ساڳيو، سُر سريراڳ، وائي 1، داستان 3، ص: 41.
12. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو ۽ رسالي جو ڪلام'، سُر آبري، وائي 2، داستان 7، ثقافت کاتو، سنڌ، 2009ع، ص: 187.
13. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر سامونڊي، داستان 1، ص: 48.

14. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر سامونڊي، بيت 8، داستان 3، ص: 107.
15. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر سامونڊي، بيت 8، داستان 3، ص: 109.
16. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر سهڻي، وائي 1، داستان 5، ص: 389.
17. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر سهڻي، بيت 1، داستان 3، ص: 388.
18. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر سامونڊي، بيت 22، داستان 4، ص: 388.
19. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر آبري، وائي 2، داستان 2، ص: 177.
20. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاه جو رسالو جامع'، سُر حسيني، بيت 13، داستان 11، ص: 249.

شاه لطيف جي رسالي ۾ وائيءَ جو اوج

سنڌي ادب ۾ شاه لطيف جي ذڪر اچڻ سان ئي، سندس رسالي ڏانهن ڌيان ڇڪجي ٿو وڃي. ’رسالو‘ لفظ نڪتو آهي، رساله يا رسائل، جيڪو عربي ٻوليءَ جو لفظ آهي. لغت سنڌيءَ ’رساله‘ هن نياپو موڪليو، پيغامبري، سفارت، نبوت، آيل آهي، پر ’رسالو‘ يعني ننڍو ڪتاب، خط، ڪنهن مضمون تي مشتمل ڪتابڙو، مضمونن جو مجموعو، مخزن، بيتن جو ڪتاب.⁽¹⁾ ته شاه لطيف جي رسالي ۾ پڻ شاعر اڻڻيون صنفون آهن، جن ۾ گهڻائي ته ’بيت‘ جي آهي، پر ان ۾ جيڪي ٻيون صنفون آهن، انهن مان ’وائي‘ به هڪڙي صنف آهي. ڪجهه محققن جي خيال مطابق شاه لطيف ئي وائيءَ جو موجد آهي، پر اسين هن کان اڳ وارن بابن ۾ ’وائيءَ‘ بابت اهو ثابت ڪري آيا آهيون ته وائيءَ جو موجد نه شاه لطيف آهي، نه ميون شاه عنات رضوي آهي، پر اها صنف شاه لطيف ۽ شاه عنات رضويءَ کان هڪ صدي اڳ ۾ راجستان جي شاعر دادو ديال (داؤد) ۽ ميران ٻائيءَ جي پڄڻن ۾ پڻ ملي ٿي، باقي سنڌي ٻوليءَ جي لحاظ کان به ’وائيءَ‘ جو موجد دادو ديال ئي آهي، جنهن جو تعلق ڀل ڪٿي راجستان سان آهي، پر جنهن دؤر ۾ دادو ديال هو، تنهن دؤر ۾ سنڌ جون سرحدون راجستان سان لڳولڳ هيون ۽ سنڌي ماڻهن جو راجستان اچ وڃ ته هوندو ئي هوندو هو.

’وائي‘ دادو ديال، بلهي شاه ۽ ميران ٻائيءَ کان ٿيندي جڏهن سنڌ ۾ داخل ٿئي ٿي ته ان صنف جو سنڌ ۾ پهريون شاعر ميون شاه عنات رضوي، نصرپوري هو، پر ’وائيءَ‘ جي صنف کي شاعريءَ جي صنف ۾ اوج تي رسائڻ وارو شاه لطيف ڀٽائي آهي.

شاه لطيف جي رسالي جي ڪجهه مرتبن جي رسالن ۾ لڳ ڀڳ ٽي

سؤ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي مستند رسالي ۾ ٻه سؤ نوَ وايون درج ڪيل ملن ٿيون ۽ اهي سُر يا شاعري، جنهن کي بلوچ صاحب رسالي جو ڪلام ٿو سڏي، ان ۾ ٽيهه وايون آيل آهن. شاهه عنات رضويءَ جي رسالي ۾ ڪُل پنجيتاليهه وايون آهن. ٻنهي شاعرن جي وائي لکڻ يا چوڻ جو اهو طريقو آهي جو هنن هر سُر جي هر داستان جي آخر ۾ وايون رکيون آهن.

هتي اسان جو موضوع آهي شاهه لطيف جو وائيءَ کي اوج ڏيارڻ. ڳاڻائي جي لحاظ سان سنڌي اسانجي شاعرن سڀ کان وڌيڪ موضوعن تي وايون شاهه لطيف ئي لکيون آهن. شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ جا جيڪي موضوع جوڙيا، تن ۾ تصوف، انساني بي وسي، سنڌ جي ثقافت، سنڌي ٻوليءَ، سنڌ ۾ رائج عشقيه داستان، جيڪي هن اُن وقت جي پٽن، ڀانن ۽ مڱڻهارن جي واتان ورجائبا ٻڌا، انهن کي هڪ نئين رنگ ۽ ڍنگ ۾ پيش ڪيائين. شاهه لطيف سنڌ جي عوام جي اهنجن، ايڏائڻ کي، ڏکڻ ۽ سڪن کي پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي هڪ علائقي کان ٻئي علائقي جي عوام کي روشناس ڪرايو. شاهه لطيف ان دؤر جي پٺتي پيل، ڏڪاريل، گهٽ درجي جي شهرين جي دانهن بڻجي، وقت جي حاڪم طبقن کي پنهنجي شاعريءَ جي ذريعي سندن اهنجن ۽ ايڏائڻ جي ازالِي لاءِ وس آهر ڪوشش ڪئي. ڏسو شاهه لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ ساڻين ۽ مڇي ماري زندگيءَ جو گذران ڪندڙ ان دؤر جي ڌنڌيل انسان جي زندگيءَ گذارڻ جي ڍنگ ۽ ساڻن سنڌ جي عام ماڻهوءَ جي رويي کي ڪيئن ٿو چٽي.

ڪاريون، چاريون، ڇچ ڇپريون، جن جي محبت مڇيءَ ساڻ،
رهن رهن سر بانڌيڻ، سيئي بدبوءِ هاڻ،
لدڙن جئن لطيف چئي، پاڻيءَ وجهن پاڻ،
تن ملاجن جو ماڻ، سمي سر ڪٿو پانهنجي.⁽²⁾

يا وري ساڳئي عوام جي رهڻي ڪهڻي، ويس ورن ۽ سندن وصف
هيئن به بيان ٿو ڪري:

ڪاريون ڪوڇيون ڪوڙيون، منهن نه موچارو،
وئي وينيون وات تي، ڪڪيءَ جون ڪاريون،
انين جون آريون، سمي ريءَ ڪير سهي.

تنهن هوندي به ڄام تماچي، نوريءَ تي مورچا هڻندي ٿو ڏيکاري،
جنهن جي حرم ۾ اڳ ڪيتريون ئي ڏاڏي پوٽيون، سهڻيون، سيبتيون، هار
سينگار ڪري، تماچيءَ جي من کي موهلڻ جا جتن ٿيون ڪن، تنهن هوندي به
تماچي، هن نوريءَ جي نوڙت، سندس نهڻائي، پاڻ کي گهٽ يائيندڙ، نه
گيرب نه گاڙ جي هوڏ ڪندڙ کي پنهنجي ويجهو ٿو رکي، جڏهن ته نوري کيس
بار بار اها ڳالهه هيئن ٿي ياد ڏياريندي رهي، ڏسو هن ’وائيءَ‘ ۾ نوريءَ
پنهنجي گهٽ هڻڻ جو اقرار هن ريت ٿي ڪري:

ٿله: تو در آيس سام، سما ڄام! سام تنهنجي.

بند: 1. نه سمي نه سومري، آهيان گندري غلام.

2. آهي منهنجي منهن ۾، مڇيءَ بوءِ مدام.

3. سمي بنان سرتيون، ڪينجهر پانبان قيام.

4. الله، عبداللطيف چئي، مون تان لاهه ملام.⁽³⁾

هن وائيءَ ۾ نوري پنهنجي اصليت جو اقرار ڪندي نظر ٿي اچي.
پاڻ ئي ان ڳالهه ڏانهن اشارو پئي ڏئي ته منهنجي بدن مان مڇيءَ جي ڇٽ پئي
اچي. مان نه سمي آهيان نه سومري آهيان، مان ته گندري غلام آهيان، تنهن
جي محل ماڙين جو مرڪز ئي نه آهيان ۽ الله تعاليٰ کي وينتي ٿي ڪري ته اها
گندريءَ، مڇيءَ مارڻ، پاڻيءَ ۾ تڙ ڳندڙ، لڏڙن جيان پاڻيءَ ۾ پاڻ اڇلائيندڙ،
ڪڪيءَ جون ڪاريون ڪڍي، واٽن تي ويهندڙ واري ملامت لاهه، ان ڪري ته ڄام

تماچي مهڻي هاب نه ٿئي.

شاھ لطيف جي وائيءَ جا موضوع دراصل سندس سُرن ۾ ڪتب آندل موضوعن جي مناسبت سان آهن، جڏهن ته ”شاھ جون وايون درد، سوز ۽ سلاست جي لحاظ کان بي مثل آهن.“⁽⁴⁾

شاھ جي وائي ڪيتري سليس آهي، ان جو مثال ته ان مان ثابت آهي ته شاھ لطيف جي شاعري هر عام ۽ خاص، گهڻ پڙهيو، ٿورو پڙهيل يا بنهه نه پڙهيل، جڏهن شاھ لطيف جي شاعري، بيت يا ’وائي‘ ٻڌي يا پڙهي ٿيو، ڪيترائي شاھ لطيف کي ڳائڻ وارا ٺپ پڙهيل ٿي ناهن، پر هن جي ڪن رس جي معرفت شاھ لطيف کي جيئن جو ٽئين سمجهن ٿا، حض حاصل ڪن ٿا، پوءِ ڀل ڪٿي کين ان ’وائيءَ‘ جو راڳ جنهن ۾ اها ڳائي وڃي ٿي، اهو ٻڌندڙ کي سمجهه ۾ نه ايندو هجي. سندس ’وائي‘ رڳو لس پڙهي وڃڻ سان، پڙهندڙن کي نه صرف ڪاٺين ڪا رنڊڪ ٿي محسوس ٿئي ۽ ان ۾ ڪتب آيل هر لفظ کي پوريءَ ريت سمجهي سگهي ٿو. اهڙي وائيءَ جو هي مثال ڏسو:

ٿلهه: وسارج مڙو ويٺ، جوين به ٿي ڏينهنڙا.

بند: 1. لوڻيون سهن لوڪ جا، وهائيءَ ٿيون ويٺ.

2. اصل آسارين جا، ستي ويڙا سين.

3. جيڏيون! جي مان وسهو، نند نه هيريو نيٺ.

4. راتيون جاڳن جي، سي آئون ڪندڙي سين.

5. آڏيءَ رات اتي ڪري، جهل تون نندبان نيٺ.⁽⁵⁾

هن وائيءَ ۾ ڪتب آيل هر لفظ کي چاچي ڏسو، سنڌي ٻولي ڄاڻندڙن لاءِ هڪڙو به لفظ ڏکيو ناهي سواءِ ’آسارين‘ جيڪو عام طور استعمال نه ٿيندو آهي، پر اهو لفظ جنهن لفظ مان شاھ لطيف جوڙيو آهي، اهو آهي ’سارڻ‘ فعل مصدر ’سار‘ ۽ ’آسارين‘ جيڪي ساري نه ٿا سگهن يا

ان جو متبادل لفظ آهي 'ويسارو' جيڪو ڪا ڳالهه ياد نه ٿور ڪري سگهي. هن وائيءَ جو موضوع ته آهي پنهنجي پرينءَ جي ياد ۾ رهڻ. اُنهي ويني سندس نانءَ کي ذهن ۾ رکڻ ۽ شاھ لطيف ته ان حد تائين ڏس ۽ گس ٿو ٻڌائي ۽ چوي ٿو ته 'جيدڙيون جي مان وسهوءَ، ننڊ نه هيريون نيڻ' يعني پنهنجي پرينءَ جي ياد ۾ ائين محو ٿي وڃو جو پنهنجي ننڊ به وساري ويهو. انهيءَ ڪري شاھ لطيف ماريءَ کي صلاح ڏيندي چيو:

مَر ڪين روئ، مَر رڙ ڪين، مَر ڪين ڪر دانھون،

ستي لوڪ لطيف چئي، بيئي ڪڻ ٻانهون،

لدئي جت لائون، سو ماڳ پسندينءَ ماري. (6)

شاھ لطيف، ماريءَ کي اها صلاح ٿي ڏني ته ستي لوڪ ٻئي ٻانهون ڪٽج، ٻاڏاءَ ته تنهنجون اڳهاڻ ۽ جنهن ڏيهه جي توکي تانگهه آهي، جنهن ماڳ پسڻ جي توکي خواهش آهي، اهو تڏهن ئي توکي پسڻ جي آس پوري ٿيندي. هن 'وائيءَ' ۾ شاھ لطيف صوفين، سنتن ۽ سامين سان سفر تيرت ۽ تڪيا پيٽڻ کان پوءِ هن راءِ تي اچي بيٺو:

ٿلهه: مون ۾ تون موجود، آئون اڳاهين آهيان!

آئون آسونهين آهيان!

1. بند: اڪيون اڪڙين کي، سڪيو ڪن سجود.

2. تيلان رسيون بود کي، جيلان ٿيون نابود.

3. ماڻهن جي موٽڻ جو، صاحب هٿ سجود.

4. ان ڌر سيئي اگهيا، جن وڃايو وجود. (7)

هن 'وائيءَ' مان صاف ظاهر آهي ته شاھ لطيف کي جنهن جي ڳولا آهي، تلاش آهي، اهو ته 'مون' ۾ ئي موجود آهي. الله تعاليٰ قرآن شريف ۾ فرمائي ٿو ته، "مان نه ٿو ماپان زمين ۽ آسمانن ۾، پر ماپان ٿو هڪ مومن جي

دل ۾. ”هن ’وائِيءَ‘ ۾ ان فرمان جي تصديق ٿئي ٿي. ’مون ۾ تون موجود.‘
شاھ لطيف کي به جڏهن اهڙي پڪ ٿي وڃي ٿي ته هو سسئيءَ کي به اهڙي
صلاح ٿو ڏئي ته:

هوت تنهن جي هنج ۾، پجين ڪوهه پرياڻ،

وَ نحن اقرب اليه من جبل الوريد، تنهنجو توهي ساڻ،

پنهنجو آهين پاڻ، آڏو عجيبن کي.⁽⁸⁾

هن بيت ۾ سسئيءَ کي پري وڃي، تڪليف سهي ڳولھڻ بدران،
قرآن شريف جي آيت جو حوالو ڏيندي، ”۽ اسين ان کي ساھ جي رڳ کان به
ويجھا آھيون.“ هوشيار ۽ خبردار پيو ڪري ته هو توکي ساھ جي رڳ کان به
ويجھو آھي ۽ تون جھر، جنھڳ، جبل پئي لتاڙين ۽ پنھونءَ جو يا انھن اٺن جو
پيرو پئي ڳولھين جتي ته نڪ جو نشان به نه آھي، انسان ڪيڏا ڪشالا ٿو
ڪري، پنهنجي مقصد، منزل، پرينءَ کي پسڻ جي، پر هو ته ان جو منجهه آھي.
صوفين جو چوڻ آھي ته ’خالق منجهه خلق‘، تنهن ڪري ئي هو، سفر در خلق
ڪري پوءِ سفر در خالق ڪندا آهن ۽ وري موٽي به کين سفر در خلق ئي ڪرڻو
آھي، ڇاڪاڻ جو آدم کي پيدا ٿي پاڻ سڃاڻڻ لاءِ ڪيو هئائين. هن مٿين
ساري صوفين کي سمجھائي ڏيڻ کان پوءِ ان ڳالھ تي اچي بيٺو ٿو ڏسجي ته،
”ڪهڙي منجهه حساب؟ هئڻ منهنجو هوت ري.“

هيءَ وائي 13 بندن جي آھي، تنهن ڪري هتي ڏيڻ مناسب نه پيو.
پانين، باقي اوهين سُر سهڻي، داستان 1، مرتب ڪلياڻ آڏواڻيءَ جي شاھ جي
رسالي ۾ ڏسي سگھو ٿا.

هن وائيءَ ۾ ڏسو شاھ لطيف سسئيءَ کي ساٿ سان سلهاڙيل هجڻ
طرف ڪيئن ٿو اشارو ڪري، اڪيلو ماڻهو ڪنهن پَر به نه ٿو سونهين، ڪوبه
ڪم تڪميل تي رسائي نه ٿو سگھي.

- ٿلهه: توڙي نين نه نين؛ الو ميان! آءُ انين جي آهيان.
بند: 1. زورو هن ضعيف سين، ڪامل ڪوهه ڪرين؟
2. جت پنهنجي جوءَ ۾، جانب مان جئين!
3. 'پڪ پد منٿان اڳري، سرڪي مان سجين!
4. ٻانهي ٻاروچي پانهنجي، سڳر مان سڏين.
5. پيرين آئون نه پڄڻي، ڪرهل هوءَ نه جهلين.
6. اديون عبداللطيف چڻي، نينهن نباهيو نين.⁽⁹⁾

هن 'وائي' ۾ شاھ لطيف، سسئيءَ جي واتان اها ڳالهه ٿو سمجھائڻ جي ڪوشش ڪري ته، منهنجي ساٿ جا سالار پل ته مون کي پنهنجو نه سمجھن، پر مان ته آهيان ئي انهن جي، هو مون کي ڪيئن ۽ ڇو ٿا ڇڏيو وڃن، ڇا مان ضعيف آهيان، تنهن ڪري اهڙي ڪار ڪئي اٿن، هنن کي مون تي ڪا ڪهل ئي نه ٿي اچي، پيرين مان پهچي نه ٿي سگهان نه ٿي وري ڪو ڪرھا ٿا بيهارين، مون تي ڪو ترس ئي ڪونه ٿا ڪاڏين.

مومل راڻي ۾ مرد جي شڪي مزاج جي شاھ لطيف ڪهڙي نه خوبصورت عڪاسي ڪئي آهي. مرد جو پنهنجي وٺيءَ جي مزاج ۽ طبعيت، سک ۽ سوز مان ڀليءَ پٽ واقف ناهي ته پوءِ هن کي وٺيءَ جي هر ورن، هر قدم ۽ ڪم ۾ ڪونه ڪو شڪ اڀرندي ۽ جيڪڏهن هو سٺي نه سگهندو ته من ٿي من ۾ هن جي لاءِ هڪ ڌڪار، نفرت کي جاءِ جوڙڻ لاءِ ڏئي ڇڏيندو ۽ جڏهن اها جاءِ جُڙي راس ٿي ويندي ته ان جو برملا اظهار هن کان ڪنهن نه ڪنهن طريقي سان ٿي ويندو، پوءِ اهو اظهار شعوري يا لاشعوري ڇو نه هجي. اهڙي ئي ڪيفيت جو اظهار هن 'وائي' ۾ شاھ لطيف، مومل جي واتان هيئن ٿو ڪرائي:

ٿلهه: ڪيئن ڪريان ڪاڏي وڃان؟
مون کي سوڍو سنجھ نه ڏئي.

1. بند: راڻو رات رُسي ويو، ڪَر ٿي ڪُل مٿي.
2. اچڻو آڻڻ واريون، تعنا ڏينم تي.
3. پٿر وار ويڃائين، ريجهي راڻي کي.
4. ڪارايان ڪيروليون، چاريان چانگي کي.
5. اديون عبداللطيف چئي، ايندم هوت هتي.⁽¹⁰⁾

مرد جو رُسامو ۽ عورت پاران ميڙيون منٿون، طعنن سهڻ، رستي ۾ وار ويڃائڻ، سندس آجيان ڪرڻ، پاڻ کي قصور وار قرار ڏيڻ، ان ڏند ۾ چانگي کي چندن ۽ کيس ڪيروليون ڪارائڻ جي آڇ ڪرڻ سان به جيڪڏهن نه ريجهي ته ويچاري عورت وٽ باقي ڇا ٿو بچي. سواءِ شيخ اياز چواڻي ته:

جي نه ريجهي رڻو، پاند ڳچيءَ پاءُ،
نينگري تو ڪيا گهڻيئي نات.

راڻي جي رُسامي ۽ پنهنجي غلطيءَ جي احساس شدت مومل جي اندر ۾ فراق ڦٽ ڪري وڌا آهن. کيس منٿ ڪندي، توبه تائب ٿيندي، هيئن ٿي نيزاري ڪري:

ڪيم توبه تن کان، جڳت جن گواهه،
روز نهاريان نڪڻي، راڻا تنهن جو راهه،
پرڇي لڳ الله، موت ميان تون ميندرا.⁽¹¹⁾

سنڌ جو هڪڙو حصو ٿر به آهي. چوندا آهن ته، ’وسي ته ٿر، نه ته بُر جو بُر‘. هن علائقي ۾ موجوده جديد دؤر ۾ به پاڻيءَ جي اڻاڻ آهي. هتي ماڻهو ۽ مال، جهنگ جا جانور، پکي پکڻ، اُٻر جي آسري، وسڪاري لاءِ تازا به تنواريندا آهن، هتي بارش پوندي ته طرحين طرحين جا گل ٻوٽا پاڻ مرادو ڦٽي پوندا آهن. ڌرتي ساڻو ويس، رنگن جي ڦلڙين سان پهري، ڪنهن ونيءَ جيان سورنهن سينگار ڪري بيهندي آهي ته مور ٽهوڪا ڪندا آهن ۽ ڊيل بود

۾ ڀرجي بيخود ٿي ويندي آهي. انهيءَ ڀڌ، انهيءَ ٿر جي گاهن جو ذڪر شاھ لطيف هن وائيءَ ۾ ڏسو ڪيئن ٿو ڪري. جيتوڻيڪ مارئي پنهنجي آس، عمر کي سليندي ٻڌائي ٿي.

ٿله: ويڙهيچن ڏي ويندي عمر! آئون ماروڙن ڏي ويندي،

ڏيهه ڏاڏائين پڪڙين.

بند: 1. سگر ساهيڙين سين، ساڙيهه منجهه ستندي.

2. انا مينهن ملير ۾، ڏاڳا، ڌڻر، ڏوندي.

3. عمر انهيءَ ڏيهه ۾، ڪوڏر قوت ڪريندي.

4. گولون گولاڙن جون، جهپي ساڻ جهٽيندي.

5. ڪوڪڙ ڪنڊيرن ۾، ڦوڪيون ڦڪ ڀريندي.

6. عيدن برادن تي، ڪهه مانڏاڻو ڪيندي.

7. پُسي ڪائي پيٽ ۾، ڏونرا ڏن آن ڏيندي.⁽¹²⁾

هن وائيءَ ۾ شاھ لطيف ٿر ۾ پيدا ٿيندڙ ٻوٽن جو ذڪر ڪيو آهي. ڪوڏر (جهنگلي ان) گولون (گول داڻا) ڪوڪڙ (سڪل پيرون) مانڏاڻو، پُسي، ڏونرا، اهي ٻوٽا برسات پوڻ سان ڌرتيءَ مان پاڻ مرادو ڦٽي پوندا آهن، انهن تي ماڻهو، مال، جهنگلي حيوت، سڀ پلڻا آهن. سنڌ جا ٻه علائقا اهڙا آهن، هڪڙو ٿر ٻيو ڪاڇو، انهن ٻنهي علائقن ۾ نهري پاڻي ناهي ۽ اڄ تائين اتي جي عوام جي اها آس پوري نه ٿي سگهي آهي ته انهن لاءِ ڪنهن به طرح پاڻي پهچائڻ جو ڪو جتن ڪجي.

ايتن شاھ لطيف پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌ جي چپي چپي، ڪنڊڪڙڇ جي عڪاسي ڪئي آهي، جا هن صرف پنهنجي بيتاڻي شاعريءَ ۾ ڪئي آهي، تئين هن اهڙا منظر: ماڳ، ڪردار پنهنجي وائيءَ ۾ به امر بڻايا آهن. سندس وائي اهڙي اوج تي آهي، جنهن کي اڃا ڪو اورانگهي نه سگهيو

آهي. جيتوڻيڪ شاھ لطيف کان پوءِ اڄ ڏينهن تائين وائي جديد شاعرن جي مقبول صنف پئي رهندي آئي آهي.

هن باب کي اڃا اينگهائي سگهجي پيو، پر ڳالهه ورور ڪري ساڳي ئي بيهي ها، تنهن ڪري اتي اکتفا ڪئي سون.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات، جلد 3، ص: 1447.
2. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو مستند'، سُر ڪاموڏ، بيت 10 ۽ 12، داستان 2، ثقافت کاتو، 2009ع، ص: 280.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو مستند'، سُر ڪاموڏ، بيت 10 ۽ 12، داستان 4، ثقافت کاتو، 2009ع، ص: 285.
4. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، بمبئي، 1988ع، ص: 14.
5. ساڳيو، سُر يمن ڪلياڻ، وائي 2، داستان 5، ص: 26.
6. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو'، سُر مارئي، بيت 19، داستان 7، ص: 366.
7. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، بمبئي، 1988ع، ص: 38.
8. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو'، سُر آڙي، بيت 6، داستان 3، ص: 177.
9. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر ڪوهياري، وائي 1، داستان 5، بمبئي، 1988ع، ص: 116.
10. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر مومل راڻو، وائي 1، داستان 7، بمبئي، 1988ع، ص: 147.
11. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ جو رسالو'، سُر راڻو، بيت 10، داستان 4، ص: 259.
12. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاھ جون وايون مڪمل'، سُر مارئي، وائي 1، داستان 9، بمبئي، 1988ع، ص: 158.

وائي ۽ ڪافيءَ جي گھاٽيتي ۾ فرق

سنڌي ٻوليءَ جي شاعر ائين صنفن ۾ ڪيئي گل، گلڪاريون، پانت پانت جون سڳندون، رنگ برنگي روايتون موجود آهن، انهن ۾ ’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ ٻه اهڙيون جاريون پيڻر صنفون آهن، جن جي ڳائڻ ويل تمام گهٽ سمجهڻ وارا سمجهي سگهندا ته هيءَ ’وائي‘ ٻئي ڳائي وڃي يا هيءَ ’ڪافي‘ آهي، ڇاڪاڻ جو ڪجهه وارين ۽ ڪافين ۾ اهڙي مماثلت آهي، جو ڪيترن ته محققن جو اهو به چوڻ آهي ته ’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ اصل ۾ هڪڙي ئي صنف آهي، پر ائين ناهي. ”جيتوڻيڪ ’ڪافي‘ ۽ ’وائي‘ جو مضمون توڙي مقصد ساڳيو آهي، ته به سندن بناوت ۾ فرق آهي. وائيءَ ۾ هر هڪ مصرع هڪ ٽڪي آهي، ’ڪافي‘ ۾ هر هڪ مصرع ۾ هڪ، ڏيڍ کان وٺي چئن تائين ٻه ٽڪون ٿي سگهن ٿيون.“⁽¹⁾

’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ ۾ اصل فرق ٿلهه ۾ نه پر مصرعن يا بندن ۾ ٿئي واضح نمايان ٿئي ٿو. ڏسو ’وائي‘ لفظ ٽي نڪتو آهي آواز مان ’واءِ واءِ‘ يا ’وؤ وؤ‘ مان، جنهن جو مطلب آهي واويلا ڪرڻ، ڏانهن ڪرڻ، ڏانهن ڏيڻ، پر ڪافي آهي سڪندڙ دل جي ڪيفيت ۽ ان سڪايل دل جي وارتا بيان ڪرڻ.

”ڪن ماهرن ’ڪافي‘ لفظ جو بنياد عربي لفظ ’ڪفه‘ تا ڄاڻائين. ’ڪفه‘ جي معنيٰ آهي گهنگهرن واري لڪڙي، جا فقير وڃائي خيرات گهرندا آهن. ڪفه جو مطلب ’ميٽر‘ يا ’تولي‘ آهي، انهيءَ لفظ کي اهميت آهي، ڇو ته ڪافيءَ جو لطف به تڏهن ئي آهي، جڏهن ڳائيندڙ توڙي سندنڙ، ٻئي هڪ هنڌ، ٽولين ۾ موجود هجن.“⁽²⁾

انهن ٻنهي حوالن کي نظر ۾ رکي اسان کي اول ’ڪافي‘ جو مثال ڏيڻو

پوندو ۽ ڇاڪاڻ جو اسان مٿي جوالو ڏئي آيا آهيون ته ’ڪافي‘ جي مصرع ۾ ٻن کان وڌيڪن تڪن تائين هجڻ ٿيون، جڏهن ته ’وائي‘ هيڪوٺي ۽ ڏيڍ وٺي ٿيندي آهي. ان جي ٿلهه ۾ به ڀاتي پڌ ٿيندا آهن، ’پڌ‘ هڪ تڪ جو اصل ۾ اڌ آهي.

ٿلهه: هر دل جو دلدار، يار منهنجو

سهڻن جو سردار، يار منهنجو

- بند: 1. ڪٽ ملان ڪٽ امر ٺهي - ڪٽ منصور تي دار، يار منهنجو.
2. پاڻ ڇپائي راز حقيقي - پاڻ ڪري اظهار، يار منهنجو.
3. ڪٽ سِرهي ڪٽ ناز نراڪت - ڪٽ ڪجل ڪٽ ڌار، يار منهنجو.
4. ڪٽ بلبل ڪٽ گل جي صورت - ڪٽ برگ ڪٽ خار، يار منهنجو.
5. ڪٽ ڍولڪ ڪٽ تان ترانو - ڪٽ صوفي سرشار، يار منهنجو.
6. ڪٽ عابد ڪٽ نفل دوکان - ڪٽ ڪيفي ميخوار، يار منهنجو.
7. ڪٽ عاشق ڪٽ درد ڪشالو - ڪٽ دلبر غمخوار، يار منهنجو.
8. يار فريد نه آهي وچ پردي - خود پرود آهي يار، يار منهنجو.

هيءَ ’ڪافي‘ جنهن جو ٿلهه به مصرعون (تڪون) ۽ هر بند ۾ به به مصرعون (تڪون) بيهاريل آهن. هن ’ڪافيءَ‘ جو گهاٽڙو عروض تي آڌاريل آهي. هن ’ڪافيءَ‘ جي ٿلهه کي ٽي پيرا ’مفعولن‘ تي بيهاريو ويو آهي، جڏهن ته باقي بندن ۾ ساڳيو اصول بيهاريل ناهي. بند گهٽ وڌ وزن جا آهن، باقي هن ’ڪافيءَ‘ ۾ هر بند ۾ رديف ۽ ڪافيو رکيو اٿس. ڪافيو ’دلدار‘ ۽ ’سردار‘ ۽ رديف ’يار منهنجو‘. ايئن هر بند ۾ به ’ڪافيو‘ ۽ رديف آيل آهن. ’ڪافيءَ‘ جو موضوع عشقيه صوفيائو آهي. هيءَ ’ڪافي‘ خواجہ غلام فريد جي آهي، جيڪو 1261ھ کان 1319ھ (1901ع) تي گذريو آهي. خواجہ غلام فريد ڪڙريجو هو ۽ سنڌ ۾ ڄائو، سندس مادري زبان سرائڪي هئي پر سنڌي به کيس پليءَ ۽ ڀٽ ايندي هئي.

”سنڌ سان بيحد محبت هئس، سرائڪي سندس مادري زبان هئي پر

سنڌي ۾ ڄاڻندو هو. سنڌي ۽ سرائڪي ڪلام چيائين.“⁽⁴⁾

هاڻي ساڳئي شاعر جي هيءَ ’ڪافي‘ ڏسو. هن ’ڪافيءَ‘ جو گهاٽڙو ڪيئن جوڙيو اٿس. ٿلهه ۾ تڪو آهي، پر بند ته تڪاوان جوڙيا اٿس. اول ’ڪافي‘ پڙهي ڏسو.

- ٿلهه: لڄ لوئي ڪين لڄائينديس،
تنهنجا بخل باهه ۾ ٻارينديس.
بند: 1. تنهنجا روز ڏل ۽ مڪر دغا،
تنهنجي ظلم جون ڳالهيون عمر ادا،
وڃي ويڙهيچن سان گهارينديس.
2. تر پنهوارن جو ديس وطن،
تر آهي اسان جو ملڪ امن،
خوش سانگين ساڻ گذارينديس.
3. هاڻ قيد ۾ ڪهڙو ڪم ڪيان،
شالا مارن واري واهڻ وڃان،
جاتي وار اڳار ٻوهارينديس.
4. هجي هر دم ڏيهه اباڻي مينهن،
آهي سڪ ساڻيهه جي راتين ڏينهن،
ويني دانهن ڪندس هنجون هارينديس.
5. بڻ ماڙيون ۽ محلات جا گهر،
آهي مرڪ ’فريد‘ جو مارو تر،
ڏڻ سانگيئڙن جا چارينديس.⁽⁵⁾

هيءَ ’ڪافي‘ ٿلهه جي لحاظ کان ٻه - ٽڪي آهي ۽ ٻنهي ٽڪن ۾ قافيور ڪيو اٿس. هن ’ڪافيءَ‘ ۾ ردیف نه آندو اٿس، پر هر بند ته - تڪاوان

تہ آهي، پر ان جون پهرئين ۽ ٻي تڪ (مصرع) پاڻ ۾ هم قافيه آهن، جڏهن ته هر بند جي ٽين تڪ ٿلهه جي ٻن تڪن سان هم قافيه رکي اٿس. موضوع جي لحاظ کان ’ڪافي‘ مارئيءَ پاران عمر سان مقامي طرز چيل آهي ته من روح ۾ رحم جي چڻنگ اڀريس ۽ مارئيءَ جا بند خلاص ڪري. هن ’ڪافيءَ‘ ۾ وطن جي حُب جو برملا اظهار به نمايان آهي.

’ڪافيءَ‘ جي گهاٽيتن جي مثالن کان پوءِ پروڙ پئي ٿي ته ’ڪافيءَ‘ ۾ سلاست ۽ ان سان پيدا ڪيل مضمون جي سونهن، ڪافيءَ کي مقبول عام صنف بڻايو ۽ ان کان سواءِ ڳائڻ وديا جو پڻ هٿ آهي.

”ڪن عالمن جو رايو آهي ته ڪافي هڪ راڳي آهي، جا ’ديپڪ‘ راڳ جي شاخ ۽ ’اندر ديوتا‘ کي ريجهائڻ لاءِ، سارنگ سان گڏ، جيٺ ۽ آکاڙ ۾ ڳائي آهي (مٿي کان جولاءِ تائين). ڪافيءَ جي لفظي معنيٰ خاطر ڪي رايهين آهن. ”عربيءَ ۾، خيرات‘ استڪفوا‘ چئبو آهي. ’ڪافه‘ جو مطلب ميٽ يا ٽولي آهي. پارسيءَ ۾ ڪاف جي معنيٰ آهي وندر، ورونهن. ’ڪاف‘ جي معنيٰ وڌ به آهي، انهيءَ حساب سان ڪافي آهي واڌوڙن (وڌيلن) جي قلب جي، دل وڌيندڙ ڪوڪار.“⁽⁶⁾

هاڻ ’ڪافيءَ‘ جي باري ۾ مٿين حوالن جي روشنيءَ ۾ اهو ڪجهه چوڻ ۾ حق بجا ٿينداسون ته ’ڪافي‘ حقيقت ۾ لکڻ، پڙهڻ ۽ ڇپجڻ جي گهٽ ۽ ڳائڻ جي صنف وڌيڪ آهي. هونءِ اها ڳالهه به ناهي ته ڪو ’ڪافيءَ‘ کان سواءِ شاعراڻي ٻي ڪا به صنف ڳائڻ جي قابل ناهي. هن جديد دؤر ۾ جديد شاعراڻي صنف آزاد نظم به ڳائجي وڃائجي پيو ۽ جيڪڏهن ان آزاد نظم جي خيال ۾ پختگي ۽ ستن ۾ ردم هجي ته اهڙو آزاد نظم بلڪل موسيقيءَ جي سُر تي ڳائي ٿو سگهجي. ان جا ڪيترائي مثال اسان وٽ موجود آهن. بيدل مسرور ڪيترائي آزاد نظم ڳايا آهن. هڪڙو آزاد نظم عطيه داؤد جو ’امان مون کي ڪاري ڪري ماريندا‘، بي. بي. سي. لنڊن ريڊيو وارن ڳارايو

۽ پنهنجي نشريات ۾ پيش (آن ايئر) ڪري چڪا آهن.

’ڪافيءَ‘ جي سنڌي صنف جي حق ۾ ڪجهه هي دليل به آهن، جيڪي غورطلب آهن، پر اهي صرف ’ڪافيءَ‘ جي حق ۾ آيل آهن، نه ڪي ان حق ۾ ته ’وائِي‘ ۽ ’ڪافي‘ ساڳي ڳالهه آهن.

”ڪافي خالصتاً سنڌ جي آڳاٽي ۽ اصلوڪي صنف آهي ۽ جنم وٺڻ کان عروج واري دؤر تائين سنڌ جي ماڻهن ان کي نه صرف ساهه سان سانڍيو، پر پنهنجي پاڙيسري ٻولين کان به ان کي روشناس ڪرايو. هن صنف ۾ اڳوڻن شاعرن حسن ۽ عشق سان گڏوگڏ فڪري موضوعن کي به آندو آهي ۽ ٻوليءَ جي حسناڪيءَ کي به قائم رکيو آهي، پر موجوده دؤر ۾ ان صنف کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. ان جو سبب غالباً عام شاعرن جي راڳ کان اڻ واقفيت آهي، ڇو جو ’ڪافيءَ‘ جو بنياد آهي ئي راڳ تي.“⁽⁷⁾

’ڪافي‘ ۽ ’وائِيءَ‘ جا موضوع گهڻي ڀاڱي هڪجهڙا ٿيندا آهن، پر گهاٽيتي جي لحاظ کان ٻنهي ۾ فرق ضرور موجود آهي. هاڻ هڪ ٻه مثال وائيءَ جا هڪ ليک جي لحاظ کان ڏيڻ چاهيندس. جيتوڻيڪ وائيءَ جا گذريل بابن ۾، جيڪي هئا ئي وائيءَ جي صنف تي لکيل، انهن ۾ ڪيترائي مثال اچي چڪا آهن. هتي اسان شاهه شريف پاڏائيءَ جي ’وائِيءَ‘ جو هي مثال ٿا پيش ڪريون:

ٿلهه: زاريون ڪري ذيل، رويو روز راهه ۾.

بند: 1. متان مٿين مورهيڻ، آري ڄام اصيل.

2. اجها سنڌي عاجزين، ورج ويڙهه وسيل.

3. مات ڪيائين مرض ڪي، ڇڏيائين زليل.

4. ڪيائين نوم نفاق جي، الا! قدر قليل.

5. سائين ميڙ، شريف چئي، خوبيءَ سان خليل.⁽⁸⁾

هيءَ ’وائِي‘ ميان فتح محمد فقير جي ڪلام مان پيش ڪجي ٿي:

- ٿله: سڄڻ سي گهر آڻيا، آڻي مولِي محب ملايا.
- بند: 1. مون گهر آيا سپرين، ڏور جنين ڏينهن لايا.
2. بيبيءَ ڪارڻ ڪانڌ جي، ڪوڙين ڪانگ اڏايا.
3. مال، خزان، ماڙيون، گوهر گنج لتايا.
4. آهون عرض فتح جا، آگي سڀ اگهايا.⁽⁹⁾

پهرئين وائي ’سورڻي چنڊ‘ ۽ ان جو ٿله ٻارنهن ٻارنهن ماترائن تي جوڙيل آهي ۽ ٻي وائي ’دوهي چنڊ‘ تي آڏاريل آهي. هنن ٻنهي وارين جي ٿلهن ۾ ٻه ٻه پڊ آهن، قافيه بند جي هر پئي پڊ ۾ آيل آهن، اهو آهي ’وائي‘ ۽ ’ڪافيءَ‘ ۾ فرق. اسان اڃا به هتي اهڙين ڪافين کي پيش ڪنداسون، جن جي ٿله ۾ ٻه ٽڪون آهن پر بنڊن ۾ ٻن کان وڌيڪ سٽون يا ٽڪون آيل آهن، جڏهن ته وائيءَ جي هر بند ۾ ٻن کان ٽن پڊن تائين هوندا آهن. ’وائي‘ جي ٿله ۾ ٻه ٻن يا ٽن پڊن کان وڌيڪ پڊ اڪثر نه هوندا آهن. ڪنهن ڪنهن شاعر جو جيڪڏهن ڪو ’وائيءَ‘ جو تجربو ٿيل هوندو ته ان ۾ هڪ پڊ جو وڏا ٿيل هوندو، اهو ايندڙ بابن ۾ ظاهر ٿيندو. هتي ’ڪافيءَ‘ بابت ڪن محققن جا خيال پيش ڪرڻ جي اجازت گهرنداسون.

ڪافي آهي ته دزاصل اساسي سنڌي شاعري ۽ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جو هڪ انگ. ڪافي اصل ۾ سنڌي سنگيت جو اهم انگ آهي ۽ اها شاعري ۽ موسيقيءَ جو جيئن ته انوکو سنگم آهي، تنهن ڪري ان کي سنڌي سنگيت جي دنيا ۾ هڪ امتيازي درجو حاصل آهي. ’ڪافي‘ سنگيت جي اعتبار کان غنائي (Lyrical) راڳ آهي، موضوع جي لحاظ کان حسن ۽ شباب جي تات ۽ برهه ۽ پيراڳ جي بات آهي، ته رس جي نقطه نظر کان وري شرنگارس (سِينگار رس) جي رچنا آهي. درد، ڪافيءَ جو روح ۽ سادگي ۽ سلاست، ان جي سندرتا آهن.⁽¹⁰⁾

الحاج الله بخش سرشار عقيليءَ جي راءِ، ”ڪافي عربيءَ جي ’قاف‘

مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڳولا يا تلاش.“ مولانا فضل احمد غزنويءَ جو رايو آهي ته: ”هي لفظ عربيءَ جي ’ڪفي‘ مان نڪتل آهي، جنهن جو مصدر ’ڪفايه‘ ۽ اسم فاعل ’ڪافي‘ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي خالي جاءِ پڻ.“ هڪ ٻئي عالم عطا حسين موسويءَ جو چوڻ آهي ته: ”ڪافي‘ عربي لفظ مان نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ’دق‘ جي ڪافي، جنهن ۾ گهنگهرو ٻڌل هجن.“

”شاعريءَ جي نقطهءَ نگاهه کان ڪافي نظم وارن بحرن ۽ وزنن ۾ ئي لکي وڃي ٿي. ان جي سٽاءِ وائيءَ وانگر ٿئي ٿي، فرق فقط اهو آهي جو وائيءَ ۾ هر مصرع هڪ (سٽي) ٿئي ٿي.“⁽¹¹⁾

سچل سرمست جو اصل نالو حافظ عبدالوهاب ۽ تخلص ’سچل‘، ’سچو‘ ۽ ڪڏهن ڪڏهن ’سچي ڏنو‘ به ڪندو هو. سندس جنم 1739ع ۾ ٿيو ۽ سندس وصال 1827ع ۾ ٿيو. پاڻ اول ته قرآن جو حافظ، عربي، فارسي ٻولين جو ماهر ۽ تحصيل يافته هو. سندس ٻولي سنڌي ته هئي، پر هو سرائڪي ۽ ان وقت اڃا سنڌ هند ۾ هلندڙ هندي (ريختو) تي به پوري دسترس حاصل هئس. سندس ڪلام ۾ بيت، دوهو، ڍولڻو، ڪافي، وائي، غزل نما ڪافي، سنڌي، سرائڪي ۽ ريختو ۾ سچل سرمست نين صنفن سان گڏوگڏ وائي به لکي آهي. مان هتي سندس تنهي ٻولين ۾ چيل وارين جا مثال ڏيڻ پسند ڪندس. اول سندس سنڌي وائي ڏسو:

تلھ: جھڙو هي عجائب آءُ، ناھ عجب پيو ڪو اهڙو.

بند: 1. هيڏي هوڏي نه ڏسين، منهن پاڻ ئي ۾ پاءُ،

ناھ عجب پيو ڪو اهڙو.

2. پوءِ تصور هن ۾، ٻي بازي ڪا مَ بڻاءُ،

ناھ عجب پيو ڪو اهڙو.

3. اکيون اپتي جي ڏسين، تان هادي آهي هر جاءِ،

ناه عجب ٻيو ڪو اهڙو.

4. سڄوءَ سارو سچ چيو، رمز دل ٿي سان لاءِ،

ناه عجب ٻيو ڪو اهڙو.⁽¹²⁾

هيءَ وائيءَ ’سورنوچند‘ ٿلهه تي چيل آهي، باقي بندن جي هر ٻئي
پد ۾ قافيو رکيو ويو آهي. هيءَ وائيءَ جن شاه لطيف جي هن بيت جو خلاصو
ٿي پاسي ته:

ويجين چو وٽڪار، هت نه ڳولين هوت ڪي،

لڪو ڪين لطيف چڻي، ٻارو چو ٻئي پار،

لڻي سستي، ٻڌ سندرو، ڀرت پنهنوءَ سين پار،

نائئي نيٺ نهار، تو ۾ ديرو دوست جو.⁽¹³⁾

تنهن ڪري هن وائيءَ جي ٻي ڪهڙي وضاحت ڪري سگهجي ٿي.

سندس سرائڪي وائيءَ جو هي رنگ ڍنگ آهي.

ٿلهه: دم دم لهين سنيال، اهيڻ حال دي هاريا.

بند: 1. هي دم آوي هي دم جاوي، ڪڙڻي خاص خيال،

اهيڻ حال دي هاريا.

2. جو پل پائئون پري جو ٿيون، سو پل جيوڻ جنجال،

اهيڻ حال دي هاريا.

3. آپ نه ائين سوئي ڄاڻي، فڪر ڪري في الخال،

اهيڻ حال دي هاريا.

4. وحدت دي وچ غوطا مارين، آءُ پوئي احوال،

اهيڻ حال دي هاريا.

5. سچو ڪون سبق پڙهايا، هادي ني مڙ پيال،

اهيڻ حال دي هاريا.

هيءَ وائيءَ به مٿين سنڌيءَ وائيءَ واري ئي، گهاٽيتي تي جوڙيل

آهي. 'آدم' هي انسان 'آدم' جي اولاد ۽ 'آدم' ئي آهي، جيڪڏهن دم ايندو ته هي هوندو، جيڪڏهن دم نه ايندو ته هي عدم ۾ هليو ويندو. 'آدم' آهي ئي دم تي ٻڌل، تنهن ڪري صوفي چوندا آهن، 'جو دم غافل، سو دم ڪافر' هر دم جي اچڻ ۽ وڃڻ ۾ ان هستيءَ جي ياد نه وسار، جنهن توکي هي جهان ڏيکاريو آهي.

هاڻ اسان ڪافيءَ جي وڏي شاعر سچل سرمست جي ڪافين مان ڪجهه نمونا پيش ڪرڻ گهرنداسون، ڇاڪاڻ جو سچل سرمست جيئن ته وڏي عمر ماڻهي، ان ڪري هن گهڻي کان گهڻيون ڪافيون چيون. سندس سنڌي ۽ سرائيڪي ڪافين جو تعداد 1338 آهي، جن مان 714 سنڌي ڪافيون آهن.⁽¹⁴⁾

ٿله: جي هون پڇوڙي جيڏيون! آهي برهه بيقرار،

بخشش الاهي آهي، ناهي ڪسب اختياري.

بند: 1. آهي ني عاشقن کان، سوريءَ مٿي سوري،

هڪ درد دل ۾ تن جي، ٻي خلق جي خواري.

2. ڪيائون حجاب ظاهر، هوءَ هوءَ حسن هزاري،

مشتاقن کي مارن، خوني نيٺ خماري.

3. مزگان وارا مقرر، ڪئبر مارن ڪاري،

عاشق آهه ايلازي، پاڻي ڳچيءَ ۾ ڳاري.

4. محبوب جون اصل ڪڙن، ڪجليون آهن قهاري،

آهي اصل انهن کي، سڌ سچل ساري.⁽¹⁵⁾

هيءَ 'ڪافي' سچل سرمست جي ڪلام مان ڪوري ڪڍي آهي،

هيءَ 'ڪافي' ٿله کان وٺي چئن ئي بندن تائين ٻه - ٽڪي، چئن پڌائين آهي.

هن 'ڪافيءَ' جي ٿله ۾ ٻئي ٽڪون، ستون هم قافيه آهن، پر انهن ۾ رديف

آيل ناهي، پر هن 'ڪافيءَ' ۾ سچل سرمست بندن جي ٻنهي ٽڪن ۾ به قافيو

رکيو آهي، اها ئي ڪافيءَ جي خوبي آهي ۽ انهيءَ ڪري هڪڙي عاشقائي موضوع تي چيل هئڻ ڪري نظم جو گمان پڻ ذهن ۾ اُڀري ٿو. هيءَ ’ڪافي‘ راڳداريءَ جي لحاظ سان سُر آسا ۾ ڳائي ٿي سگهجي. سچل سرمست جي رسالي ۾ هر ’ڪافيءَ‘ مٿان ڳائڻ وديا لاءِ، ان ڪافيءَ جو سُر به ڳائڻ واري جي آسانيءَ لاءِ لکيو اٿس.

سچل سرمست کي ڪافيءَ جو شهنشاهه چئجي توڙا نه ٿيندو، جو سندس هن ڪلام جي پهرئين ڀاڱي ۾ ئي 1251 ڪافيون، ٽن ٻولين، سنڌي، سرائڪي ۽ ريختو (هنديءَ) ۾ چيل آيل آهن، انهن ۾ 24 راڳن يا سُرَن ۾ چيل ڪافيون اچي وڃن ٿيون. هونءَ اسان جي سنڌي ٻولي ۽ ڀر واريون پنجابي ۽ سرائڪي ٻوليون، ڪافيءَ جي ڪيت لاءِ ڀلڻ ڀل فصل ڏيڻ واريون رهيون آهن. ڪافيءَ جا ڪيترائي سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جا شاعر سنڌ ۾ موجود آهن، جن جا نالا ڳڻبا ته گهڻائي ملندا، باقي انتهائي مشهوري ماڻيندڙن ۾ سچل سرمست، يوسف نانڪ، مصري شاهه، بلهي شاهه، شاهه حسين، خوش خير محمد، محمد فقير ڪٽياڻ، رکيل شاهه، چيزل شاهه ۽ ٻيا ڪيترائي آهن. موجوده دؤر ۾ وري مخدوم محمد الزمان طالب الموليٰ ۽ سندس سلسلي جا ڪيترائي شاعر سنڌ جي راڳين ۾ مشهور و معروف آهن، سندن ڪافين جا ڪتاب پڻ ڇپيل آهن.

سچل سرمست جي ڪلام مان هڪڙي سرائڪي ٻوليءَ ۾ چيل چئن تکن واري ’ڪافي‘ ڏسو، ڪيئن آهي:

ٿلهه: جاني جان ڦيرا پايا وي!

وه وه ڪيها رنگ لايا وي!

بند: 1. جاني ڪيويون آوندا جاوندا، ول ول ڪي رمزان لاوندا

ٻڌ شمشير ڪمر من پاوندا، هت خنجر سر ڪتابا وي.

2. ويڪ برهه ڏا ڪيها بانا، هر هڪ نون پرايس جانا،
ڏي حلاج خودي ڏا خانا، جنهن سولي پڪڙ چڙهايا وي!
3. جاني ناز حسن دي جڙدي، رک ٿور عجب دي ٿُردي،
هٽڪا هويا مول نه مُڙدي، تنهندا ڪون ڦيرائي رايا وي!
4. جاني مار زغا بادشاهي، رک ڦردا بي پرواهي،
اهين اسرار دي ڏي گواهي، شاهه سرمڌ قتل ڪرايا وي!
5. سڄو جوئي سٽندي هوسي، سوت ڪي پلئ پيوسي،
نؤ بهار خوشي وڃ ٿيوسي، ايوين ڪرم سايان فرمايا وي!⁽¹⁶⁾

هن ڪافيءَ جو ٿلهه ته عروض تي ٻڌل ٿو لڳي. ٿلهه جون ٻئي سٽون يا مصراعون هم وزن ۽ هم قافيه به آهن، پر هن ڪافيءَ جي بندن ۾ وزن ڪجهه اڳ پوءِ ٿيل ٿو ڀانئجي ۽ وري بندن جي ٽن ٽڪن جو قافيو به الڳ الڳ رکيو اٿس ۽ چوٿين ٽڪ، ٿلهه سان هم قافيه به رکي اٿس. هن ڪافيءَ جو مضمون به عشقيه آهي، پر عشق به اهڙو جهڙو حسن بن منصور حلاج ۽ سرمڌ شهيد ڪيو هو، ٻنهي کي عشق جي ڪماليت، سرُ وڌايو هو.

سچل سرمست جنهن ٽين ٻوليءَ ۾ ڪافي لکي آهي، هڪ مثال ان جو به ڏيڻ ضروري ٿو ڄاڻان، اها ٻولي ’ريختو‘ سڏبي هئي، جا اڄوڪي زماني ۾ پاڪستان ۽ سنڌ ۾ ’اردو‘ ۽ هندستان ۾ اڄ ڪلهه هندي ٿي ڪوٺجي. هيءَ ڪافي به سرُ آسا ۾ ڳائي ٿي سگهجي.

ٿلهه: موتوا مين بشارت، برهه ڪي اشارت،

مرن مين صفاتي، پاؤگي حياتي.

بند: 1. فنا هو بقا مين، حسن هو لقا مين،

قسمه حق حقا مين، رچي ذات ذاتي.

2. شمع پر پتنگان، ديتا هي اڇنگان،

- نه ترسي تننگان، مين جلتا جگاتي.
3. يه هي معراج سارا، منصور يارا،
سولي پر نظارا، ديڪها اثباتي،
4. سچو سمجھ پايا، سجن مين سمايا،
الڪ دل لگايا، دوئي دور جاتي.⁽¹⁷⁾

هيءَ ريختي ۾ چيل سچل سرمست جي ڪافي، سچي ساري تصوف جي رمزن ۾ رتل آهي. هن ڪافيءَ جي به اهائي ساڳي گهٽت آهي، جهڙي هن کان اڳ سرائڪي ٻوليءَ واري ڪافيءَ جي گهٽت هئي. هن ڪافيءَ جي ٿلهه جي هر مصرع ۾ ٻه ٻه قافيه پر ڌار ڌار رکيا اٿس، جيئن پهرئين مصرع ۾ ’بشارت‘ ۽ ’اشارت‘ قافيه ڪتب آندا اٿس ته وري ٿلهه جي ٻي ست ۾ وري ’صفاتي‘ ۽ ’حياتي‘ قافيه استعمال ڪيا اٿس، جڏهن ته بند جي به هر مصرع ۾ ٻه مصرع جي هر ٽن پڌن ۾ قافيه جدارا ۽ چوٿين پڌ ۾ قافيو ٿلهه جي ٻي مصرع جي قافيه سان هم وزن رکيو اٿس، جنهن سان ڪافي پڙهڻ ۽ ٻڌڻ يا ڪن رس جو چس ئي نرالو ٿيو پوي. هن ڪافيءَ جي هر بند جو موضوع جدا جدا آهي، پهرئين مصرع ۾ انسان جي نفس جي ’فنا‘ ۾ ’بقا‘ جي ڳالهه ٿو ڪري، ٻي مصرع ۾ ’شمع‘ تي ’پتنگ‘ جي پچڻ ۽ جان وڃائڻ ۾ امرتا جي راز کي نروار ٿو ڪري، ٽئين مصرع ۾ ’سوليءَ‘ تي سوار ٿيڻ کي انساني ’معراج‘ سان تعبير ٿو ڪري ۽ چوٿين مصرع ۾ ’الڪ‘ جي دل ۾ سمائڻ کان پوءِ اهي راز سلجھائڻ ۽ سمجھائڻ جو ڏس ڏئي ٿو.

سچل سرمست پنهنجي ’ڪافيءَ‘ جي صنف کي خوب اوج ڏنو، نه صرف سچل سرمست پر سندس سلسلي جي ڪيترن ئي ٻين شاعرن به تقليد ڪئي. نانڪ يوسف پڻ سچل سرمست جو ٻالڪو ۽ سندس ئي سلسلي جو ڪافي گو شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن جي ڪافين جو تعداد 439 آهي ۽ هن

بہ 20 کان وڌيڪ ڪافيءَ جا گھاڙيتا متعارف ڪرايا.

اهڙن گھاڙيتن جو ذڪر ڪندي اختر درگاهي ۽ جو خيال آهي ته،
”سچل جي ڪافين ۾ 23 کان وڌيڪ ڪافيءَ جا گھاڙيتا ملن ٿا، جن
۾ ڪافيءَ جا قسم، يڪي، ڏيڍي، ٻيٽي، ٽيٽي، چوٽي، پنجوٽي ۽ ڇهوٽي
ڪافي شامل آهن، ان کان سواءِ ڪافين جا جيڪي ٿلهه آهن، تن جا قسم وري
الڳ الڳ آهن.“⁽¹⁸⁾

جيڪڏهن هتي اسان صرف سچل سرمست جي ڪافيءَ جي جوڙيل
23 گھاڙيتن يا سندس ئي بالڪن يوسف نانڪ ۽ روحل فقير جي ويهن ويهن
گھاڙيتن جا مثال ويهي ڏيون ته پوءِ ته صرف انهن جي ڪافيءَ تي جدا جدا
ڪتاب لکڻا پوندا. حقيقت ۾ اسان کي هن ليکڪ ۾ اهو ثابت ڪرڻو هو ته
'وائِي' ۽ 'ڪافي' ڳاڻڻ جي لحاظ سان پيل ته هڪجهڙيون صنفون هجن، پر
لکڻ جي لحاظ سان اهي الڳ الڳ صنفون آهن، جنهن جا مثال مٿي ڏني آيا
آهيون. هونءِ اسان جو مقصد ته 'وائِيءَ' تي لکڻ جو آهي، جيڪا صنف
ميران ٻائي، دادو ڊيال، شاهه عنايت رضوي ۽ وٿان ٽيندي شاهه لطيف تائين
پنهنجي اوج تي پهتي ۽ اها اڄ ڏينهن تائين پئي لکجي. پر افسوس جو جديد
دؤر ۾ ڪافي چوڻ جو رواج نه چوڻ جي برابر آهي.

'ڪافي' ۽ 'وائِي' جي گھاڙيتي کي هن باب ۾ ثابت ڪيوسون ته
'وائِيءَ' جو گھاڙيتو ۽ 'ڪافي' جي گھاڙيتي ۾ ڪهڙو فرق آهي. 'وائِي'
صرف ٿلهه ۾ هيڪوٽي، ٻيٽي، ٽيٽي، وڌ ۾ وڌ چوٽي، سو به صرف پدن جي
لحاظ کان لکي ويندي هئي ۽ لکي وڃي ٿي، جڏهن ته 'ڪافي' وري بندن يا
مصراعن جي لحاظ کان هيڪوٽي کان ڇهوٽي، يعني ڇهن ستن يا ٻارنهن پدن
تائين لکي وڃي ٿي، ٻنهي صنفن ۾ خاص فرق اهو ئي آهي.

حوالا

1. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاهه جون وايون'، بمبئي، 1988ع، ص: 14.
2. ساڳيو، ص: 10.
3. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'قافيون' جلد - 2، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1978ع، ص: 646.
4. ساڳيو، ص: 645.
5. ساڳيو، ص: 646.
6. آڏواڻي، ڪلياڻ، 'شاهه جون وايون'، بمبئي، 1988ع، ص: 7، 10، 11 ۽ 12.
7. فهميده حسين، ڊاڪٽر، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، جلد - 7، شمارو - 1، 2014ع، ص: 5.
8. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاهه شريف يادڻي' جو رسالو، 'سُر سسئي' وائي - 39، اداره سنڌ شناسي، سنڌ يونيورسٽي، حيدرآباد، 1972ع، ص: 41.
9. ساڳيو، ضميمو - 2، وائي - 17، ص: 207.
10. نڪر، هيرو، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، جلد - 7، شمارو - 1، 2014ع، ص: 7 ۽ 8.
11. ساڳيو، ص: 11.
12. بيگ، مرزا علي قلي، 'رسالو ميان سچل فقير جو'، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، 2008ع، ص: 104.
13. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاهه جو رسالو'، 'سُر آبري'، بيت 12، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، 2009ع، ص: 187.
14. درگاهي، اختر، 'اتر سنڌ ۾ ڪافيءَ جو رنگ'، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، جلد - 7، شمارو - 1، 2014ع، ص: 61.
15. بيگ، مرزا علي قلي، 'رسالو ميان سچل فقير جو'، پاڳو - 1، 'سُر آسا'، ڪافي - 34، ثقافت کاتو، سنڌ، 2008ع، ص: 118 ۽ 119.
16. بيگ، مرزا علي قلي، 'رسالو ميان سچل فقير جو'، پاڳو - 1، 'سُر آسا'، ڪافي - 37، ثقافت کاتو، سنڌ، 2008ع، ص: 119.
17. بيگ، مرزا علي قلي، 'رسالو ميان سچل فقير جو'، پاڳو - 1، 'سُر آسا' (ريختو)، ثقافت کاتو، سنڌ، 2008ع، ص: 123.
18. درگاهي، اختر، 'اتر سنڌ ۾ ڪافيءَ جو رنگ'، سنڌي ٻولي، تحقيقي جرنل، 2014ع، ص: 61.

شاه لطيف کان پوءِ وائيءَ جي صنف

شاه عبداللطيف ڀٽائي (1690ع کان 1752ع) جڏهن شاعري ڪرڻ شروع ڪئي ته کانئس اڳ دوهو، سورنو، دوهو - سورنو ميل، بيت ۽ وائيءَ جون صنفون سنڌي ٻوليءَ ۾ نه صرف رائج هيون، پر انهن صنفن جا ڪي مستند شاعر به موجود هئا. سندس وڏو همعصر ۽ مستند شاعر ميوڻ شاه عنات رضوي، مٿين ڄاڻايل صنفن جو پختو شاعر، عمر جي لحاظ کان وڏو، پر نصرپور ۾ موجود هو، جنهن سان شاه لطيف جي ملاقات يعني چڱيءَ ريت ڪچهري به ٿيل هئي. ان کان سواءِ شاه لطيف جو ڳين، سامين ۽ ساڌو سنتن سان به ڪجهه وقت گڏجي گذاريو. سندن تيرت، تڪيا، ماڳ، مڪان، مڙهيون ۽ مندر به ڏٺا. شاه لطيف سائن هنگلاج به ويو ته سائن گڏ گنگا ۽ گرنا به ڏٺائين، اتي جي طور طريقن جي ڄاڻ سان گڏ هنن جي مداحيه شاعري پڇن جي صورت ۾ به ٻڌائين ۽ پڪ ٿي پڪاڻ وقت ۾ رائج ۽ ڳائجندڙ ۽ لڪندڙ شاعري ڪنين ٻڌي، پڙهي، سمجهي ۽ سڃاڻي، پوءِ هن انهن جي شاعريءَ کي هيئن بيان هنڊائي پاڻ به جا شاعري ڪئي، انهيءَ ۾ سندس لاشعور ۽ تحت الشعور ۾ سمائجي ويل شاعرانيون صنفون اڀري، نڪري نروار ٿيون، جن کي هن عروج تي پهچائي ڇڏيو.

دنيا جو اهو مڃيل اصول آهي ته هر لڪندڙ پنهنجي اڳ واري ٿئي ۽ جو تسلسل ٿيندو آهي. هو حال جو تاجي پيتو ماضي ۽ مستقبل کي ذهن ۾ رکي اٿندو آهي، اها اٺت سنڌي شاعريءَ جو محرڪ بڻي ۽ شاه لطيف کان پوءِ شاه لطيف پاران چيل يا لکيل صنفن تي لکڻ جو رواج پيو. هونءِ شاه لطيف کان به دوهو، سورنو، بيت ۽ وائي لکبي رهي، جي اڄ تائين لکجي

رهيون آهن.

’وائيءَ‘ جو موجب صرف شاه لطيف نه آهي، پر کانئس اڳ ميران ٻائيءَ جي پڇن ۾ ’وائي‘ ملي ٿي، دادو ديال، بلهي شاه، خواجہ فرید ۽ ميون شاه عنات وٽ ’وائي‘ موجود آهي ۽ وري شاه لطيف کان پوءِ به ’وائي‘ لکبي ۽ ڳائي رهي آهي.

اله بخش نظاماڻيءَ جو خيال آهي ته،

”وائيءَ جو نمونو قديم راڳ نوريءَ تان ورتل آهي. وائي، ڪافي ۽ جهولڻو بهراڙين ۾ عام جام يڪتاري، ڪڙتال (چيٽيون) ۽ دلن تي ڳائيندا آهن. هنن شعرن ۾ نه صرف عشق، محبت ۽ حقيقي سک سمايل آهي، مگر اهي تصوف، اخلاق، محبت ۽ حقيقي عشق جي رنگ ۾ پڻ رتل آهن.“

شاه لطيف کان پوءِ به جيڪا وائي لکي وئي، تنهن جا به موضوع اهڙا ساڳيا ئي آهن. شاه لطيف کان پوءِ جي شاعرن جي شاعريءَ ۾ به اسان کي وائي ملي ٿي. روجل فقير 35-1730ع ۾ ڄائو ۽ سندس سنڌي ۽ سرائڪي شاعري موجود آهي. سندس هيءَ وائي ڏسو:

ٿله: . پوءِ پروڙيم پنڌ، وو! جي جان جو ڳيڙن جو.

بند: 1. نڪي ڏاهي هليا، نڪي جوڙيائون هنڌ، وو!

2. نڪي وڄائن مرليون، نڪي چوريائون چنگ، وو!

3. نڪي ڌوتائون ڌوتيون، نڪي ڌوتائون لنگ، وو!

4. نانگا نڪتا ننگ مڙن، تن نانگن ڪهڙو ننگ، وو!

5. لڳو لاهوتين جو، ’روجل‘ توکي رنگ، وو!⁽¹⁾

هيءَ ’وائي‘ ’سورنوچند‘ تي آڌاريل آهي. هن جي ٿله جي پهرئين پڌ ۾ قافيو ’پنڌ‘ آيل آهي، پر باقي بندن مان فقط پهرئين بند جي ٻئي پڌ ۾ ’هنڌ‘ قافيو آئي، پوءِ وري باقي چئن بندن ۾ ’چنگ‘، ’ننگ‘، ’لنگ‘ ۽

’رنگ‘ قافيو آندو اٿس، پر اهي قافيه آوازن جي آڌار تي بيهاريا اٿس. موضوع جي لحاظ کان هن وائيءَ ۾ روحل فقير جوڳين جي عادت جي خبر ٻڌائڻ ۽ توڪل تي تڳڻ جو ڏس ڏئي ٿو. سندس ئي هڪ ٻي وائي ڏسو، هن ۾ ڪيئن قافيه جي تڪرار سان ڪن رس ڀريو اٿس.

ٿله: سانول تنهنجي سڪ سڪ، ڏاڍي شهر ڀنڀور ۾.

بند: 1. ڳجهيون ڳالهيون ڀنڀور جون، لوڪڻ ڪر لڪ لڪ.

2. راتيان ڏينهان روح ۾، چولي ڪيو چڪ چڪ.

3. سر ڏئي سُرڪي سي پين، وٽيءَ ۾ پڪ پڪ.

4. ’روحل‘ روح الله سان، وڃي ٿيو هڪ هڪ.⁽²⁾

هيءَ وائي به ’سورني چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. هن وائيءَ ۾ به ٿله جي پهرئين ڀڃ ۾ قافيو ’سڪ سڪ‘ رکيو اٿس ۽ باقي بندن ۾ ’لڪ لڪ‘، ’چڪ چڪ‘، ’پڪ پڪ‘ ۽ ’هڪ هڪ‘ آندو اٿس. اهڙو ٻيو قافيه جو تڪرار پڙهڻ ۾ ئي ڪيترو ردم ۽ سربلو پيو لڳي. موضوع جي لحاظ کان سُر سسئيءَ پاران پنهل جي وئي پڄاڻان، سندس ڳالهيون ٻڌي ڳچ ڳارڻ واري ڪيفيت کي اظهار ڏنو اٿس.

روحل فقير جو هڪ صحبتيءَ به ڪيس ڏسي فقيري رنگ ۾ رنگجي ويو، اهو هو مراد فقير. مراد فقير جي مادري زبان ته سرائڪي هئي، ”سندس جنم 45-1740ع ڌاري ٿيو. سنڌي، هندي، سرائڪي ۽ فارسي ٻوليون پڙهيائين. سندس وصال 1794ع ۾ ٿيو.“⁽³⁾ هن به ڪجهه سنڌي ۽ سرائڪي وايون چيون آهن، جن جو نمونو هن ريت آهي.

ٿله: وارو ڙي وارو يار! هوت اچي پس حال مون.

بند: 1. آءُ پياري ڪين پڄان، موٽج سيڻ ستار،

وارو ڙي وارو يار!

2. آئي ويل وصال جي، وٽ نه سھان وار

وارو ڙي وارو يارا!

3. صبح سندي آسري، هو تان ورسيون لک ھزار

وارو ڙي وارو يارا!

4. مون کي اڃ 'مراد' چئي، ڏي دوست پنھون ديدار

وارو ڙي وارو يارا!⁽⁴⁾

هيءَ وائيءَ به 'سورئي چنڊ' تي چيل آهي، جنھن جو قافيو ٿلھ جي پھريئن پد ۾ رکيل آهي، جڏھن ته باقي چئن بندن ۾ قافيو ھر ٻئي پد ۾ آيل آهي. موضوع جي حوالي سان ته سسئيءَ پاران پنھل جي ڳولا ۾ نڪرڻ ۽ جبل جھاڳڻ، پير پتون ڪرڻ واري حالت پنھونءَ کي ڏيکارڻ لاءِ سگھ ملڻ جي وينتي ڪيل آهي. سندس سرائڪي ٻوليءَ ۾ وائيءَ جو نمونو ڏيڻ پسند ڪنداسون، اوهان ڏسو ته سندس سرائڪي وائي ڪيئن آهي.

ٿلھ: سڙدا عجب سامان هي، مئين گھر آيا ڍول.

بند: 1. سر س رواھ سڀ سُودي دي وڃ، تمر من ڏنر تول،

مئين گھر آيا ڍول.

2، سُر نرت سڀ گنواڪي آکان، وسن ھميشه ڪول،

مئين گھر آيا ڍول.

3. گھر گھروندا سڀ ڪجهه ڏتڙم، ساھ سڄڻ تڙن گھول،

مئين گھر آيا ڍول.

4. منت مراد ڪيتوسي سڙدا، جنھن دا تول نه مول،

مئين گھر آيا ڍول.⁽⁵⁾

هيءَ وائي ٿلھ جي لحاظ سان 'دوھو چنڊ' تي آڌاڙيل آهي، باقي ھر

بند ۾ ته عامر وائيءَ جيان قافيو سدائين ٻئي پد ۾ ايندو آهي، پوءِ ڀل ته اها

وائي 'سورنو چنڊ' مطابق ٿلهه واري هجي. هيءَ وائي به عشقيه موضوع تي چيل آهي. عشق اچڻ سان ماڻهوءَ جي سُرت ئي ڇڏائي ٿو ڇڏي ۽ کيس هڪڙو ئي تصور ذهن جي چئن ئي ڪنڊن ۾ ڦيرا پائيندو رهندو آهي، تنهن ڪري ”ڏسان جاڏي ڪاڏي پنهنجو يار مان، اچي نظر نه ٻاجهڙن يار جي.“

صوفي محمد صديق صادق (جنم 1756ع، وصال 1848ع) اهو دؤر ٽالپر حڪمرانن جو آخري دؤر هو. صوفي محمد صديق تي پڻ شاھ لطيف جو اثر جئين جو تئين نمايان آهي. هن به پنهنجي شاعري ايئن لکي آهي، جيڪي سُر شاھ لطيف جي رسالي ۾ شامل آهن. هن به پنهنجي ڪلام ۾ 'بيت' ۽ 'وائي' به لکي آهي. هونءَ صوفي محمد صديق پنهنجي ڪلام ۾ 'وائيءَ' کي 'صدا' ڪري لکيو آهي، پر گهاڙيتو ساڳيوئي اٿس. سندس وائيءَ جو نمونو هن ريت آهي.

ٿلهه: ويا وڃائي وير، لکين لاکا ڪيترا.

بند: 1. ڪيڏانهن ويا ڪوٽن ڏٺي، جي هئا بادشاهه ۽ پير.

2. پتر تون نه پٽئين، ڦرن تان نه فقير.

3. ويا ويچارا نڪري، ڏيئي ڌڙو ڌير.

4. سي ملاح ئي مري ويا، نه او سائر سير.

5. ڪُل شيءِ هالڪ الا وجهه، باقي آه بصير.

6. سهسين ساعتون سنڀرين ٿو، صادق منجهه سرير.⁽⁶⁾

هيءَ وائي به - پدي ٿلهه ۽ 'سورنو چنڊ' تي جوڙيل آهي. هن وائيءَ ۾ ڪو خاص تجربو يا نواڻ ناهي. سندس وائيءَ ۾ نواڻ هن وائيءَ ۾ ڏسي سگهجي ٿي، جنهن مان پروڙ پوي ٿي ته صادق فقير به وائيءَ جي گهاڙيتي ۾ ڪي تجربا ڪيا آهن.

ٿلهه: چارڻ چنگ نه چورين، پيڙو آهين پاس،

تند تنهنجي مڱڻا، رونجهي آئي راس.

بند: 1. سونهاري ني صبح جو، اتي ڪر تات.

2. ونءُ اوڏهين مڱڻا، ڏياريندو ڏات.

3. کان لهندين مڱڻا، ٻي ههڙي ذات.

4. صادق ساريو سپڙ ڄامر کي، رئين نه سڄي رات.⁽⁷⁾

هن وائيءَ جو تجربو بنهه نئون آهي، اهڙو وائيءَ جو گهاڙيتو مٿي ڪنهن به شاعر جو نه مليو آهي. هن وائيءَ جو ٿلهه بنهه دوھو آهي ۽ چئن پدن تي ٻڌل آهي. قافيو ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ ’راس‘ ۽ ’پاس‘ رکيو اٿس. جڏهن ته بندن ۾ قافيو آهي ته ٿلهه جي قافِي سان هم آواز پر هم قافيو نه آهي. بندن جو قافيو ماترائن جي لحاظ کان ٿلهه جي قافِي سان هم وزن ضرور آهي. ان کان سواءِ روحل فقير جي اڳ ڄاڻايل وائي پڻ آهي.

شاھ شريف ياد آڻي 1207ھ ۾ ڄائو ۽ سندس وفات 1246ھ ۾ ٿي آهي. شاھ شريف ياد آڻي (قمبر علي شاھ) شاھ لطيف کان پوري اڌ صدي پوءِ پيدا ٿيو. هن به شاھ لطيف جي رسالي ۾ سُرُن تي ٻڌل شاعري ڪئي. هن جي رسالي ۾ شاھ شريف ياد آڻيءَ جو رسالو ۾ بيتن سان گڏ وايون به چيون اٿس. سُر سسئيءَ ۾ 14 وايون لکيون اٿس، انهن مان ٻه - پدي ٿلهه ۽ سورڻو چنڊ تي چيل وائي هيئن آهي:

ٿلهه: آتڻ ۾ اڃ وو آيو، ڪيچين سندو قافلو.

بند: 1. اچي آريچن سان، ڳري لڳي مون ڳالهايو.

2. صورت ڏسي ساڻين، سج چنڊ شرميو.

3. پاندي ڄامر پنهنجاءِ جاءِ پيتامبر ساڻ پهرايو.

4. کڻي موٽيا خير سان، شامر جنين هو سڌايو.

5. مٿان سيئين شريف چئي، مالڪ مينهن وسايو.⁽⁸⁾

شاه شريف وائيءَ ۾ تجربو ڪندي ڪجهه ٽه - پديون، ٿله پيران وايون لکيون آهن، باقي بندن ۾ اهي ئي روايتي به پد رکيا اٿس. هن وائيءَ جي ٿله جي پهرئين ۽ ٻئي پد ۾ 'دوهي چنڊ' کي آندو اٿس، ٿله جي ٽئين پد ۾ به ٿله جي پهرئين ۽ ٻئي پد وارو قافيو رکيو اٿس ۽ ان ۾ رديف به ڪتب آندو اٿس، جڏهن ته بندن ۾ صرف قافيو، هر بند جي ٻئي پد ۾ رکيو اٿس، باقي ٿله جو ٽيون پد صرف ورائيءَ طور استعمال ڪيو اٿس.

ٿله: ڪيچي ڪرم ڪريندا، وو ايندا، ڪيچي قرب ڪريندا،
مون کي تان نه ڇڏيندا، ڇيرين.

- بند: 1. پنهنون پورهيت پانهنجي، سڳر هيءَ سڏيندا.
2. ڪوئي ڪنيزڪ کي، نالي سين نيندا.
3. ساڻي ٿي سيج ۾، ڏڍ ڏکيءَ کي ڏيندا.
4. ساڻيئڙا شريف چئي، وئي هت ويندا. (9)

شاه شريف پاڏائيءَ جي تسلسل جا ڪجهه ٻيا به شاعر آهن، جن جو ڪلام ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي هت چڙهيو ۽ هن انهن کي قلم مان ڪڍي، سندن ٿوري ڪلام ۽ سندن سوانح نه ملڻ ڪري، شاه شريف جي رسالي ۾ ئي درج ڪري ڇڏيو آهي، انهن مان ميان فتح فقير، صاحب ميان جي نالي به شامل آهن. سندن شاعريءَ ۾ بيت، مولود ۽ وائي ملي ٿي. سندس هيءَ وائي ڏسو:

- ٿله: اديون آريائيءَ سان، عشق جو پيچ پنهل سان مون ڀاتو
- بند: 1. ڳالهه سياڻي وس کان ويئي، پاڻ وڃايم هٿان مون پيئي،
نينهن نياڻج ناتو.
 2. جوش جڏي ڪئي جان جواني، جتن نه ڏٺو منهنجو جاني،
اڱڻ عجيبن اوراتو.

3. ڪٺل ڪنهن سان ڪين ڪڇي ٿي، پار پنهل جا روز پڇي ٿي،

ڏونگر آهي ڪل کاتو.

4. فتح فراق جتن جو جن کي، تير لڳو آهي تن منجه تن کي،

ساجن جو به سجهاتو. (10)

فتح فقير هن وائيءَ جو ٿلهه به پڌائون رکيو آهي ۽ ان جي ٻئي پڌ ۾
قافيو 'پاتو' رکيو اٿس، باقي چئن ئي مصراعن ۾ ٽي پڌ رکيا اٿس. هر بند
جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ کي هم قافيو رکي، ان ۾ جيڪو ٽئين پڌ جو اضافو
ڪيو اٿس، ان جو قافيو ٿلهه جي ٻئي پڌ سان ملايو اٿس. هن وائيءَ تي
'ڪافيءَ' جو گمان ٿئي ٿو. سندس ٻي، ٻه پڌي وائي ڏسو، جا ٿلهه کان وٺي
چئن ئي بندن ۾ ٻه پڌي وائي آهي ۽ 'سورنو چنڊ' تي آڌاريل آهي.

ٿلهه: ويو سڀئي وري، مٽيءَ جو محب نه موٽيو.

بند: 1. جتن ڌاران جيڏيون، ٿير ڀنڀور پري.

2. ڪانه هلندي ڪڇ ڏي، ساهيڙين سري.

3. ڏونگر سي ڏورينديون، پٺيان جن پري.

4. فتح چوي فراق ۾، چاڪن ڪيس چري. (11)

فتح فقير وائيءَ ۾ اڃا به ٽيون تجربو ڪيو آهي، اهو هيٺ ڏجي ٿو.
اهو تجربو اهڙو آهي، جيئن شاھ لطيف جي هڪڙي ٿلهه ۾ به پڌائين ۽ بندن ۾
ٽي پڌائين وائي چيل آهي، جنهن کي ڪنهن به رسالي ۾ شامل نه ڪيو ويو آهي،
سواءِ محترم جي. ايمر. سيد، پنهنجي پاران 'شاھ جون وايون ۽ ڪافيون' ۾
شمار ڪئي آهي، اها آهي:

ٿلهه: لائي ته نمائيءَ سان نينه، دوست ائين دل نه مٽجي.

بند: 1. مون کان پاليو نه پڇي، شوق تنهن جي جو شينهن،

ماس هڏن تون ڪڇي.

2. چوپڙ بازي برهه جي، ڪيڏ نه راتيان ڏينهن،
ڪل تڏهن جڏهن ڪٽجي.
3. اڄ تون اوري اسان جي، پرت پيالو پيءُ،
گهور پرين ڏهون نه گهٽجي.
4. لائق لال لطيف چئي، گهوريو ويوڙي وارو ڏينهن،
موتي مارن سان ملجي. (12)

هاڻ هن وائيءَ جي هيٺان اسين فتح فقير جي ان تتبع تي چيل وائي
پڙهندڙن جي اڳيان رکنداسون، پوءِ انهن ٻنهي وارين تي ڪا راءِ ڏينداسون.

تلهه: ٻاروچي جي ڪاڻ، ٿينديس جبل جو ڳاڙهي.
بند: 1. آءُ اُڪندي آهيان، الله ساجن آڻ،
نالي جنهن جي ڪيس نماڻي.
2. نهارينديس نڪري، ٻاروچي لاڏاڻ،
پنهنون تنهنجي نالي وڪاڻي.
3. اديون آريءَ ڄام جي، ڪير عشق آڄاڻ،
ڄاڻ وڃايم ڄاڻي سڃاڻي.
4. فتح سچوي فراق ۾، روٽان ساري رهاڻ،
اديون آءُ نه ڏٺو آريائي. (13)

مٿين وائي شاهه لطيف جي ۽ انهي هيٺيان وائي فتح فقير جي آهي.
اوهان کي پڙهڻ کان پوءِ ضرور ڄاڻ پوندي ته فقير پنهنجي وائي، شاهه لطيف
جي سؤ سيڪڙو تتبع ڪيو آهي. ٻنهي وارين جو تلهه به پڌاڻون، ٻنهي پڌن ۾
قافيو الڳ الڳ رکيو ويو آهي. شاهه لطيف جي وائيءَ جي تلهه جي پهرئين پڌ
۾ قافيو ’نينهن‘ ۽ ٻئي پڌ ۾ ’متجي‘ آيل آهي، جڏهن ته فتح فقير جي وائيءَ
جي تلهه جي پهرئين پڌ ۾ قافيو ’ڪاڻ‘ ۽ ٻئي پڌ ۾ قافيو ’جو ڳاڙهي‘ رکيل

آهي، باقي بندن جا پهريان پڌ بي. - قافيه، ٻيو پڌ ٿله جي پهرئين پڌ سان هم وزن ۽ هم قافيه ۽ بند جو ٽيون پڌ ٿله جي ٻئي پڌ سان هم قافيه رکيو ويو آهي. انهيءَ وائيءَ جي پڙهڻ ۾ عجيب رقت محسوس ٿئي ٿي. ٻنهي وارين ۾ ردم ڀرپور ۽ موضوع پڻ ساڳيو، سسئيءَ جو ڏاکڻو آهي.

هن ساڳئي ڪتاب ’شاه شريف پاڏائيءَ جو رسالو‘ ۾ ٽيون شاعر غلام حيدر فقير ’تيرهو‘ آهي، جنهن ’رسالو حيدري‘ جي عنوان سان گڏايل، ضميمون - 3 ڪري شامل ڪيل آهي. هن فقير جي سوانح بابت به ڊاڪٽر بلوچ کي ڪو خاص مواد هٿ اچي نه سگهيو آهي، پر غلام رسول فقير تيرهين به شاه شريف پاڏائيءَ جيان بيت، وايون ۽ ڪافيون سُرَن جي لحاظ سان چيون آهن. سندس وائيءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

ٿله: هوت وئي هت هاڻي او هاڻي! ڪيچان آيو قافلو.

بند: 1. وري وسائي وريا. آتڻ کي اُهاڻي، او هاڻي!

2. آيا آسون پنيون، ٿاڪ ڏنم منجه ٿاڻي، او هاڻي!

3. مادرِ ان مَين جي، ماري وڌس ماڻي، او هاڻي!

4. تيرها سيم نه سات جي، هاڪ سندي هالاڻي، او هاڻي!⁽¹⁴⁾

غلام رسول فقير جون وايون به بلڪل شاه لطيف جي ان رسالي مطابق آهن. هن به سُر جيئن جو تيئن رکيا آهن، جيڪو شاه جو رسالو سُر سسئيءَ سان شروع ٿئي ٿو ۽ هر سُر جي داستان پويان وايون رکيون اٿس. سندس وارين جا موضوع به سُر جي موضوع سان ٺهڪندڙ آهن. هن فقير به ڪافي وايون لکيون آهن، پر اسان جي ڳاڻڻن، راڳين جي نظر کان نه ڄاڻ ڇو اوجھل رهيو آهي.

غلام محمد خانڙي جو رسالو به شاه لطيف جي چٽيه سُرَن جيان ڇيل آهي. غلام محمد خانڙيءَ جي جنم جي تاريخ ته نه ملي آهي، پر سندس

وصال جي صحيح تاريخ جي ڄاڻ به پئجي نه سگهي آهي. سندس وصال به هيئن ڄاڻايل آهي ته 1320ھ کان 1330ھ مطابق 1904ع کان 1914ع ڌاري ٿيو هوندو. غلام محمد خانزئي بيت ته سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيا آهن، پر وايون اڪثر سرائڪي ٻوليءَ ۾ لکيون اٿس. غلام محمد خانزئي انگريزي دؤر حڪومت ۾ ڄائو ۽ وصال ڪيو هٿائين. سندس وائيءَ جو مثال هن ريت آهي:

تله: عشق تيڏي مجنون ڪيتا، مينون ماهي وي!

بند: 1. ظاهر باطن، ماهي ميڏا، هي ته وسلا واهي،

واهي ڪيتا مينون ماهي وي!

2. مين گداگر در تيڏي دا، شان تيڏا هي شاهي،

شاهي ڪيتا مينون ماهي وي!

3. سر عشاقين بيشڪ مارين، سخت صحي سر واهي،

سر واهي ڪيتا مينون ماهي وي!

4. تون شهنشاه شاهي والا، مين تان غلام سپاهي،

سپاهي ڪيتا مينون ماهي وي!⁽¹⁵⁾

هن وائيءَ جو عجيب گھاڙيتو گهڙيو ويو آهي. ڏسڻ ۾ ته وائي

’دوهي چند‘ تي اچي ٿي. هن وائيءَ جو تله به پڌائون آهي، پر هن وائيءَ جا

بند ته پڌاوان ڪيئن جوڙيا اٿس، يعني بند جي ٻئي پڌ ۾ قافيو، اهو ساڳيو

قافيو ڪٿي، بند ۾ ٽيون پڌ جوڙي، تله جي ٻئي پڌ سان ملايو اٿس. اهڙو

تجربو مٿي ڄاڻايل ڪنهن به شاعر وٽ ناهي. سندس روايتي تله ۽ بندن ۾ به

پڌي وائيءَ جو مثال ڏسو:

تله: لُون لُون نال لڳا، سانون نينهن تسادا.

بند: 1. باه بره دي مچ مچايا، اندر ڌوڌ ڌڳا.

2. طرف تساڌي مٿن مٿي دا، سير سڪ سڳا.

3. رات و ڏينهان تن وچ ٿيڏا، وڃد اور وڳا.

4. غلام محمد مٿن ماندي ڪون، تهڊل تيري لڳا. (16)

شاه لطيف جي رسالي جو ٻيو ڇاپو، جيڪو بمبئي نسخو چيو ٿو وڃي، ڇپجي پڌرو ٿيو ته اهو راجستان جي ڪڇ واري علائقي ۾ به پهتو، ڪڇ ۽ ڀڄ جي علائقي جا ماڻهو شاه لطيف کان ته اڳ ئي واقف هئا جو هو سامين ۽ جوگين سان گڏ اچي اهي علائقا گهميا ۽ اُتي رهي ماڻهن سان خيالوريا ۽ سُوروريا. اُتان جي ڪن شاعرن جي شاعري ڏني، ڳائڻن پاران ٻڌي ۽ پاڻ به ٻڌائي.

ان علائقي جو هڪ درويش صفت شاعر پير غوث محمد شاه جي نظر مان جڏهن شاه لطيف جو رسالو گذريو ته هن به شاه لطيف جي رسالي جي سُر، بيتن ۽ واين جي تتبع تي شاعري ڪئي. سندس زندگيءَ جو ٿاڻو انگريزن جو ڏور آهي. پير غوث محمد شاه اصل پير گهراڻي جو فرد آهي، پوءِ ڪن سببن جي ڪري اُتان لڏي پلائي اچي ڪڇ ۾ رهيو. سندس ڄمڻ جي سن جي پروڙ پئجي نه سگهي آهي، ”باقي سندس وصال سيوت ۾ سنبت 1940. مطابق 1890ع تي ٿيو. سندس شاعريءَ ۾ لهجو ڪڇي گاڏڙ سنڌي آهي. محقق ۽ ٻوليءَ جا ماهر ان تي متفق آهن ته ڪڇي، سنڌي ٻوليءَ جو هڪ لهجو آهي.“ (17)

پير غوث محمد جي رسالي ۾ به هر سُر جي خاتمي تي وائي آيل آهي، ان جو نمونو هن ريت آهي:

تله: ڪڏهن ملندم سيئي، يا الله! ڪڏهن ملندم سي.

بند: 1. من منهنجي وينا، دل منهنجي گهريا جي.

2. خبر مون کي ان جي الله! آئي مان ڪوڏي.

3. پيرين پئي آئون نيڻ ڏيان، وو تنهين قاصد جي.

4. من منهنجي ڪڇي پڇي ڪين ڪي، الله پرين پڇي.

5. سائين سببان وو، جيئري مان ملي.

6. اکين کان اوڏا آهين الله، ڏسڻ منجهه پري.

7. ماري محمد غوث چئي، منهنجي ويڙا ول ڪسي.⁽¹⁸⁾

سندس هيءَ وائي به پڙهي ۽ ’دوهي چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. سندس هڪڙي ته - پڙهي وائي ’دوهي چنڊ‘ تي آڌاريل، پر صرف ٿلهه ۾ ٽي پڌاڻس، باقي سڀني بندن ۾ اهي ئي دوهي چنڊ جا پڌاڻا رکيا اٿس ۽ ٽيون پڌاڻيءَ طور استعمال ڪيو اٿس.

ٿلهه: اي ميان هوت، سڻ منهنجو حال، تنهن جي ڳال،

وو! وساريان نه وسري.

بند: 1. اٿي ويٺي دل اندر مون ڪي، آهي تنهنجو خيال.

2. ڌاران تنهن جي مون نه گهرجي، ملڪ مڙيو ئي مال.

3. سڪڻ ساريس اهان جي، پيڙو جيئرو منجهه جنجال.

4. محمد غوث چئي ملڻ لاءِ، ڪانگ اڏايم ڪال.

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ته - پڌو تجربو ڪيو اٿس، باقي سمورا بند اهي ئي به - پڌا لکيا اٿس. باقي پير غوث محمد شاهه وٽ ’سورڻي چنڊ‘ تي به وايون چيل ڏسجن پيون. اهي به گهڻو ته روايتي آهن، انهن ۾ وڌيڪ ڪابه خاص نواڻ پيدا ڪري نه سگهيو آهي.

فقير قادر بخش بيدل جو شمار به سنڌي اساسي شاعرن ۾ ٿئي ٿو.

پاڻ 1231ھ ۾ پيدا ٿيو ۽ 16 ذوالقعد 1289ھ ۾ هي فاني جهان ڇڏي ويو.

”فقير قادر بخش بيدل عربي ۽ فارسيءَ جي اعليٰ تعليم حاصل ڪئي، پوءِ روحانيت جي طلب لاءِ سنڌ جي مختلف شهرن جو سڙ سفر ڪيائين. شاهه لطيف ۽ سچل سرمست کان پوءِ بيدل جي ڪلام کي هند ۽ سنڌ

۾ وڏي مقبوليت حاصل ٿي. (19)

بيدل فقير سنڌي، سرائڪي بيت، وايون ۽ ڪافيون پڻ چيون، جڏهن ته فارسي ۽ عربيءَ ۾ سندس غزل ۽ مثنويون ملن ٿيون. سنڌي ڪافيءَ سان گڏوگڏ، شاھ لطيف ۽ ان کان پوءِ جي سنڌي شاعرن جيان فقير بیدل به 'وائي' خوب لکي آهي ۽ ان ۾ به ڪي تجربا ڪيا اٿس. سندس هيءَ عام به - پدي وائي ڏسو ڪيئن آهي.

ٿله: اڏر پڪيٽڙا ونءُ واهيري، نڪري منجهه ناسوت.

بند: 1. جنهن وساريو قالب خاڪي، آهي ماهرُ ۾ ملڪوت.

2. پاڻ سڃاڻ ته آهين عارف، جاءِ تنهن جي جبروت.

3. گهڻا ڏينهن وڻاڻ هو تنهن جو، لامڪان لاهوت.

4. آدم حوا کڻون هئين تون اڳهين، بيشڪ ۾ باهوت.

5. بیدل ڪر پرواز جو سعيو، هل موٽي هاهوت. (20)

هيءَ وائي 'دوهوچند' تي آڌاريل آهي. هن وائيءَ ۾ ٿله کان سواءِ پنج بند آيل آهن، هر بند جي پٺي ید ۾ قافيو آيل آهي. هن سڄي وائيءَ ۾ صوفين ۽ سامين جي مقامن جو ذڪر ڪيل آهي. اها به وائيءَ جي صنف ۾ نوان ٿي سگهي ٿي.

بيدل فقير جي هيءَ وائي 'سورنوچند' تي چيل ڏسو.

ٿله: پُريا پورب پر، سامي سنگ چني ويا.

بند: 1. گرکڙن سمجهيو گودڙئين، الستي اسرار.

2. راتيان ڏينهان هڪڙو، آديسين اوٿار.

3. لوڪڙن لاهوتي هليا، گنوهيا گرنار.

4. بیدل بيرايڻ هوئي، ڪجا تن تنوار. (21)

هيءَ وائي جو ٻين ۽ سامين جي اهڙن اسرارن ڏانهن اشارو ڪيو

اٿس. هيءَ وائي سامي واد يا ويدانت تي آڌاريل آهي. هن کان اڳ آيل وائي پڻ ويدانت ۾ شمار ٿي سگهي ٿي. بيدل فقير وائيءَ ۾ تجربو پڻ ڪيو آهي. هيءَ وائي ڏسو.

- ٿله: آيو نينهون نور نيارو، اڄ انسان اوتار ۾.
بند: 1. عبدیت جي اولي ٻولي، لاميمر محب موچارو،
رک گوش انهيءَ گفتار ۾.
2. ايڏانهن اوڏانهن حق حقيقت، پسي پنهنجو پاڻ نظارو،
ٿي عاشق پيو اوتار ۾.
3. دين ڪفر جو دلبر سائين، ڪري پرتون پاڻ پसारو،
آيو تسبيح ۽ زنا ۾.
4. محب منصوري جامو پهري، هنيو هستيءَ وارو نعرو،
ڏاڍي خيال ڪنهن خمار ۾.
5. بيدل نالي جڳ ۾ جالي، سو رانول رمزن وارو،
ڪرڻ ستر آيو سنسار ۾.⁽²²⁾

هيءَ وائي مٿي ذڪر ڪيل شاھ لطيف ۽ فتح فقير جي وارين جهڙي هو به وائي آهي. هن وائيءَ ۾ بيدل فقير ٿله جي پهرئين پد ۾ قافيو ’نيارو‘ ۽ ٻئي پد ۾ قافيو رديف سميت ’اوتار ۾‘ رکيو آهي، اتي ’۾‘ رديف طور ڪم آيل آهي، باقي بندن جي هر ٻئي پد ۾ قافيو، ٿله جي پهرئين پد جي هر قافئي سان هم قافيو رکيو اٿس. جيئن ’نيارو‘ جو هم قافيو ’موچارو‘، ’نظارو‘، ’پسارو‘، ’نعرو‘ ۽ ’وارو‘ ۽ رديف ’۾‘، ’گفتار ۾‘، ’اوتار ۾‘، ’زنا ۾‘، ’خمار ۾‘ ۽ ’سنسار ۾‘. اهوئي سبب آهي جو اسان جي محققن اهڙين وارين کي به ’ڪافيءَ‘ جي صنف ۾ شمار ڪري ڇڏيو آهي..

مصري شاھ 1828ع ۾ نصرپور جي سرزمين تي پيدا ٿيو، سندس

وڏا پاڻيءَ جي ٻوڏ ڪري 1769ع - 1772ع ۾ لڏي اچي نصرپور ۾ جايون جوڙي ويٺا. مصري شاھ پورا سورنهن ورهيه مختلف ملڪن جا سفر ڪيا. هو پنهنجي گهروارن کي ٻڌائڻ کان سواءِ جوڳين ۽ سامين سان گڏجي هليو ويو هو، جڏهن چاليهه ورهين جي عمر ۾ نصرپور واپس آيو ته سندس سڳو ڀاءُ به کيس سڃاڻي نه سگهيو. مصري شاھ کي راڳ ۽ راڳئين جي ڀليءَ پت واقفيت هئي. هو پنهنجي جوڙيل ڪلام، سندس وقت ۾ درگاه تي راڳ ڳائيندڙ فقيرن يا ڳائڻن کان اول ڳارائي، راڳ ۽ ڪافيءَ جي تلفظ جي پڪ ڪري پوءِ ڳائڻ جي اجازت ڏيندو هو.

”سندس سڄو ڪلام هندي، سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسيءَ ۾ آهي، جيڪو ڪافيون، بيت ۽ واين تي ٻڌل آهي. سندس ڪجهه عربي شاعري ملي نه سگهي آهي.“⁽²³⁾

مصري شاھ جنهن زماني ۾ شاعري ڪندو هو، سنڌ ۾ اهو زمانو علم عروض جو ڪوٺيو وڃي ٿو، تنهن ڪري هن ڪيتريون ئي ڪافيون ۽ غزل علم عروض تي پڻ لکيون، پر هو هندي ڇندوديا کان اڻڄاڻ نه هو، تنهن ڪري هن بيت ۽ وايون به چيون آهن.

مصري شاھ نصرپور ۾ ئي 78 ورهين جي ڄمار ۾ 1902ع ۾ آڏيءَ رات هي خاڪي جهان ڇڏي ويو. هن واين ۾ به تجربا ڪيا آهن. سندس ٻئي يا ٻه - ٻڌي وائي هن ريت آهي.

تلھ: اسان اميدون وڏيون وڏيون، اڃا آهن تو ۾.

بند: 1. هاڻ مڙئي حيلًا حجتون، ڇيهه چني مون ڇڏيون ڇڏيون.

2. پاڻ سڃاڻي ساجن سڪنديون، سُهجن سان تون سڏيون سڏيون.

3. دعوائون دوينائيءَ جون، لڙن تنهن جي سان لڏيون لڏيون.

4. لا تقنطو من رحمة الله، جاني جيارئي جڏيون جڏيون.

5. محب مصريءَ سان ماڻا ڇڏيو، رمز واريون رڌيون رڌيون.⁽²⁴⁾

هيءَ سندس وائيءَ ۾ - پدي، 'سورڻو چنڊ' تي آڌاريل، قافيو ٿلهه جي پهرئين پد ۾ ٻڌو رکيو اٿس، باقي بندن جي هر ٻئي پد ۾ قافيو رکيو اٿس. سندس هيٺ آيل وائي پوري جا پوري ٿلهه کان وٺي هر بند تائين ٽه - پدي ۽ ان ۾ عجيب نواڻ آندي اٿس. اها ڏسو ڪيئن آهي.

ٿلهه: ڌراڙن ري دم، آءُ ٿي قيد گذاريان،
آءُ ٿي گهنگهر گهاريان.

بند: 1. حاڪم هئين، هئين هٿن سان، ناهي اوهان نيم،

ڏي موڪل ته وڃون وڃي چاريان.

2. اصلون ايئن لکيو منهنجي انگ ۾، ڪُن فيڪون جو قلم،

هت پئي پر وس پاريان.

3. اُن مٽائي اوڍيان اطلس، اي پڻ ڪوجهو ڪم،

ڪيئن ويڙهيچن ڪي وساريان.

4. من ۾ ماروئڙن جو 'مصري'، ڪجڻ خيال ختم،

هتي هٿ هٿ هنجون هاريان.⁽²⁵⁾

هن وائيءَ ۾ عام وائيءَ کان مختلف تجربو هي ڪيو اٿس، جو ٿلهه

کان وٺي چئن بندن تائين وائي ٽه - پدي رکي اٿس، وري ان سان گڏوگڏ ٿلهه

جي پهرئين پد ۾ رکيل قافيو ڌار آهي ته وري ٿلهه جي ٻئي پد ۽ ٽئين پد جا

قافيه هم وزن رکيا اٿس. بندن ۾ به وري ٻئي پد جو قافيو هم وزن ۽ ٽئين پد

جو قافيو ٿلهه جي پهرئين پد ۾ آندل قافيه سان هم وزن ۽ ٽئين پد جو قافيو

ٿلهه جي ٻئي پد ۽ ٽئين پد سان هم وزن بيهاريو اٿس. ساڳئي گهاڙيتي ۾ سندس

ٻي وائي رسالي جي 63 صفحي تي به موجود آهي، سندس رسالي ۾ اڃا به

ڪيتريون ئي وايون موجود آهن.

حمل فقير لغاري، سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جو اهڙو شاعر آهي، جنهن کي سنڌي ۽ سرائڪي ٻولين جي سمورين خوبصورتين ۽ نواڪتن جي پوري پروڙ هئي. سندس شاعري پڙهڻ کان پوءِ اهو طءُ ڪرڻ ڪافي مشڪل ٿي پوندو ته سندس ڪهڙي ٻوليءَ جي شاعري وڌيڪ اثرانگيز، وڌيڪ شاعرانہ خيالن ۽ خوبين جي اپتار ڪري سگهيو آهي.

حمل فقير جي شاعريءَ تي سنڌ ۾ سگهڙن واري رنگ جو به اثر هو ۽ هو ڪڏهن به في البداهه شاعري ڪري سگهندو هو ۽ فرمائشي شاعريءَ ۾ به پنهنجا شاعرانہ جوهر جهڪا نه ڪندو هو. جيئن پاڻ ئي ان ڳالهه جي تصديق هن بيت ۾ ڪئي اٿس ته،

”حمل کي ارشاد ڪيائون ته هو نقشبندي طريقي بابت سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ مستند صحيفو تيار ڪر، جنهن ۾ مختلف لطيفن ۽ انهن جي مقامن کي بيان ڪر.“⁽²⁶⁾

حمل فقير ان جو ذڪر هن ريت ڪيو:

هڪڙي ڏينهن فرمايائون فضل سان مون کي مهر منجهاءِ
ته جوڙ حمل! تون هڪڙو صحيفو صحيحاه
صحيح صحيفو جوڙ تون، ساري سنڌي وا،
سولي سنڌي سوکڙي، سمجهڻ سڀني لا،
تنهن ۾ طريقي نقشبنديءَ جو ڪر تون بيان،
۽ ڪر تون بيان لطيفن جو ۽ تن جا مقاما.⁽²⁷⁾

حمل فقير جي ولادت 1224 هجريءَ مطابق 1809ع ۾ ۽ سندس وفات 1296 هجري، مهينو صفر جي ٻه تاريخ لکي وئي آهي. کيس شاعريءَ سان ننڍي هوندي کان ئي دلچسپي هوندي هئي جو سندس والد پڻ شاعري ڪندو هو. ”حمل ننڍي هوندي کان ئي ذهين ۽ سليم طبع چوڪرو هوندو

هو، تعليم وڌيڪ سندس ذهن ۽ ذڪاوت کي کوليو. سندس والد رحيم خان هڪ نڪتہ سنج ۽ خوش طبع شخص هو ۽ گاهي بگاهي پنهنجي انوڪن خيالن کي سنڌي شعر ۾ نهايت دلچسپ نموني ادا ڪندو هو.⁽²⁸⁾

حمل فقير پنهنجو گهڻو ٿڌو ڪلام بيت، مدح، مناجات، ٽيهه اڪري ۾ لکيو آهي، سندس ڪلام ۾ وايون تمام ٿوريون ٿيون ڏسڻ ۾ اچن، جن کي به بلوچ صاحب ’ڪافي‘ ڪري لکيو آهي، پر اهي دراصل وائيءَ جي گهاٽڙيتي ۾ چيل آهن. هن وائيءَ ۾ ڪي خاص تجربا نه ڪيا آهن، جيئن خاص ڪري سرائڪي بيت ۾ ڪيا اٿس. سرائڪي سندس مادري ٻولي هئي. سندس شاعريءَ تي سگهڙن جو رنگ به چڙهيل نظر اچي ٿو. ”حمل جي بيتن مان معلوم ٿئي ٿو ته شاعرانه سگهڙپائيءَ جي ميدان ۾ سندس اها اوائلِي ڪوشش هئي.“⁽²⁹⁾

هاڻ ڳالهه ڊگهي ٿي ويئي آهي. اسان پڙهندڙن کي سندس هيءَ وائي پڙهڻ لاءِ پيش ڪريون ٿا.

- ٿله: پٺيءَ پير پوان، مان نه لھان، وو! ڏسي ڏوريءَ ڏونگر.
بند: 1. سڌ نه منهنجي سور جي، اديون ناه اوھان.
2. پاسي پلڪ پنھونءَ ڪوئن، سرتيون آءُ نه سھان.
3. اديون آريچن جا، نت نت سور سنوان.
4. حمل چئي هوتن ريءَ، رتي آءُ نه رھان.⁽³⁰⁾

”سنڌ جي هن نامياري شاعر ۽ صوفيءَ پنهنجي مشاهدي، مطالعي ۽ سيز سفر جي ذريعي سنڌ جي سماجي حالتن جو گهرو ادراڪ حاصل ڪيو ۽ ان سوجھيءَ کي تخليق جو رنگ ڏنو. اهڙيءَ طرح هڪ حساس، وطن دوست ۽ اعليٰ قدرن جي مالڪ انسان جي صورت ۾ پنهنجي سموري ڄاڻ کي انساني روح جي فرجت ۽ وطن جي ڀلائيءَ واسطي استعمال ڪندي، پنهنجي فن،

فڪر بلڪ وجود جي ڪارائتي هجڻ جو جواز فراهم ڪيو.⁴⁴⁽³¹⁾

حمل فقير سير سفر ۾ جيڪي ايترا سال سامين سان گڏجي گذاريا، انهيءَ دوران کيس راڳ جي خاص ڄاڻ حاصل ٿي چڪي هئي. انهيءَ جو اظهار سندس شاعريءَ مان به جهلڪندي ۽ ڊاڪٽر بلوچ چواڻي ته هو پنهنجي چيل ڪافي سندس وڏڙن جي درگاه تي گائڪ فقيرن کان راڳ ۽ تلفظ جي لحاظ کان اول پڪي ڪرائي، پوءِ کين ڳائڻ جي اجازت ڏيندو هو. منهنجي خيال ۾ شاھ لطيف پڻ ايئن ئي ڪندو هو يا سائن گڏجي ويهي چونڊو ۽ ڳائيندو ويندو هو.

هي ڪجهه شاعر، جن جي شاعريءَ مان اسان وائيءَ جا ڪجهه مثال ڏنا آهن، انهن کان سواءِ به ڪيترائي اساسي شاعر آهن، جن ’وائيءَ‘ جي صنف تي لکيو آهي. اسان کي ته ’وائيءَ‘ جي صنف جا ڪجهه مثال ئي پيش ڪري اهو ثابت ڪرڻو هو ته شاھ لطيف جيڪا صنف سنڌي شاعريءَ ۾ دادو ديال، ميران ٻائي ۽ شاھ عنات رضويءَ کان پوءِ مروج ڪئي، اها صنف شاھ لطيف وٽ اچي بيهي نه وئي، پر ان کان پوءِ به لکبي رهي ۽ ’وائي‘ بلڪل جديد ترين دؤر تائين شاعر لکندا ٿا اچن، جن جا باب اڳتي ايندا.

حوالا

1. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ’قافيون‘ جلد 1، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 1985ع، ص: 42.
2. ساڳيو، نمبر 67 ص: 42.
3. ساڳيو، نمبر 74 ص: 46.
4. ساڳيو، ص: 46.
5. ساڳيو، وائي 76، ص: 47.
6. صادق محمد صديق صوفي، راڳنامو، سُڙڏهر، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، ص: 12.
7. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، ’شاھ شريف پاڏائيءَ جو رسالو‘، سنڌالاجي، 1972ع،

- ص: 15 ۽ 16.
8. ساڳيو، وائي - 5، ص: 15.
9. ساڳيو، ضميمو - 2، ص: 212 ۽ 213.
10. ساڳيو، ضميمو - 2، ص: 212 ۽ 213.
11. سيد، جي.ايمر، 'شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ جون وايون ۽ ڪافيون'، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 1991ع، ص: 183.
12. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، 'شاھ شريف پاڏائيءَ جو ڪلام'، ادارہ سنڌ شناسي، سنڌالاجي، 1972ع، ص: 215.
13. ڪتاب ساڳيو، ضميمو - 3، ص: 235.
14. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، غلام محمد خانڙيءَ جو ڪلام، شاھ عبداللطيف ڀٽ شاھ ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاھ، حيدرآباد، 1985ع.
15. ساڳيو، سُرڪلياڻ، داستان - 3.
16. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، پير غوث محمد جو ڪلام، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ.
17. ساڳيو ڪتاب، ص: 56.
18. شوق، نواز علي، ڊاڪٽر، 'ديوان بيدل'، ڇاپو ٽيون، 'بيدل جي شاعريءَ جو جائزو' سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو، 2000ع، ص: 23.
19. ڪتاب ساڳيو، سرود سسئي - 7، ص: 114.
20. ڪتاب ساڳيو، روپ پورب - 16، ص: 117.
21. ڪتاب ساڳيو، روپ سسئي - 36، ص: 125.
22. بهراڻي، عرس فقير، ڊاڪٽر، مصري شاھ ميموريل ڪاميٽي، نصرپور، ڇاپو ٽيون، ص: 15.
23. ساڳيو ڪتاب.
24. ساڳيو ڪتاب، ص: 41.
25. بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر، حمل فقير جو ڪلام، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، ص: 13.
26. ساڳيو، ص: 13.
27. ساڳيو، ص: 92.

28. ساڳيو، ص: 20.

29. ساڳيو، ص: 146.

30. ساڳيو، ص: 146.

31. ساڳيو.

جديد دؤر ۾ وائيءَ جي واڌ ويجهه

سنڌي ادب ۾ جديد دؤر اسان حقيقت ۾ ننڍي کنڊ ۾ سياسي توڙي ادبي طرح انگريز راج کان ڳڻيون ٿا، يعني سنڌ سڄي ننڍي کنڊ کان پوءِ انگريزن جي راج هيٺ آئي. اهو سن 1843ع جو هو، جڏهن انگريزن سنڌ کي فتح ڪرڻ جو گناهه ڪيو. انهن اسان جي ان وقت ۾ رائج تعليم، اصولن ۽ سيکارڻ جي طريقن کي، نصاب مان نيڪالي ڏني ۽ سنڌ جي آخري فرمان روائن کي قيد ڪري ڪلڪتي موڪلي ڇڏيو.

”اسان جي ادب جو جديد شاعر مير عبدالحسين ’سانگي‘ ولد مير عباس عليءَ کي 1851ع ۾ ڪلڪتي ۾ قيد يا ملڪ بدريءَ واري دؤر ۾ تولد ٿيو. ان حد تائين جو سندس والد مير عباس عليءَ جي وفات به ڪلڪتي ۾ ئي ٿي. مير عبدالحسين ’سانگي‘ جڏهن پنهنجي چاچي مير حسن عليءَ سان جلاوطني ختم ٿيڻ کان پوءِ 1863ع ۾ سنڌ ۾ وارد ٿيو ته هو انگريزي، فارسي، اردو ۽ سنڌي ٻولين تي خاص مهارت رکندو هو، جڏهن ته سندس والده جي ٻولي انگريزي هئي، تڏهن به هن کي سنڌي ٻوليءَ تي ايتري مهارت هئي، جو هن فارسيءَ سان گڏوگڏ چيڊي سنڌيءَ ۾ شاعري ڪئي، پر سندس شاعري اڪثر نظم ۽ غزل آهي. جيتوڻيڪ انهن صنفن يا فارسي ٻوليءَ جي شاعراڻين صنفن تي عام جام لکيو ويندو هو، پر ’سانگيءَ‘ جي زماني ۾ سنڌي غزل پنهنجي ابتدائي مرحلن ۾ هو. سانگيءَ ان ۾ پنهنجي خدا داد قابليت ۽ چابڪ دستيءَ سان اهڙو رنگ ڀريو جو سنڌي نهايت دلڪش نموني هڪ انوکي مزاج سان اسان جي سامهون پيش ٿيو.“⁽¹⁾

سانگي پهريون شاعر هو، جنهن سنڌي غزل گو شاعريءَ ۾ سنڌي محاورا ۽ تشبيهون استعمال ۾ آنديون. هن نه صرف ايترو پر پنهنجي شاعريءَ ۾ سموري سنڌي ماحول کي ايراني ماحول تي اهميت ڏني، جيتوڻيڪ سندس ئي دور ۾ ٻيا به ڪيترائي شاعر شاعريءَ جي ميدان ۾ موجود هئا، پر انهن جي شاعريءَ ۾ گهڻو تڻو ماحول، محاورن، تشبيهن سميت ايران زده هئي، انهن مڙني انهن صنفن تي طبع آزمائي پئي ڪئي، جيڪي صنفون ايراني شاعريءَ سان گڏ اسان جي ٻوليءَ جي جهوليءَ ۾ وڌيون ويون هيون، پر پوءِ ڪي مڙس مڙس، ٻوليءَ جي سار سنڀال لهندڙ ايريا، اسريا ۽ سنڌي نج ٻولي ۽ سنڌ جي ماحول ۽ هر شيءِ کي پنهنجي شاعريءَ ۾ جاءِ ڏني. تنهن هوندي به سڀ کان وڌيڪ ڪششچند ’بيوس‘ (1885ع کان 1947ع) جا جيڪي شعري مجموعا ڇپجي پڌرا ٿيا، اهي ڏسو ته انهن جا نالا ۽ عنوان هيئن رکيا اٿس: ’شيرين شعر‘، ’موچي جا گيت‘، ’شيرين ڪلام‘، ’قولداني‘ ۽ ’سامونڊي سپون‘ ڇپيا، جن ۾ سندس سمورا نظم ۽ غزل سنڌي ماحول جي عڪاسي ڪن ٿا، پر هنن وٽ اڪثر سنڌي ڪلاسيڪي صنفون نه هيون.

انهيءَ دور جي ڀڄائيءَ کان ٿورو ئي اڳ، سنڌي شاعريءَ جي اُپ تي شيخ مبارڪ علي اياز، عرف عام ۾ شيخ اياز ولد شيخ غلام حسين 1920ع ۾ شڪارپور ۾ پيدا ٿيو. کيس ننڍي عمر کان ئي شاعريءَ ڏانهن جهڪاءُ هو ۽ سندس مرتئي يعني 1997ع تائين پنجاهه جي لڳ ڀڳ شاعريءَ جا ڪتاب ڇپجي، پاڻ موڪي چڪا آهن. شيخ اياز ئي اهو شاعر هو، جنهن جي چواڻي ته مون بيت ۽ وائيءَ کي اساسي شاعريءَ جي چڙهي ويل دز کي ڇنڊي ڦوڪي بيهه نڪاري نروار ڪيو. شيخ اياز دوھو، سورٺو، بيت، گيت، لوڪ گيت ۽ وائي به لکي، ان سان گڏوگڏ غزل، ترائيل، نظم، آزاد نظم، نثري - نظم ۽ هائيڪو پڻ لکيا آهن.

شيخ اياز وائيءَ جي صنف تي پورو ڪتاب لکي سنڌي ماڻهن کي پيش ڪيو. سندس هر ڪتاب ۾ وائيءَ جي صنف ملندي. ان کان پوءِ سندس ٽهيءَ جي شاعرن به انهن صنفن تي لکڻ شروع ڪيو ۽ اڄ تائين هر نوجوان شاعر 'وائي' لکي رهيو آهي.

شيخ 'اياز' چواڻي ته هن شاهه لطيف کان متاثر ٿي 'وائي' لکي آهي. سندس ڪيترن ئي شاعراڻن ڪتابن ۾ 'وائي' موجود آهي. سندس ڪتاب 'ڪپر ٿو ڪُن ڪري' ۾ شاهه لطيف جي چيل سُرَن تي نوان 'بيت' ۽ 'ايون' لکيون اٿس. انهن وارين ۾ هن به ڪي تجربا ڪيا آهن. سڀ کان وڏو ۽ اهم تجربو اهو ڪيو ته هن 'وائي' چنڊوديا جي بدران علم عروض تي به لکي ۽ ان ۾ غير جانان سان گڏ غير دوران کي به شامل ڪري ڇڏيو. سندس 'وائي' هونءَ ته شاهه لطيف جي 'وائي' کان اڳتي نڪري نه سگهي آهي. سندس وائيءَ جي هيٺ ۽ موضوع جداگانہ ۽ جديد آهن. سندس اهڙيون وايون جيڪي فارسي بحر ۾ چيل آهن، پر انهن ۾ قديم وائيءَ جو تسلسل آهي جو درحقيقت وائيءَ جي صنف سخن جي جان آهي. سندس هيءَ وائي ڏسو:

ٿلهه: اڀري الهي ڪوٽ تي، ويو سج ٻڏي،
ماڳ نه موٽي مارئي!

بند: 1. ايئن به ناهي منڌ جي، لوئيءَ لڄ لڏي،
ماڳ نه موٽي مارئي!

2. آهيري جي اوٽ ٿيا، پکي پار اڏي،
ماڳ نه موٽي مارئي!

3. ڪنهن جو ڪنڀن ڪوه تان، ڌرتي چونڊ ڏي؟
ماڳ نه موٽي مارئي!

4. سرهي ٿئي سات سان، اچي شال اڏي،
ماڳ نه موٽي مارئي!⁽²⁾

هن وائيءَ جو ٿلهه تہ - پڌو آهي ۽ وائي 'دوهوچند' تي چيل آهي. ان جو ٽيون پڌ الڳ، ورائيءَ طور ۽ مٿين پنهي پڌن ۾ آيل سوال جو جواب به آهي، باقي چئن ئي بندن جا قافيه ٿلهه جي ٻئي پڌ سان ميل کائڻ ٿا يا هم وزن آهن.

شيخ اياز جي پنهنجي هن ئي ڪتاب جي سُر ڪيڏارو ۾ هڪڙي وائي آهي، جيڪا مٿي بيان ڪيل وائيءَ کان مختلف آهي.

ٿلهه: جهيڙي ۾ جهونجهار، يار! ساڻي سج ايار، يار!

مون من اوهان موهيو.

بند: 1. ڄڻ ڪا ڪني سج جي، آه ڪهاڙيءَ ڌار، يار!

مون من اوهان موهيو.

2. ڍوڍو لسيءَ ڍڪ سان، ڪيڙيءَ ۾ ڪيڪار، يار!

مون من اوهان موهيو.

3. ڏيهي منهنجي ڏيهه جا، ماڻهو ميگهه ملهار، يار!

مون من اوهان موهيو.

4. مولهيا مولهيا ماڳ ۾، لکين ساڻ سچار، يار!

مون من اوهان موهيو.

5. نيٺ ته وجهندءَ ڏاڍ جي، ڏونگر ۾ ڏهڪار، يار!

مون من اوهان موهيو.

6. نيٺ ته وسندا مينهڙا، ٿيندا سنڌ سڪار، يار!

مون من اوهان موهيو.⁽³⁾

هيءَ وائي 'دوهوچند' تي چيل آهي، جڏهن ته قافيو 'جهونجهار' ۽ 'يار' ٿلهه جي پنهي پڌن ۾ آندو اٿس، پر وري ٿلهه جي ٻئي پڌ ۾ لفظ 'يار' رديف طور ۽ انهن کي تخاطب طور ڪم آندو اٿس. ڄڻ ته انهن جي نشاندهي

ڪندي ڏيکاريو اٿس.

شيخ اياز وري وائيءَ جو هن ريت به تجربو ڪيو آهي. هن وائيءَ ۾ چار پڌ آهن، ٿلهه جي ٻن پڌن مان قافيو 'نهار' ۽ وري ٽئين پڌ ۾ قافيو 'وسار' ۽ چوٿين پڌ ۾ 'لڪن ۾' رکيو اٿس، پر هن وائيءَ جو هر بند به ٻه - پڌائون ۽ قافيو فقط هڪڙو، بند جي ٻئي پڌ ۾ رکيو اٿس. ڏسو وائيءَ جو گهاڙيتو ڪيئن آهي:

ٿلهه: ساٿي پنهنجا سڄ جا، پٺتي ڪيم نهار!

اڳتي وڌ، وسار،

منهنجو لوڙهه لڪن ۾.

بند: 1. وُر جو ماڳ ۾ مري، هيئن نه هنجون هار!

2. تون ئي منهنجو آڇيو، اڀري ڏونگر ڏار!⁽⁴⁾

شيخ اياز جي اصل ٻه - پڌي وائي به آهي، اها هن ريت لکي اٿس:

ٿلهه: ڏانءُ نه منهنجي ڏات، مُلهه چڪايو مون ميان!

بند: 1. مون جو قيد قبوليا، اٿي آڏيءَ رات.

2. اڄ به سوگهو سنگهري، وهائي پريات.

3. سرڪي توريم ساهميءَ، وائي ورتم وات.

4. اوڄل، نڪتي آڳ مان، لهس نه آئي لات.⁽⁵⁾

هيءَ وائي سورئي ڇند تي ڇيل آهي، جنهن جو قافيو ٿلهه جي

پهرئين پڌ ۾ 'ڏات' آهي، جڏهن ته بندن ۾ 'رات'، 'پريات'، 'وات' ۽ 'لات'

رکيا اٿس. ورائي طور ٿلهه جو ٻيو پڌ رکيو اٿس.

شيخ اياز وائيءَ ۾ هي به تجربو ڪيو آهي جو هن وائيءَ جي ٿلهه ۾

ٽي پڌ آهن، پر پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ قافيو هم وزن رکيو اٿس، ٿلهه جو ٽيون پڌ

وري ورائي طور استعمال ڪيو اٿس.

ٿلهه: راڻا جي رڻ جهڳ، ڀيڙا آهين ڀاڳ،

تن جي توهه تڳي هيئون.

بند: 1. وڪ وڌائي واءِ جيئن، جن جي هٿين واڳ.

2. ڏونگر مٿان ڏيئڙا، جن جي اکين آڳ.

3. سرجن سانوڻ مينهن جيئن، جن جي چپن راڳ.

4. لڪ چپ ڪئي لوءِ ۾، مون سان منهنجي ماڳ.

5. او شل! آرهڙ سج ۾، چمڪي پرين ڀاڳ.

تن جي توهه تڳي هيئون.⁽⁶⁾

شيخ اياز جي هيءَ وائي ’دوهو چند‘ تي آڌاريل آهي. هن جي ٿلهه ۾ يارنهن يارنهن ماترائون آهن، پر ٿلهه جي ٽئين ڀڃ ۾ تيرنهن ماترائون ڪتب آنديون اٿس. هن وائيءَ جي بندن جي پهرئين ڀڃ ۾ تيرنهن ۽ ٻئي ڀڃ ۾ يارنهن ماترائون رکيل آهن. هن وائيءَ جو لب لباب اهڙن رهبرن ڏانهن اشارو آهي، جيڪي قوم کي سماج ۾ اڳتي وڌي وڃڻ ٿا چاهين. آخري بند ۾ شيخ اياز جو پرين سنڌ وطن آهي. ان کان وڌيڪ وضاحت کي اسان ضروري نه ٿا سمجهون.

حقيقت ۾ شاعري اها ئي مقبول ۽ زبان زد ٿيندي آهي، جنهن ۾ صنعت گري گهٽ ۽ اندر جي اُچل، سمنڊ جي چوليءَ جيان پاڻ مرادو اڀري اچي ۽ پڙهندڙن جي ذهنن تي چانئجي وڃي. شعر لاءِ چيو وڃي ٿو ته، ”جيستائين قلب جي خون منجهان اکر ڳاڙها ٿي نه نڪرن ۽ خودبخود بغير ڪوشش جي زبان تائين نه پهچن، ان کي شعر چئي ڪونه سگهيو.“⁽⁷⁾

هاڻ جيڪڏهن شاعريءَ لاءِ مٿين ڪسوتي ڪري وڃي ته پوءِ اسان جي اڄوڪي دؤر جي ڪيتري شاعري قلب جي رت ۾ رتل آهي ۽ ڪيتري شاعري صنعت گريءَ ۾ شامل ڪبي.

شيخ اياز واري دؤر جو هڪ ٻيو شاعر، جنهن جي تعليم ته فارسي

يا مڪتبي هئي، پر کيس سنڌي ٻوليءَ ۽ ان جي سموري سونهن جي پوري پرڪ به هئي. هن کي اصل ۾ ته نظم ۽ گيت جو شاعر چوڻ بيجا نه ٿيندو، پر هن سنڌيءَ جي هن صنف ’وائيءَ‘ تي به لکيو آهي، اهو آهي نياز همايوني.

نياز همايوني، شيخ اياز جي ٽهيءَ جو هڪ رچ شاعر هو، جيڪو 12 اپريل 1930ع تي ڳوٺ همايون، شڪارپور ۾ پيدا ٿيو. هو فارسي عالم ۽ حڪيم به هو، سندس تعليم مڪتبي ۽ فارسي هئي. هو شاعر سان گڏوگڏ عالم، تاريخدان، محقق، مترجم ۽ اديب ٿي گذريو آهي. اسان جي لاءِ ته هو شاعر جي حيثيت ۾ سنڌي شاعراڻي کيتر جو ڪڙو تڙو تناور وڻ هو، جنهن جي گلن جي سرهاڻ سنڌي ادب کي پنهنجي واس جي وڪڙ ۾ وڪوڙيو بيٺي آهي. نياز همايوني، ”شاعر جي حيثيت ۾ سنڌي شاعريءَ کي نرالو انداز عطا ڪيو. سندس شاعريءَ ۾ قومي رنگ ۽ انسان دوستيءَ جو پرچار هن جي سڃاڻپ رهي.“⁽⁸⁾

نياز همايوني اڪثر شاعري سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪئي سواءِ ڪجهه يعني شاهه لطيف ۽ خواجہ محمد الزمان جي شاعريءَ جو فارسي ترجمو به نياز همايونيءَ جي کاتي ۾ آهي. شاعريءَ ۾ نظم، بيت، دها، گيت، غزل، وايون ۽ ڪجهه ڪافيون به لکيائين. انهن صنفن کان سواءِ نياز همايونيءَ ڪجهه لوڪ گيت به سرجيا آهن.

”نياز همايوني نظم جو ماهر آهي، اتي هن جا لوڪ گيت، وايون، ڪافيون ۽ دها پڻ سندس جماليات جي پيشڪش درياھ جي رواني ۽ ماکيءَ واري ميناڄ سبب منفرد آهن.“⁽⁹⁾

اسان کي اهو لڪندي افسوس ٿو ٿئي ته نياز همايونيءَ جي هن ڪتاب ’دل ۽ ڌرتيءَ جا گيت‘ ۾ ڪُل ٽي وايون ۽ ٻه ڪافيون آهن. سندس هيءَ وائي جيڪا ٿلهه کان سواءِ پنجن بندن تي ٻڌل آهي، ڏسو ڪيئن آهي.

ٿله: عشق ۾ ناهي ڳالهه ڪٿڻ جي، عشق ٿو اوکي راند ڪري.

بند: 1. جيئن بهاني ڄاڙ مرڻ جي، حيلًا ٿو هيڪاند ڪري.

2. ريت نه جن وٽ پريت ڪرڻ جي، تن کي پو پلاند ڪري.

3. هن سان پيڻي ناهه پچڻ جي، ڪيئي ويا ويڙهانند ڪري.

4. حُسن کي حاجت هن جي هجڻ جي، واهه پيو وٺواند ڪري.

5. يار ’نياز‘ ٿي ويل وڃڻ جي، ويهه نه تون ويساند ڪري.⁽¹⁰⁾

هونءَ هيءَ وائيءَ ’دوهي چنڊ‘ تي آڏاڙيل آهي، پر ان ۾ جيڪا نياز هماليونيءَ پنهنجي لکيل صنف ۾ نواڻ آندي يا هڪ تجربو ڪري ڏيکاريو آهي، سو آهي قافِيي سان گڏ رديف جو آڻڻ. هونءَ اڪثر وائيءَ ۾ فقط قافيو ايندو آهي، پر هن يار ٿله جي ٻئي پد ۾ نه صرف قافيو آندو پر ان سان گڏ رديف به رکيو ۽ وائيءَ جو سڄو موضوع ئي هڪڙو رکيائين. ٿله جي ٻئي پد ۾ قافيو ۽ رديف هيئن آهي، ’راند ڪري‘ ۽ مڙني بندن جي ٻئي پد ۾ قافِيي سان گڏ رديف به رکيو اٿس. سندس ٻي وائي به به - پدي ۽ ’سورنو چنڊ‘ تي آڏاڙيل آهي، ان کي ڇڏي مان سندس هن ته - پدي ٿله واري وائي اوهان کي پڙهڻ لاءِ پيش ڪرڻ گهرندس. ٿله کان سواءِ هن وائيءَ ۾ ڇهه بند آهن.

ٿله: انسان پنهنجي دنيا، ڪيئن ته پاڻ ناهي،

انسان سِرُ الاهي.

بند: 1. هر مشڪل ۾ هي پورو، هن جا به آه چاهي.

2. سچ تي قبولي آهي، هن جا جانباز قاهي.

3. باطل جو ٿي رهيو آ، شيطان وانگ واهي.

4. ڪاٿي ٿئي پٺاڙو، ڪاٿي ٿئي پناهي.

5. بڻجي ڪڏهن ٿو رهبر، ڪوٽي ڪڏهن ٿو ڪاهي.

6. هلچل به هن جي فطرت، هرگز پتي نه ساهي.⁽¹¹⁾

نياز همايونيءَ جي هيءَ وائيءَ به ’دوهي چنڊ‘ تي آڏاڙيل آهي. قافيو تله جي ٻئي پڌر ۾ آندو اٿس ۽ هر بند جي ٻئي پڌر ۾ قافيو رکيو اٿس. موضوع ۾ انسان جون ڪي خصلتون بيان ڪيون اٿس، جڏهن ته هو اصل ۾ سر الاهي آهي. اهي خصلتون انسان تي سماج ۾ رهندي، خلق کي وساري، پنهنجي مفاد کي آڏو رکندي پيدا ٿين ٿيون.

سنڌي ڪنڊ جي ٻن هاڃن مان هڪ وڏو هاڃو سنڌي ادب ۽ ثقافت کي ڪاپاري ڌڪ هنيو. اسان جا ڪيترائي سنڌي اديب، شاعر، دانشور ۽ محقق سنڌ مان لڏي سرحد پار هليا ويا. انهن مان شيخ اياز هو هڪڙو همعصر شاعر نارائڻ شيام به آهي. نارائڻ شيام نه صرف شيخ اياز جو همعصر پر هم اثر ۽ هم خيال به هو، جنهن جي لاءِ شيخ اياز پنهنجي آتم ڪٿائي ڪتابن ۽ مهاڳن ۾ گهڻو ئي ڪجهه لکيو آهي. ’هو ڪو تا جو ڪاڪ ڌڻي‘ ئي هن جي اهميت لاءِ ڪافي آهي، ’نڪريو آهي نينهن‘ نارائڻ شيام جي گڏيل ڪتابن جو مجموعو ۾ مرتب لکي ٿو:

”شيام سنڌي شاعريءَ جو محبوب هو. هن شاعريءَ سان ڪيئي انگل آرا ڪيا ۽ شاعريءَ وري عاشق زهر پياڪ جيان سندس سڀئي حجتون سڻيون، سڀئي سندس انگل آرا ڪنيا.“⁽¹²⁾

نارائڻ شيام وٽ ٻوليءَ جو ميناج، رس گلي ۾ رس جيان ڀريل آهي. سندس شاعري سلاست، فصاحت ۽ جدت جو ميلاپ آهي. سندس جنم 22 جولاءِ 1922ع سنڌ ۾ ٿيو ۽ سندس مرتيو 10 جنوري 1989ع ۾ هند ۾ ٿيو. ان عرصي دوران هن سنڌي ٻوليءَ کي ٻارنهن شاعريءَ جا مجموعا ڏنا. جيتوڻيڪ هند ۾ هو فارسي ٻوليءَ جو استاد ٿي ڪم ڪندو رهيو، پر پنهنجي شاعريءَ کي نج سنڌي لفظ، محاورا، تشبيهون ۽ ماحول ڏنو. نارائڻ شيام شاعريءَ جي ڪيترين ئي صنفن تي ڀرپور لکيو. هو سنڌي ٻوليءَ ۾

جپاني صنف ’هائيڪو‘ کي متعارف ڪرائڻ وارو پهريون شاعر طور سڃاتو وڃي ٿو. انهن شاعراڻين صنفن مان هن وائي به خوب لکي آهي.

سندس هن ڪتاب ۾ نارائڻ شيام جي ٻه - پدي وائي جام آهي، پر هنن وارين ۾ نارائڻ شيام ڪجهه ٿه - پداڻين ٿلهه واريون وايون به لکيون آهن، جن جا مثال هي آهن:

- ٿلهه: تنهنجو ناتو راڻا، مومل لئه سمجهاڻي.
بند: 1. ڪير ڀريا جي هٿڙا، اڄ هنجن هاڻا.
2. پؤنر ڀنڀوليا جن تي، سي نه ڪنول ڪوماڻا.
3. سانگ ڏسي سومل جو، ڳهريا نيڻ نماڻا.
4. ماڻن جي ماڳن تي، ورهه وسايا پاڻا.
5. ڪالهه پڇايو جن تي، اڄ تن لئه پڇاڻا.⁽¹³⁾

هيءَ وائي ’سورئي چنڊ‘ تي چيل ۽ هر بند ۾ قافيو ٻئي پد ۾ آيل آهي. هن وائيءَ ۾ هونءَ ته ڪا به نواڻ ناهي. مومل جي ماڻي ۽ راڻي جي رسائي جي موضوع تي، سادي سلوڻي لس ليت سنڌي ٻوليءَ ۾ آهي. نارائڻ شيام وائيءَ ۾ ٿلهه جي لحاظ کان جيڪي ٿه - پدايون وايون لکيون آهن، اهي هن ريت آهن.

- ٿلهه: جهرمر جهرمر روشني، ڪنهن جي ياد اچي رهي،
هلڪي هوا لڳي رهي.
بند: 1. پن پن لرزي پپر جو، اس کي چانو چهي رهي.
2. ويحي سڳنڌ ڦهلبي، گل جي شاخ جهمي رهي.
3. اڏن پڪيڙا پر پتي، اس به ڪين چمي رهي.
4. وارن جو چلڪو الا! ڪا مڻ جيئن ويحي رهي.
5. پاڇولو پاڻيءَ مٿان، گويا نهر لڇي رهي.⁽¹⁴⁾

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٽي - پڌ آهن، 'دوهو چنڊ' تي چيل وائي آهي. نارائڻ شيام جي هن وائيءَ ۾ هڪ ڳالهه جو اضافو يا مخصوص تجربو مٿي ذڪر ڪيل نياز همايونيءَ جي وائيءَ وانگر، نارائڻ شيام به ڪيو آهي، جيڪو مٿي ڄاڻايل واين ۾ نه آهي. هٿڙو تجربو شاهه عنايت رضوي، شاهه لطيف توڙي شيخ اياز به نه ڪيو آهي، اهو آهي قافيه سان گڏ رديف جو استعمال. رديف 'رهي' طور ۽ 'اچي'، 'لڳي'، 'ڇهي'، 'جهڪي'، 'وڃي' ۽ 'لڇي' قافيو هر مصرع جي ٻئي پڌ ۾ آئي، ٿلهه جو ٽيون پڌ ورائي طور استعمال ڪيو اٿس ۽ ٽئين پڌ ۾ به قافيو ۽ رديف 'لڳي رهي' آندا اٿس، جنهن وائيءَ ۾ نوان سان گڏ ڪن - رس ۾ واڌارو ۽ زبان چس ۾ اضافو ڪيو آهي. وري سندس هڪ ٻيو تجربو هن ريت ڪيل نظر ايندو، جو وائي ته به - پڌي آهي، 'دوهو چنڊ' تي آڌاريل آهي، پر هن جي ٿلهه جي ٻنهي پڌن ۾ قافيو ڪتب آندل آهي. اسان مثال طور اها وائي هتي پيش ٿا ڪريون.

ٿلهه: پيار ڪٿي ڪنهن نه ڏني، وو،
 در در آيو روح پني!
 بند: 1. نظرون اٽڪيون تارن ۾، وو،
 ترقي پونءِ ميار ڏني!
 2. امرت ويلا، وه جي وت، وو،
 اک جون قلڙيون پيچ پني!
 3. وڻ ٿي چانگهه، تو ٿي سمجهيو، وو،
 ليڪن ڪنهن جي چانءِ چني!
 4. سڏڪن تي جا شيام پلي، وو،
 کلندي سا دل ڪيئن ڏني!⁽¹⁵⁾

هيءَ وائي ٻنهي چنڊن يعني 'سورڻو چنڊ' ۽ 'دوهي چنڊ' تي چيل

چڻبي، پر هن وائيءَ ۾ ’وو!‘ لفظ افسوس جو اظهار ٿو ڪري، ’باقي وائيءَ جي ٿلهه جي پنهي بدن ۾ قافيو ڪتب آندو اٿس. اهو ساڳيو هم وزن قافيو هر بند جي پئي پد ۾ رکيو اٿس.

شيخ اياز جي بيت ۽ وائي لکڻ کان پوءِ، ان دور جي همعصر شاعرن به انهن صنفن تي قلم کنيو ۽ خوب پاڻ ملهايو. انهن ۾ تنوير عباسيءَ سٺو نانءُ ڪڍيو. هن مشرقي ۽ مغربي صنفن تي قلم کان ڪم ورتو. انهن سان گڏوگڏ بيت ۽ وائيءَ کي پڻ ياد رکيائين. سندس ٽي - پڌائين ٿلهه واري هيءَ وائي ڏسو.

ٿلهه: جي ڪوئي پي گڏ نه هلندو،

مان هيڪل ٿي ويندس.

مون کي اڳتي وڃڻو آهي.

بند: 1. ماضي آهيان، حال ۽ مستقبل سان،

سنمڪ مان ٿيندس.

2. ڳاڙها گل پسي مان پنهنجي،

واٽ کي ڪين مٽيندس.

3. پنيپرڪي کان سنجها تائين،

پنڌ پيو تائيندس.

4. توڏي اچڻو آهي مون کي،

مان توڏي ٿي ايندس.⁽¹⁶⁾

تنوير عباسيءَ ڪيترين ئي شاعرائين صنفن سان سهڻو نياهه ڪيو آهي. هن ٽي - پڌائين وائيءَ جو ٿلهه ’دوهي چنڊ‘ تي آڌاريل آهي، جيڪو اسان کي ٿلهه جي پهرين ٻن پدن ۾ نظر اچي ٿو. هيءَ وائي عروض تي لکڻ جو تجربو ٿيل آهي. هن وائيءَ جي ٿلهه جو ٽيون پد، پهرين ٻن پدن کان جدارو ۽ ان

سان عزم جي جهلڪ نمايان نظر اچي ٿي. قافيو هر بند جي ٻئي پد ۾ 'ويندس' سان هم قافيه ڪري بيهاريا اٿس.

تنوير عباسيءَ جي هڪ ٻه - پدائين وائيءَ ۾ پڙهي ڏسو:

ٿله: سڄڻ سندي سرهاڻ، مون کي واس وڪوڙي ويو.

بند: 1. پورو هيس اڳي مان ڏاڍو، سڪ ڪيومر سڄاڻ.

2. رات جي راڻي رات جو سُرهِي، سڄڻ سدا سرهاڻ.

3. در تي تانگر بيهاريو آ، تنهن جي آدر ڪاڻ.

4. هي سڳند او يارا، اچڻ سنڌا اهڃاڻ.

5. هي مڌ مهران ۽ تون مان، هي چنڊ ۽ چانڊاڻ. (17)

هيءَ وائي ٿله کان وٺي پنجن ئي بندن تائين ٻه پدائين آهي. وائي

'سورنو چنڊ' تي جڙيل، جنهن ۾ قافيو 'سرهاڻ'، ٿله جي پهرئين پد ۾ رکيو

ويو آهي ۽ هر بند جي ٻئي پد ۾ قافيو رکيل اٿس.

مٿي ڄاڻايل وائي عشقيه ۽ هر بند ۾ منظرنگاري ڪيل آهي. هونءَ

ته وائي ٿله کان وٺي ٻن پدن واري آهي، پر هن وائيءَ ۾ قافيو ۽ رديف ٻه رکيو

اٿس. وائي اصل ۾ 'سورئي چنڊ' تي جوڙيل، قافيو ۽ رديف ٿله جي پهرئين

پد ۽ بندن جي ٻئي پد ۾ رکيو اٿس.

ٿله: بتي نه ٻار اڱڻ جي،

چوڏهينءَ چنڊ چمڪي ٿو.

بند: 1. اڃان ته رات جا ٻارنهن آهن،

ٽوڪي لڳي آ يار ويڻ جي.

2. رات جي راڻيءَ جا او ٻارا،

آئي ڄڻ ڪا سار سڄڻ جي.

3. مان لهرن ۾ چنڊ ڏسان ٿو.

توڪي آهي يار پڇڻ جي.

4: ڌار ٿيون ٿا، پر هيءَ نااهي،

ويل اسان جي ڌار ٿيڻ جي.⁽¹⁸⁾

هن وائيءَ جي خوبي ۽ خاصيت ته مٿي بيان ٿي چڪي. هن وائيءَ ۾ تنوير عباسيءَ هن طرح ٻن لفظن وارو قافيو ڪتب آندو آهي. ٿلهه جي پهرئين پد ۾ ’پار اڱڻ‘ قافيو ۽ ’جي‘ ڏسو ’يار وڃڻ‘ جي، ’سار سڄڻ جي‘، ’يار پڇڻ جي‘ ۽ ’ڌار ٿيڻ جي‘. ٿلهه جو ٻيو پد به ورائيءَ طور منيل ٿو ڪاٽي ۽ بندن جي سونهن کي سرس ٿو ڪري، لس پڙهڻ ۾ هڪ ردم ۽ زبان چس وڌايو اٿس. هونءَ هر بند منظرنگاري يا لفظن ۾ فوٽو گرافي آهي. وائي عروض تي لکيل آهي.

استاد بخاري ان ئي ٽهپيءَ جو هڪ ٻيو وڏو نانءُ شاعريءَ ۾ موجود آهي. سندس شاعريءَ جا ڪافي ڪتاب آيل آهن ۽ سندس هي جهان ڇڏي وڃڻ کان پوءِ به ورور ڪري ڇپبا رهيا آهن. سندس شاعري پڙهڻ جو ڌانءُ به سندس نانءُ جيان هو. هن به ٻين شاعراڻين صنفن سان گڏ وائيءَ جي صنف تي به لکيو آهي. سندس ڪتاب ’ولولو ۽ ووڪ‘ ۾ وائيءَ جي صنف آيل آهي، انهن مان هيٺ ڏنل وائي اهڙو تجربو آهي، جنهن جو ٿلهه ڄڻ پدن تي بيهاري باقي مصراعون پڻ پدن جون چيون اٿس. مون کي سندس هن وائيءَ جو ٿلهه گيت نما چوڻ بهتر ٿو لڳي.

ٿلهه: جاءِ اها جلندي، باهه جتي ٻرندي،

ڪهڙو ڪنهن کي آڀتو، دل جو دل کي آڀتو.

بند: 1. سور مُڪم قاصد ڪري، صبر ملي ورندي.

2. نااهي ننڊ نصيب ۾، خواب ڪٿان لهندي.

3. اُٿلي پٽلي هر گهڙي، رات سڄي لنگهندي.

4. ويٺو سوچيان وقت تي، لهر وڃي لهندي.
5. دل جي ٿيندي مالڪي، ٻاجه پرينءَ پوندي.
6. دل جي رئيندي چوٽڪ تي، خلق کلڻ لڳندي.
7. آس آجي استاد جي، رڃ اڃان رهندي.⁽¹⁹⁾

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ چار پڌ آهن. پهريان پڌ هم قافيه ۽ ٽيون ۽ چوٿون وري پاڻ ۾ هم قافيه آهن، جڏهن ته بند، ٿلهه جي پهرين ٻن پڌن سان هم - قافيه آهن ۽ ٽيون ۽ چوٿون پڌ ڪنهن به گڻپ يا شمار ۾ نه ٿا اچن ۽ اوڀر ٿا لڳن. انهن ٻنهي پڌن نه هجڻ سان به وائيءَ تي ڪو فرق نه پوي ها، وائي پوري بڻجي پوي ها، پر انهن پوين پڌن جو وائيءَ جي پهرين ٻن پڌن جو فقط ايترو اظهار آهي ته دل سڙڻ جو دل کي ٿي پتو آهي. پر اهي ٻئي پڌ، بندن سان ورائيءَ طور به نه ٿا ٺهڪن ۽ هن بندن، ڌار ڌار موضوع جي نشاندهي ٿو ڪري. استاد بخاريءَ جي هيءَ ته - پڌي وائي، 'دوهو چنڊ' تي آڌاريل ۽ ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ قافيو آيل آهي ۽ ٽيون پڌ ورائيءَ طور تي ڪتب آيو آهي. اها وائي هن ريت آهي.

ٿلهه: ٻاهر ٻاجه نه ٻول، ايندي ٿال مٽول،

تنهنجا ماڻا ڇا سمجهان.

- بند: 1. چاڙهي ويٺو چهري تي، خولن مٿان خول.
2. ڏاڍي ڪا دلداري ڏي ٿون، هيسائين ٿا هول.
3. ڪرڻي ٿئي جي قدرت ئي ڪر، مون تي ڪر نه ٺٺول.
4. پٽڪي هوش بڪي ته سمجهو، جوين جي جا بول.
5. جاتي عشق اگهاڙو ٿي پئي، تاتي ڍڪجان ڍول.
6. ڄاڻڻ لاءِ جماندر تائين، ڄاڻ نه چوڙي ڄول.
7. عشق چوي استاد اُلا ٿيان، سوچ جهلي ساڙول.⁽²⁰⁾

استاد بخاريءَ کي شايد ڪجهه متروڪ ٿيل لفظ پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪتب آڻڻ جي ڳالهه ذهن ۾ هئي. هيءَ وائي صنف جي لحاظ کان ضرور ’دوهي چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. ٽلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پد ۾ ’پول‘ ۽ ’متول‘ هم قافيو رکيو اٿس ۽ بند جي هر ٻئي پد ۾ قافيو رکيو اٿس.

هر شاعر جي وائيءَ ۾، وائيءَ جي ٻئي پد ۾ قافيو هوندو آهي، پر وائيءَ جي سونهن، رس چس ۾ اضافو سندس ورائيءَ جو بندن سان ٺهڪاءُ پيدا ڪندو آهي.

مخدوم محمد الزمان طالب الموليٰ به شيخ اياز جي ئي تهئيءَ سان تعلق رکندڙ شاعر آهي، پر سندس شمار اهڙن شاعرن جي تهئيءَ سان به لاڳاپو رکي ٿو، جن پنهنجي شاعريءَ ۾ فارسي الفاظ جو استعمال ڪافي حد تائين ڪيو آهي. پاڻ مخدوم نوح هالن واري جي اولاد مان آهي ۽ ان جي درگاهه جو سجاده نشين پڻ رهيو. هو نه صرف سجاده نشين ۽ شاعر هو پر ان سان گڏ، ”روحاني، سياسي، سماجي محاذن کان علاوه شعر و سخن ۽ ادب جي دنيا ۾ جيڪو مرتبو حاصل ڪيائون، ويجهي ماضيءَ ۾ ان جو مثال ملڻ مشڪل آهي.“⁽²¹⁾

مخدوم طالب الموليٰ ڪيترن ئي ادبي ادارن جو بنياد وڌو، جن جو ڳاڻيٽو چڱو خاصو ٿيندو. پاڻ 1919ع جي 5 آڪٽوبر تي هالا شهر ۾ تولد ٿيا. شاعريءَ بابت سندن خيال هن ريت آهي:

”شعر، انسان جي جذبات ۽ احساسات سان واسطو رکي ٿو. شعر فڪر جي عميق گهرائين جو حامل، واردات قلبيءَ جو مظهر، عشق ۽ الفت، پريم ۽ پياس، سوز ۽ گداز، سک، هڪ ۽ چڪ جو حسين ظاهري لباس، دل جي آهن ۽ دانهن جو مؤثر ذريعو، قدرت جي دلفريب ۽ دلڪش مناظر جو عڪس، ڪائنات جي هم گير ۽ عالمگير وسعتن کي پاڻ ۾ جذب ڪرڻ وارو،

حسن جي رشڪِ آفتاب، نور ۽ ضياءَ، ناز ۽ ادا، جور ۽ جفاءَ، دلبري ۽ دلدهي،
دلفريبي ۽ دلربائي، ڪج روي ۽ ڪج ادائيءَ جي تصوير آهي.“⁽²²⁾

هونءَ مخدوم طالب الموليٰ پنهنجي دور ۾ ڪافيءَ جو رچ شاعر
ڪوٺيو ۽ ڄاتو وڃي ٿو. هن ڪافيءَ کان سواءِ غزل، نظم، رباعي، قطعو، بيت
۽ وائي به چيا آهن، يعني هن پابند شاعريءَ جي اڪثر صنفن تي پنهنجي قلم
کان ڪم ورتو آهي. اسان سندس تمام گهٽ تعداد ۾ لکيل ’واڻي‘ جي صنف
پڙهندڙن جو توجه ڏيڻ جي ڪوشش ڪنداسون. سندس هيءَ وائي ڏسو.

ٿله: گهڙي ساهڙ جي سهارِي، وڃي پهتي پرت کي پاري.

بند: 1. ڪين درياءَ کان دم دهلي، ڏيل سائر جو ڌاري،

گهڙي ساهڙ جي سهارِي.

2. ڪڙڪا ڪنن سڌ ساهڙ ڀانئين، پاڻ وڌئين وهه واري،

گهڙي ساهڙ جي سهارِي.

3. سو احساس ڪيئن ساهڙ تي، خطر خوف وساري،

گهڙي ساهڙ جي سهارِي.

4. ساهڙ سهڻيءَ کان ٿي سڃاڻي، ساري دنيا ڌاري،

گهڙي ساهڙ جي سهارِي.

5. طالب عشق امامر جنهن جو، سا ڪيڏهن ڪين نهاري،

گهڙي ساهڙ جي سهارِي.⁽²³⁾

هيءَ به پڇي وائي آهي، ’دوهو چنڊ‘ تي آڌاريل، ٿله جي پنهي پڊن
۾ قافيو رکيو اٿس. موضوع سهڻي - ميهار سان لاڳاپيل اٿس. هر بند جي ٻئي
پڊ ۾ قافيو رکيو اٿس. هن وائيءَ ۾ ٻه متضاد ڳالهيون ٿي ويون اٿس. وائيءَ
جي ٽئين بند کي پڙهي ڏسو ته، سهڻيءَ، ساهڙ تي احسان ڪيو آهي، جو
سائس ملڻ لاءِ بناخوف خطري جي درياءَ، جيڪو دوپارا ڌڙڪا ٿو ڏٺيس، ان

جي به پرواهه نه ٿي ڪري، پر وري پنجين بند ۾ عشق امام جي ڳالهه ٿو ڪري،
'عشق البت عاشقن کي آزمائي هر طرح'. طالب، مطلوب تي ڪيئن احسان
ڪندو، طالب تي ته سڀيئن پريئين مطلوب جو احسان آهي، سندس طلب به
مطلوب جي مهرباني آهي.

طالب الموليٰ ته - پڌي وائي به لکي آهي، جنهن جي صرف ٿلهه ۾ ٽي
پڌ لکيا اٿس، باقي وائيءَ جي ڏهن ٽي بندن ۾ اهي ٽي به - پڌ رکيا اٿس. ٿلهه
جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ کي هم. قافيه ۽ ٽيون پڌ ورائي ۽ طور استعمال ۾ آندو
اٿس. هن وائيءَ جو ٿلهه ۽ ڪجهه بند مثال طور پيش ڪجن ٿا، ان مان پڙهندڙ
ضرور سمجهي ويندا.

ٿلهه: هيئنڙي هل حشر، ڪانهي خبر،

ڪڏهن ورنڊا وڻجارا.

بند: 1. هر هر پنهنجي حبيب کي، اوريان منجهه اندر،

ڪڏهن ورنڊا وڻجارا.

2. دلڙيءَ ۾ دردن جا، ويٺا آهن وڻ،

ڪڏهن ورنڊا وڻجارا.

3. متان هن مجبور تان، لائئون مهر نظر،

ڪڏهن ورنڊا وڻجارا. (24)

هن وائيءَ جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ هم وزن قافيه رکيا اٿس، وائيءَ
جو موضوع ته وڻجارن جي وڻن جي سار آهي. وائيءَ جي هر بند جي ٻئي پڌ
۾ قافيو رکيو اٿس ۽ ورائيءَ جو جوڳو جزاءُ بيهاريو اٿس. طالب الموليٰ 11
جنوري 1993ع تي شاعراڻي ميدان مان منهن مٽي ويو.

عبدالڪريم ارشد، ڏنڌي جي لحاظ کان ماستر آهي ۽ تعليمي
لحاظ کان انگريز بهادر جي حڪومت ۾ تعليمي سرشتي بدران انهن کان اڳ

واري سنڌي مڪتبي تعليمي سرشتي جو شاگرد آهي. هن ابتدائي تعليم پيرجهندي واري مڪتب مان حاصل ڪئي، جتي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ۽ مذهبي تعليم ڏني ويندي هئي. انهيءَ تعليمي زندگيءَ دوران هن فارسي شاعريءَ جو خوب مطالعو ڪيو. جيئن ته هو طبيعت جو سادو، ماڻينو، ملٽهار ۽ حساس دل جو مالڪ هو، تنهن ڪري سندس طبيعت جو لاڙو شاعريءَ ڏانهن ٿيڻ لازمي امر هو ۽ وري اهڙي طبيعت واري ماڻهوءَ جڏهن مولانا رومي، حافظ، فردوسي ۽ سعديءَ کي نصاب طور پڙهيو ته هن جي اندر مان جا آه نڪتي، اها به منظوم هئي ۽ شاعري بڻجي، قلم ۽ ذهن جي گانڊاپي ۽ سندس چوڌاري جيڪي سماجي خالتون هيون، انهن هن لاءِ ڪنير جي آويءَ وارو ڪم ڪيو، تنهن ڪري هو پنهنجي شاعريءَ بابت لکي ٿو،

”هيءَ شاعري هڪ اهڙي بي حس، انڌي، ٻوڙي، گونگي، پٿر سماج ۾ هڪ اهڙي زخمي، چيهون چيهون ٿيل وجود تي هر طرح جي ناڪامين، محرومين، درد، الم ۽ پيڙائڻ جي پٿرن جي وسڪارن جي آتم ڪٿا آهي، جنهن جون آرزوئون انگاسن تي لڙڪيل ۽ جنهن جا سڀنا چور ٿي ويا هجن. هيءَ فقط هڪ فرد جي ڪهاڻي ناهي.“⁽²⁵⁾

سندس شاعريءَ جا ٽي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿي چڪا آهن. عبدالڪريم ارشد سنڌي شاعريءَ ۾ رواج پذير ڪيترين ئي صنفن تي ڀرپور لکيو آهي. انهن صنفن مان وائي به هڪ صنف آهي، جنهن لاءِ مقصود گل هيٺن ٿو چوي:

”ارشاد جون وايون ۽ ڪافيون تصوف ۽ صوفيت جي فڪر جو چوڏهينءَ جي چند وانگر چٽو اظهار ۽ اپٽار آهي.“⁽²⁶⁾

سندس ئي ڪتاب ۾ آيل واين مان هڪ وائي پڙهندڙن لاءِ پيش

ڪجي ٿي.

ٿله: هر ڪو چڪناچور، ڪنهن کي ڪنهن کي سور سڻايون؟

بند: 1. سور اسان جا ڪير سليندو، پاڻ پڇايون پور.

2. هر ڪنهن دل ۾ درد سمايل، روح سيڻي رنجور.

3. مرڪي مرڪي ماريون مون کي، گهايو ڪنهن جي گهور.

4. پيار ڏئي پوءِ ڌار ڪرڻ آ، سهڻن ماڻهن جو دستور.

5. عشق جي منزل اوکي ارشد، نينهن اڻئي ناسور.⁽²⁷⁾

هيءَ به - پدي وائي 'سورنو چنڊ' تي آڌاريل آهي. قافيو، ٿلهه جي پهرئين پڌ ۾ آندو اٿس ۽ بندن جي هر ٻئي پڌ ۾ سمايل آهي ۽ ورائي ٿلهه جو ٻيو پڌ ٻڌي آهي. موضوع سماجي ڏاڍاين تي رکيو اٿس، ان سان گڏوگڏ عشق جي ملاوت وائيءَ ۾ چس پيدا ڪيو آهي.

سندس هڪ ٻي وائي ڏسو، جنهن جي ٿلهه جي ٻنهي پڌن ۾ قافيو آندو اٿائين، پر ڀرتي ڪندڙ لفظ به چڻ اندريون قافيو ٿي ٿو اڀري.

ٿله: چؤتون چاڻو چاهين؟ سائين! چؤتون چاڻو چاهين؟

هن وائيءَ ۾ ست بند آهن. حقيقت ۾ هيءَ وائي ٿلهه ۾ هڪ پدي آهي ۽ 'سائين' تخاطب کان پوءِ ساڳيو پڌ ورائي رکي پورو ڪيو اٿس. قافيو هر بند جي ٻئي پڌ ۾ رکيو اٿس، سندس هيءَ وائي 'سورنو چنڊ' تي بيهاريل آهي. هن وائيءَ ۾ ڪا خاص نواڻ يا ڪو تجربو نه ڪيو آهي.

سرمڊ سنڌيءَ پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ 'ڪافي' ۽ 'وائي' جي گهاڙيتي بابت هيئن ٿو ٻڌائي ته،

”ڪافيءَ جو گهڻي ڀاڱي ورنڪ چنڊ آهي ۽ ان جو سٽاءُ گيت وارو آهي، پر ڪٿي جي ورنڪ چنڊ آهي به ۽ وائيءَ واري سٽاءُ ۾ 'ڪافي' آهي ته به اها موضوعاتي طور وائيءَ کان مختلف آهي.“⁽²⁸⁾

وائيءَ ۽ 'ڪافيءَ' بابت هڪ راءِ بدر ڌامراهو هن نموني ڏني ٿو،

پر هو ان ۾ شڪ واري ڳالهه شامل ڪري، پاڻ ان تي مستند راءِ جوڙي نه سگهيو آهي. اها هيئن آهي:

”ٿي سگهي ٿو ته ’وائي‘ ۽ ’کافي‘ هڪئي قسم جي شعر جا ٻه نالا هجن، لاڙ ۾ ان کي وائي ڪوٺيو ويندو هجي ۽ ’اتر‘ ۾ ان کي ’کافي‘ سڏيو ويندو هجي.“⁽²⁹⁾

قمر شهباز سنڌي ٻوليءَ جي ادب جو اهڙو نمايان شاعر آهي، جنهن ادب جي اڪثر صنفن تي لکيو آهي. هن نثر ۽ نظم ٻئي لکيا آهن. سندس نالو ادب جي هر صنف ۾ ڳڻائڻ کان ڪوبه رهي نه ٿو سگهي. هن ناول جي صنف تي نه ڄاڻ ڇو نه قلم کنيو آهي، ورنه هن جي ڏيئا ڏيئا ذات اهڙي هئي جو هو ان ميدان ۾ به پاڻ موڪي ها، باقي هن ادب ۾ ڪهاڻي، ناٽڪ، مضمون، مقالا، شخصي خاڪا، تقرير ڪرڻ بيهندو هو ته ٻڌندڙن کي ڪڏهن به ڪڪ نه ڪندو هو. سندس تقرير مان هر ٻڌندڙ لطف انداز نه ٿيندو هو.

قمر شهباز ننڍي عمر کان ئي ادب ۾ پير پاتو. پاڻ سورنهن ورهين جي عمر ۾ ئي ٻه رسالا ترتيب ڏنا ۽ شاعريءَ ۾ پير پاتو. هن روزانو اخبارن ۾ ڪالم به لکيا، جن ۾ مزاح، مزاحمت، حقيقت ۽ وقت جي آهر سنڌ جي صورتحال آڏو رهي، هن انهن ۾ به پاڻ موڪيو، پر منهنجي راءِ آهي ته هو دراصل شاعر هو. هن جي شاعري ٻڌندڙن ۽ پڙهندڙن کي پنهنجي دل جي ڳالهه محسوس ٿيندي هئي. هن غزل، نظم، وائي، بيت دوها ۽ گيت به لکيا ۽ شاعريءَ جي هر صنف تي کيس پوري دسترس حاصل هئي. اسان هتي سندس وائيءَ بابت پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪائينداسون،

”اچو ته پاڻ قمر شهباز جي هيءَ وائي پڙهون، جيڪا ’مٽ جهڙي منڌ‘ جهڙي سدا ملوڪ ۽ نشو ڏيندڙ آهي.“⁽³⁰⁾

اسان سندس اهائي ’وائي‘ سدا ملوڪ ۽ نشو ڏيندڙ پهرئين پڙهندڙن

کي پڙهائڻ ٿا گهرون.

- ٿله: مٿ جهڙي منڌ، اسان جو، جيئڙو جهوري وئي ڙي يار!
- بند: 1. چيلن جهڙا چال جنهين جا، واسينگن جهڙا وار.
2. موتئي جهڙي موڪ جنهين جي، مڪڙو ميگهه ملار.
3. اکڙين ۾ چولين جو چلڪو، سانوڻ جهڙا پار.
4. نيٺن ۾ سيٺن جا سڀنا، خوابن منجهه خمار.
5. دور گهڻو ٿي گهاري ليڪن، دل کان ڪهڙو دور.⁽³¹⁾

قمر شهباز جي هيءَ وائي ’دوهي چنڊ‘ تي لکيل، ٿله کان وئي پنجن ٽي بندن ۾ ٻه - پدي آهي. هن وائيءَ جي هر بند جي ٻئي پد ۾ قافيو رکيل آهي. هر بند جي ٻئي پد پويان ٿله جو ٻيو پد ورائيءَ طور رکيل آهي. سندس هيءَ وائي هر بند ۾ هڪ هڪ يا ٻه ٻه تشبيهون ڏيئي، اهڙي ته سينگاري اٿس جو رڳو لس پڙهڻ سان ئي ڪن سرس ۽ زبان چس، ٻوليءَ جي بيهڪ پنهنجي جادوگريءَ ۾ پڙهندڙ کي وڪوڙيو ڇڏي. سندس تشبيهون ڏسو ’مٿ جهڙي منڌ‘، ’چولين جهڙا چال‘، ’واسينگ وار‘، ’موتئي جهڙي مرڪ‘، ’مڪڙو ميگهه ملار‘، ’اکين ۾ چولين جو چلڪو‘، ’سانوڻ جهڙا پار‘، ’نيٺن ۾ سيٺن جا سڀنا‘ اوهان کي پڙهڻ سان خماري ٿي وجهي.

قمر شهباز هن وائيءَ ۾ تشبيهن ۽ تجنيس حرفيءَ جي انتها ڪري ڇڏي آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ جي سموري خوبصورتِي ان ۾ سمائي ڇڏي اٿس:

قمر شهباز جيتوڻيڪ انگريزي ادب جو شاگرد هو، سندس انگريزي ادب خوب پڙهيل هو، جنهن جو اثر سندس شاعري ۽ نثري ادب تي ٻوڏ لازمي امر هو، پر هو ڄم ھنڌ جي ڌرتيءَ ۽ ٻوليءَ سان بيپناھ محبت ڪندو هو. تنهن ڪري هن شاعريءَ ۾ خاص ڪري ’وائيءَ‘ ۾، پنهنجي ٿلهي وارن شاعرن کان وڌيڪ تجربا ڪيا آهن. هن ٻن پدن واري وائي ته لکي ٿي

لکي آهي، پر هن ڪن وارين جي ٿلهه ۾ ٿي - پد به رکيا آهن، جڏهن ته بندن ۾ اهي ٿي - پد نه لکيا يا رکيا آهن. سندس هيءَ وائي ڏسو:

ٿلهه: اڄ جل ٿل جل ٿل ڌرتي آ، اڄ پاييل پڳ سان ڀرتي آ،
گهنگهور گهٽائون گهات مٿان!

بند: 1. جي تنهنجي جوءَ ۾ دينپ جليو، پوءِ لئون لئون لچندي لات مٿان.

2. ڪنهن آڪاسن مان اوتيو آ، وس وڇڙي وس تون وات مٿان.

3. اڄ درد مليا دل وارن کان، ڄڻ چوهو چليو ڇات مٿان.

4. جي ڪوڙيون پوڻيون پاڙهن ٿا، سي موڙها مرندا مات مٿان.⁽³²⁾

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٿي پد آهن، پهرئين ۽ ٻئي پد جو قافيو هم وزن ۽ ان رديف جو جوڙ ٿيل آهي، پر ان وائيءَ جي ٽئين پد ۾ قافيو جدارو رکيو اٿس ۽ بندن جي هر ٻئي پد ۾ قافيو وري ٿلهه جي ٽئين پد سان هم - قافيو ۽ هم وزن ڪري رکيو اٿس. ٿلهه جو اهو ٽيون پد، هر بند پويان ورائيءَ طور به رکيو اٿس. مون سون جي مند ۾، جڏهن مينهن وسندو آهي ته سانوڻ جي تپڪ ۾ ڪجهه گهٽتائي ايندي آهي ۽ هر انسان جي من جا امنگ اڌما ڏيڻ لڳندا آهن، اهڙي مند ۾ 'پاييل ۽ پڳ' جي تشبيهه سان عاشق ۽ معشوق جي ميلاپ جي جيڪا منظرڪشي يا فوٽوگرافي ڪيل آهي، اها بنهه انوکي ۽ اڇوتي آهي.

قمر شهباز هڪڙي وائيءَ ۾ چار پد به رکيا آهن، ان ڪري هن وائيءَ تي گيت جو گمان ٿو ٿئي، پر پاڻ ان کي وائيءَ جي صنف ۾ شماريو اٿس. ٿلهه ته جيڪڏهن بندن کان ڌار ڪري لکجي ته اهو سڌو سنئون 'دوهو' آهي، ڏسو ڪيئن آهي:

ٿلهه: ماري ماري هليا، هوءُ ڪونج پلا چو؟

رو رو منهنجا روح، سڌڪي سڌڪي رو!

1. جنهن کي موت ماري نه سگهيو، مان سوئي پاڇو.
2. هاءِ نه ڄاتم جنهن کي پاٽم، ويڙهي ويندو سو.
3. سانوڻ منهنجي آسنن کي، تو ڇو نه سڃاتو.
4. مينهن وٺا او نينهن مٺا! مان توکي گوليان ٿو.
5. مومل تنهنجي ماڻي کي، راڻي ٿي نه ڄاتو.
6. گهايل هرڻي تو جيئن منهنجو، من پي آ پياسو.⁽³³⁾

هن وائيءَ جي ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ قافيو، 'ڇو'، ۽ 'رو' رکيا اٿس، هر بند ۾ انهن جي ٻئي پد ۾ قافيو 'پاڇو'، 'سو'، 'سڃاتو'، 'تو'، 'ڄاتو' ۽ 'پياسو' رکيا اٿس. انهن کي حقيقت ۾ لفظ کي ڀڄڻو ٿو پوي پر شاعريءَ ۾ ان جي اجازت ڏني وئي آهي، ايئن ڪيترن ئي شاعرن لفظن جي پوئين اڌ يا صرف ڪڏهن لفظ جي آخري اکر کي به قافئي طور ڪتب آندو آهي. هن وائيءَ جو موضوع هر بند ۾ الڳ الڳ رکيو اٿس. قمر شهباز وائيءَ ۾ اهو بنهه نئون گهاٽو جوڙيو آهي، اهڙو گهاٽو سندس ٺهيءَ جي ڪنهن به شاعر نه چيو آهي. وائيءَ جي گهاٽيتي ۾ وري قمر شهباز جو هي تجربو ڏسو ڪيئن آهي.

- ٿله: توتان جندڙي گهوري ڙي، سنڌڙي تنهنجي سيند نه اُڄڙي.
1. بند: اسين اهي ئي مارو تنهنجا، اسان ئي صديون جاڳي تو لئه، تارن جي وٽ سوري ڙي.
 2. اسين اهي ئي چارڻ تنهنجا، اسان ئي سر جي سڻ هنئين، اسان ئي ويڻا چوري ڙي.
 3. اسين اهي ئي راڻا تنهنجا، اسان ئي مومل ماڻي لا!
 4. اسان ئي ڪاڪ ڪڪوري ڙي.
 4. اسين اهي ئي سانگي تنهنجا، اسان ئي سنڌو تنهنجي ڌارا،

اسان ريءَ سنڌ اڏوري ڏي.

5. اسين ئي ڄام تماچي تنهنجا، اسان ئي مارئيءَ جا متوالا،

اسان جي سورٺ نوري ڏي.

6. اسان اهي ئي هوشو تنهنجا، اسان ئي تنهنجي مٽيءَ ماءُ،

پنهنجي رت ۾ توري ڏي.⁽³⁴⁾

وائيءَ جو ههڙو گهاڙيتو قمر شهباز کان اڳ ۽ نه ئي پوءِ ڪنهن شاعر گهڙيو هوندو. هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ته ٻه - پد رکيل آهن، جنهن جي پهرئين پد ۾ آيل قافيو ڪنهن به بند جي پهرين پنهني پدن ۾ ناهي، بندن جا ٻئي پد بي قافيه آهن، وري ٿلهه جي ٻئي پد ۾ آيل قافيو، هر بند جي ٽئين پد ۾ آيو آهي، جنهن سان رديف جو پڻ ميلاپ ٿيل آهي.

ايئن مٿي بيان ڪيل وائيءَ ۾ قمر شهباز پاڻ به ان گهاڙيتي ۾ وري بي وائي نه لکي آهي، ان ڪري اهو گهاڙيتو عام نه ٿي سگهيو.

تاجل بيوس به هن ئي تهئيءَ سان تعلق رکندڙ شاعر آهي. سندس ڪيترائي شاعريءَ جا ڪتاب ڇپيل آهن ۽ انهن ۾ ڪيتريون ئي شاعراڻيون صنفون آهن، جن مان وائي به هڪ صنف آهي.

تاجل بيوس جيئن ته گچ عرصو ڳوٺاڻي زندگي گهاري آهي، تنهن ڪري کيس ڳوٺاڻي ٻوليءَ تي ڪافي رسائي آهي، تنهن کان سواءِ هو راڳ جي ڄاڻ به رکندو هو. سندس ڪتاب ’ڏوريان ڏوريان مَ لهان‘ جي پٺئين پاسي شيخ اياز هيئن ٿو لکي ته:

”مون کان پوءِ تاجل بيت ۽ ’وائيءَ‘ ۾ پنهنجي تهئيءَ جو وڏي ۾ وڏو شاعر آهي.“⁽³⁵⁾

تاجل بيوس جي ٻه - پدي وائي ’سورئي چند‘ تي ڇيل آهي، پر هن قافيه سان گڏ رديف به آندو آهي. مثال طور ڏسو:

ٿلهه: پنڌ پراهين پار جو، گهوڙا ٻڌ نه گهات تي.

بند: 1. رنگ لهو۽ جي راند ۾، ريتو ڪر ڪتار جو.

2. سورهيءَ سڪين سوپ کي، ڪانئر هٽڪو هار جو.

3. ڪنڊيءَ لنوين ڪانگڙو، ڪو ماڻهو آ واهار جو.⁽³⁶⁾

هن ذڪر ڪيل وائيءَ جو ٿلهه ته ’سورڻو چنڊ‘ تي جوڙيل آهي، پر

ٿئي بند دوهي چنڊ تي آڌاريل آهن ۽ ورائي به بند سان سهائيندڙ نه ٿي لڳي،

ڌاري ٻئي پاسي.

تاجل بيوس جي هڪ ٻي وائي، جنهن جو ٿلهه ته ’دوهو چنڊ‘ تي

جوڙيل آهي، پر ٿلهه ۾ ٽي پڌ آيل آهن، اهو ٽيون پڌ ورائيءَ طور استعمال

ڪيل آهي. ان جو مثال سندس سر سامونڊي ۾ هن ريت آهي.

ٿلهه: لکين سج لهي ويا، ڪيڙيندي ڪارو،

آيل! انگ نه ڍڪيو.

بند: 1. جوڻي جنڊ فراق جا، آندڙ اڌارو.

آيل! انگ نه ڍڪيو.

2. آءُ به هڪ آسائتي، سانوڻ مينارو،

آيل! انگ نه ڍڪيو.

3. سڙه ڏٺا مون سامهان، ڏريندي ڌارو.

آيل! انگ نه ڍڪيا.⁽³⁷⁾

هن وائيءَ ۾ وڻجارن جي وهڻ جي ڳالهه کي آڻي، سندن حالت جي

عڪاسي ڪئي وئي آهي. هيءَ وائي ٿلهه ۾ ٽي - پڌائين، باقي بندن ۾ اهي ٽي

ٻه پڌ رکيا اٿس. هن وائيءَ جو ٿلهه يارنهن ۽ ڏهه ماترائن تي رکيل آهي، پر اهو

وزن بندن ۾ بيهاري نه سگهيو آهي. هن وائيءَ ۾ گهاٽي پڌ بدران خيال ڏانهن

ڌيان ڏريو ويو آهي.

سنڌي شاعراڻي اُپ تي هڪ اهڙو نالو به آهي، جيڪو آهي لفظن جو ماتم ڪندڙ، درد جي صحرائن ۾ ڀٽڪندڙ ۽ خوشبوءِ جي زهر جو خوشيءَ ۽ خوشيءَ سان پيالو پيئندڙ مست السٽ تاج بلوچ آهي. هونءَ تاج بلوچ اصل ۾ غزل ۽ نظم جو شاعر، پر هن جي هيترن سارن گڏي ڇپيل ڪتابن جي جلد ’چچريون چچريون خواب‘ ۾ صرف اٺ وايون آيل آهن. شايد اها صنف ۽ ٻيون اساسي صنفون هن کي پاڻ ڏانهن ڇڪي نه سگهيون آهن. هن جيڪا وائي لکي آهي، انهن مان هڪڙي وائيءَ ۾ عجيب قسم جو گهاڙيتو رکيو اٿس، اوهان کي ان جو ساءُ ضرور وٺرائبو، پر تاج بلوچ جي شاعريءَ تي شيخ اياز هيئن راءِ ٿو ڏئي:

”تاج جي شاعري عوامي ته نه آهي پر عام لاءِ آهي.“⁽³⁸⁾

”تاج وٽ شاعري، خيال جي ڇنڊڇوڪ ۽ لفظن جي ڦيرگهير جو نالو نه آهي. شاعراڻي اظهار جي نازڪ ۽ مشڪل ذريعي کي هن پڙهندڙن جي تربيت لاءِ ڪتب آندو آهي.“⁽³⁹⁾

”تاج پاڻ کي ڪنهن به هڪڙي صنف ۾ اظهار خيال تائين محدود نه رکيو آهي. سندس تخليقي تجربي ۾ هر ڪالب جون نيون نيون امڪاني ڏسائون روشن نظر اچن ٿيون، جيڪي هن جي پرپور صلاحيتن جو ثبوت آهن.“⁽⁴⁰⁾

تاج بلوچ جي شاعريءَ تي جيڪا به ٽيڪا مٿي ڏني اٿم، اها سڀني ليکڪن، شاعرن پاران سندس غزل يا نظم تي آهي. هن جون باقي صنفون ٽيڪا ٽپي ۽ کان وانجهيل آهن. اصل ۾ تاج بلوچ صرف چند وايون لکيون آهن، انهن جي جھلڪ هتي ٿو ڏيکارين. هن جي ڪنهن تي دل سرڪي ۽ هن جي وائيءَ جي ڏات ۽ ڏانءَ کي سراڻ تي چاڙهي، ادبي ڪسوٽيءَ کي گهڪو ڏئي، سڄي سون جي پرک ڪري، عوام ۾ نروار ڪري.

ٿله: موتئي جي مهڪار ڪٿي، هيل بسنتي رت ۾.

بند: 1. پاند پاند ۾ رت ڦڙا، خوشبوءِ جي ڪلڪار ڪٿي؟

2. هاءِ نه موتيو ڍوليو، هار ڦٽا سينگار ڪٿي؟

3. سيند سيند ٿي اٿي ويئي، چوٽاچندن هار ڪٿي؟

4. گهٽي گهٽي ۾ رت جي هولي، ڪلٿين جي ڪيڪار ڪٿي؟

هيءَ وائي ٿله کان وٺي بندن تائين ٻه - پدي، سورڻو چنڊ تي آڌاريل آهي. قافيو، ٿله جي پهرئين پد ۾ آيل ۽ هر بند جي ٻئي پد ۾ رکيو اٿس. سندس وائي ٿله کان وٺي آخري بند تائين سوال ٿي سوال آهن. موضوع جي شروعات مومل جي مجاز سان ٿي آهي ۽ آخري بند سنڌ جي موجوده صورتحال خاص طور تي ڪراچي شهر جي عڪاسي ڪري ٿو. ڪراچي هاڻ اڳ جهڙي نه رهي آهي، جا تاج بلوچ پنهنجي جوانيءَ جي جولانيءَ ۾ ڏني، جنهن لاءِ شيخ اياز کي هيئن چوڻو پئجي ويو هو ته:

اياز اڄ ڪراچي ڏني ڏينهن ٿيا،

ڏسي ڪير ايڏا مُئيءَ تي مڪا.

تاج بلوچ جي هن وائيءَ کي ڏسو، ڪهڙي نموني تجربو ڪري گهاڙيتو ڪيئن بيهاريو اٿس.

ٿله: ڪير گلن جا پوئي هار، هت سين جا زخمي زخمي.

بند: 1. خوشبو ٿي نيلا وئي، بند چمن جو ڪاروبار،

گل شاخن تي يار.

2. ڪا ڪا ست ڪويءَ جو سينو، چيري ڦاڙي ٿئي نروار،

ڄڻ تيز تڪي تلوار.

3. ڄاڻ ته جرڪياقت اندر جا، نيٺ ته متبو هي اندڪار،

ڪو نه ڏيائون ٻاري يار.

پوءِ ڏيکاريون ٻاريو ڀار

ڪير گلن جا پوئي هار، هٿ سين جا زخمي زخمي.⁽⁴¹⁾

هن وائيءَ جو ٿلهه ته به - پڌو آهي، 'سورئي چنڊ' تي جڙيل آهي، پر
هن وائيءَ جي بند ۾ ٽي پڊ آندا اٿس ۽ ٽيون پڊ به ٿلهه جي پهرئين ۽ بندن جي
بئي پڊ سان هم قافيه رکيو اٿس. آخر ۾ وري صرف هڪڙو پڊ جوڙي، ساڳيو
ٿلهه ورائي رکيو اٿس.

تاج بلوچ گهڻيون وايون نه لکيون آهن. مٿين وائي به سنڌ جي
صورت حال کي آڏو رکي سرجي وئي آهي، ڇاڪاڻ جو هر ڪنهن جو جيءُ
جُهريل، خيال گهوماڻيل، سوچن تي به پهرا پئجي ويا آهن. سندس خيال جي
اڏام لاءِ نظم جو وسيع ميدان ئي ڪارگر ثابت ٿيو آهي.

مٿي ذڪر ڪري آيل سڀ جا سڀ سنڌ جا شاعر ڳڻايا ويا آهن، سواءِ
نارائڻ شيام جي. هند ۾ رهندڙ سنڌي شاعر (جيڪي اڪثر سنڌ مان لڏي
پلائي هند ويا) انهن مان به ڪيترن ئي وائي لکي آهي، پر افسوس جو مون کي
سڀني شاعرن جا ڪتاب ته هٿ چڙهي نه سگهيا آهن، پر جن جن جا هٿ آيا
آهن، انهن بابت محقق هيرو ٺڪر هيئن ٿو لکي:

”ڪافي، نظم وارن بحرن وزنن تي لکي وڃي ٿي، ان جو سٽاءُ
سنڌي وائيءَ وانگر ٿئي ٿو، فرق فقط اهو آهي، جو 'وائي' ۾ هر مصرع هڪ
ٿئي ٿي ۽ ان جي پهرين مصرع جنهن کي 'اسٽائي' يا 'ٿل' سڏجي ٿو، سا
سڄي يا اڌ يا ان جو ڪجهه حصو هر پوءِ ايندڙ مصرع جي پٺيان ورجائجي
ٿو.“⁽⁴²⁾

هند ۾ شاعرن جي ڪاروان جو هڪ پانڊيٽڙو ارجن جاسد به آهي.
سندس جنم 1930ع ڪراچيءَ ۾ ٿيو، پر ننڍي کنڊ جي ورهاڱي جي وڌڪ
ڪري وڃي هند جي بمبئي شهر نڪتو. ”جاسد، وائيءَ جي وائيءَ کي

تائيندي، ان کي نظر نه ايندڙ (ايسٽريڪٽ) ته به ڇاڙهي ٿو ڇڏي. هي سڀ وساريل ڪلاسيڪل فارم حاسد جي ڇت لڳڻ سان پنهنجي قدامت ڀلجي، نڪور نواڻ وقت سان هم قدم آهن.“⁽⁴³⁾

ارجن حاسد وٽ وائيءَ جي گهاڙيتي ۾ ڪنهن به قسم جي نواڻ يا گهاڙيتي ۾ تجربو ته ٿيل ناهي، سندس وائيءَ جو نمونو هي آهي:

ٿله: سڀ ئي مون کي وٺيون، هُو هيون ٿي ڇڻيون.

بند: 1. رنگ لالاڻ تي، مون برابر ڳڻيون.

2. ڪنهن نه سرهاڻ مان، سونهن بڻجي ڇڻيون.

3. جيڪي نوڙي هليون، راج راڻيون بڻيون.

4. پاڻ گهوري ڇڏن، اهڙيون ٿوريون گهڻيون.

5. وچ وراڪا ڏنا، پر وسيون ڪي ڪڻيون.

(نه ايئن نه، ص: 114)

ارجن حاسد جي هن ڪتاب ۾ ڳپل وايون آهن، پر اهي سڀ جون سڀ هڪڙي ئي گهاڙيتي ۾ لکيل آهن. مٿي ڏنل وائي ’دوهو ڇند‘ تي آڌاريل، پر ٿلهه جي پنهني پڊن ۾ قافيو رکيو اٿس، باقي هر بند ۾ به پڊ آهن ۽ بند جي هر ٻئي پڊ ۾ قافيو رکيل آهي ۽ ٿلهه جو ٻيو پڊ هر بند پويان ورائي ڪري ڪتب آندو اٿس.

هند ۾ رهندڙ هڪ ٻيو سنڌي شاعر ڪيمن. يو. مولائي، سندس جنم ڳوٺ درس، موري ۾ ٿيو ۽ ورهاڱي جي ويرن کيس ابائا ڏاڏا پڊ ڇڏائي وڃي مڌيه پرديش هند ۾ خيما کوڙايا. ريتاثر ٿيڻ کان پوءِ هن ڪجهه نثر لکيو ۽ ڪجهه شاعريءَ سان گڏوگڏ آڪاش وائي ريڊيو سان لاڳاپجي ويو. کيس ٽن ڪوتائن جي ڪتابن تي انعام به ملي چڪا آهن.

”ڪيمن جي شاعراڻي صنفن مان وائيءَ جون ڪي جهڪلون مون

هت آنديون آهن. هن 'ڌرتيءَ کان آকাশ تائين' شاعريءَ جي مجموعي ۾ غزل، ٽيڙو، وايون، نظم، گيت، پنجڪڙا، دوها ۽ نيون ڪوتائون آهن. (44)

کيمن جي هن ڪتاب ۾ وايون به آهن، جيڪي اڪثر ٻه - پديون آهن ۽ اهي 'دوهي چنڊ' تي رچيون اٿس، پر هن جون ڪي وايون ته - پدي ٿلهه واريون به چيل ۽ چييل آهن. مثال طور هيءَ وائي ڏسو.

ٿلهه: رکي ڌاري ٻولي، گهرن ۾ رهو ٿا،
اهو ڇا ڪيو ٿا.

- بند: 1. وڌن جي وراثت کي، گهرن مان ڪڍو ٿا،
 2. ٻچن کي به ٻوليءَ کان، ڀرتي رکو ٿا.
 3. نه تواربخ پنهنجي، ڪڏهن ڪٿ پڙهو ٿا.
- (ڌرتيءَ کان آڪاس تائين، ص: 85)

هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٽي پد آهن. ٻئي ۽ ٽئين پد ۾ قافيو ۽ ردیف رکيا اٿس. هيءَ وائي ٿلهه جي لحاظ کان يارنهن ۽ ڏهه ڏهه ماترائن جو ٿلهه آهي. هونءَ هن وائيءَ ۾ اٺ بند رچيا اٿس، هر بند پويان ٿلهه جو ٽيون پد ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس. هن وائيءَ ۾ هند ۾ رهندڙ سنڌين جي سڀ کان وڏي مسئلي، مادري ٻولي ۽ ڌرتيءَ کان وانجهجي وڃڻ ۽ پنهنجي اولاد کي ان کان واقف نه ڪرڻ آهي.

کيمن جي هڪ ٻي ته - پدي ٿلهائين وائي ڏسو، ان جو به مٿي ڄاڻايل وائيءَ وارو گهاڙيتو رکيو اٿس.

ٿلهه: ڪونه ڪٿي ڪو سوجهرو، ڪوبه نه ديب ٻري،
اڃا ته پنڌ ڀري.

- بند: 1. اوندھ منجهه وڪوڙيل ڌرتي، ڏسندي ڏيل ڌري.
2. ساڻو بت رستي ڏن ۾، ازخود پير ڌري.

3. سنگ نه ساڻي جنهن سان ڪن پل، سگهجي ڳالهه ڪري.

(ڌرتيءَ کان آڪاس تائين، ص: 86)

هيءَ وائيءَ به 'دوهو چند' تي رچيل آهي ۽ ٿلهه ۾ ٽي پد رکيا اٿس. ٿلهه جو ٻيو ۽ ٽيون پد هم قافيه بڻايا اٿس. هند ۾ سنڌين جي حالت زار تي روڻو رنو اٿس، هرڪو پنهنجي ۾ پورو آهي، ڪنهن سان سور سلجن، ڪو جيڏو سرتو ملڻ لاءِ وقت ئي ڏئي نه ٿو سگهي.

هند ۾ رهندڙ هڪ ٻيو شاعر، محقق، تعليمدان ڊاڪٽر موتي پرڪاش، جنهن پنهنجي حياتيءَ جو گچ عرصو انڊين اسڪول، دبئي ۾ پرنسپال جي طور گذاري ريتاثر ٿيو ۽ تازو ديهانت ڪري ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ نثر توڙي نظم لکيو اٿس، منهنجي هٿ ۾ سندس شاعريءَ جو ٽيون ڳتڪو آهي، جنهن ۾ مهاڳ به پاڻ ئي لکيو اٿس. هن شعري ڪتاب ۾ هائيڪا، دوها، غزل، نظم، وايون ۽ بيت شامل آهن. هن پنهنجي ڪنهن به صنف جي لاءِ اکر به نه لکيو آهي. هن جي هن ڪتاب ۾ ٻه - پڊيون وايون آهن، پر موتي پرڪاش 'ڪي وايون نه - پڊائين ٿلهه واريون به لکيون آهن.

ٿلهه: او شل! ڏينهن اچي، ميٽرو خوب مچي،

موڪي تنهن جي مٿ تي.

بند: 1. پارو ٿو ئي پيار تون، جيسين مٺ مچي.

2. جوڻو هار نه، ڏي مون کي، جيڪو جت بچي،

3. آڻ، وڃن اوسان جيئن، سارو ڏيهه ڏچي.

(تنهنجي ڳليءَ جون ڳالهيون، ص: 59)

هيءَ وائيءَ 'دوهو چند' تي آڌاريل ۽ ٿلهه ۾ ٽئين پد جو واڌارو ۽ ان جو قافيو جدارو رکيو اٿس. اهو ٽيون پد بندن ۾ وراڻي طور آندو اٿس. سندس هڪڙي پڊ پڊائين وائيءَ جو چس رس وٺي ڏسو.

ٿله: سڄڻ جون سارون، آيون اوڙڪ مينهن جيئن.

بند: 1. هيٺو ويرو وڃ ۾، پوءِ به سنڀارون.

2. چڙهي پيئڻيون سُن ۾، تن سنڊيون تارون.

3. ڳلن تان ڳڙهي پيئڻيون، لڙڪن جون لارون.

(تنهنجي ڳليءَ جون ڳالهائون ص: 61)

موتي پرڪاش جي هيءَ وائي ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. وائيءَ ۾ تي بند آهن. هن وائيءَ ۾ سنڌ ۽ خاص طور سنڌين جي جنم ڀوميءَ جي يادگيري اچڻ ۽ جيءُ جهري پوڻ جي واري بيان ڪئي اٿس. انسان ڪٿي به ۽ ڪهڙي، بهتر کان بهتر حال ۾ هجي، کيس ڪنهن نه ڪنهن ويل پنهنجو ماضي ضرور تڙقائي ٿو ۽ وري ذهن ۾ اها به ڳالهه هجي، موهن ڪلپنا چواڻي ته مان دنيا جي هر ملڪ ۽ ڪنڊاڻي علائقي ۾ وڃي ٿو سگهان، پر سنڌ ويڃي نه ٿو سگهان، اهڙي صورتحال حساس انسان کي توڙي وجهندي آهي ۽ هو اوڏڪي پٽ جيان جهري ڏير ٿي پوندو آهي. اهائي ڪيفيت هن وائيءَ مان نمايان نظر اچي ٿي، باقي هن کان پهرين وائيءَ ۾ ته شراب جي چاهت جو ذڪر ٿيل آهي، جيڪا ڪا خاص ڳالهه ناهي، ڪي ماڻهو پيئندا جيئن لاءِ آهن ۽ ڪي جيئندا ئي پيئڻ لاءِ آهن.

هن ٽهيءَ کان وٺي جديد دؤر تائين امداد حسيني بهترين شاعر ڪوٺيو وڃي ٿو. هو جديد ۽ قديم شاعريءَ جو اهڙو سنگم آهي، جنهن کي اڄ جو نئون نڪور شاعر به سندس وات وٺڻ تي فخر محسوس ڪري ٿو. امداد حسيني نظم جو شهنشاهه شاعر آهي، تنهن هوندي به هن سنڌي شاعريءَ ۾ مروج ڪيترين ئي صنفن تي ڀرپور نموني لکيو آهي.

امداد حسينيءَ جي لاءِ ڊاڪٽر الياس عشقي لکي ٿو ته:

”انهيءَ چوڻ ۾ ڪا هڪ ڪانهي ته امداد سنڌي شاعرن جو پهريون

۽ آخري جديد شاعر آهي.“ (45)

ساڳئي ڪتاب ۾ قمر شهباز، جيڪو پاڻ به شاعر آهي، اهو امداد حسينيءَ جي لاءِ هيئن ٿو لکي ته:

”هن وٽ تمام سولن لفظن ۾ گهاتي ۽ گهري ڳالهه ڪرڻ جي جادوگري به آهي، بس هو ايئن ئي سڀ ڪجهه چيو ڏئي جيئن ڪو سادو سودو ماڻهو پنهنجي دل جي ڳالهه ڪندو آهي.“ (46)

امداد حسينيءَ جو واسطو ٽڪڙ جي سيدن سان آهي ۽ ٽڪڙ جا سيد عروضي شاعريءَ جا ماهر شاعريا استاد شعراءِ هئا، سندس ڏاڏو به انهن استاد شاعرن مان هڪ هو. پر امداد حسيني سنڌي اساسي شاعراڻين صنفن تي لکيو آهي ۽ انهن مان وائي به هڪ آهي. سندس وائي ڏسو، هيءَ وائي به - پڊي ٿلهه ۽ بندن تي ’سورڻو چنڊ‘ تي چيل آهي، سندس وائي ڪيئن نمايان نروار ٿي بيٺي آهي.

ٿلهه: پانڌي چئج وڃي، آءُ اوهاڻ جي آهيان.

بند: 1. عمر ڪئي جا آڇ هئي، مون سا هڏ نه مڃي.

2. ڪوٽ ڪڙا زنجيريون، ايندس سڀ پڇي.

3. مارن ڪاڻ مون سسي، سوريءَ ڏانهن سڃي. (47)

هن وائيءَ جو موضوع عمر - مارڻيءَ جو آهي، جيڪا اها آس ٿي رکي ته هڪ ڏينهن ڪوٽ ڪڙا، زيريون زنجير چني، مان توهان ڏانهن ورنديس، مون کي وساري نه ويهجو، ڇاڪاڻ ته مان ازل کان اوهاڻ جي آهيان. هي قيد ٻن ڏهاڙن جو آهي ۽ مون لوئي لڄ نه لڄائي آهي.

امداد حسينيءَ پنهنجي هن وائيءَ ۾ ڪجهه نواڻ آندي آهي، وائي ته ٿلهه ۽ بندن سميت به - پڊي آهي، پر ٿلهه جي هر پڊ ۾ ڌار ڌار قافيو رکيو اٿس ۽ ساڳيءَ طرح هر بند ۾ به قافيه رکيا اٿس. سندس گهاٽي جي اها گهٽت

ڏسو ڪيئن آهي.

- تلھه: واءُ لڳو واريءَ تان پيرا، پَرَ ڪري اڏريا.
- بند: 1. ڏور پئي ويا ڏيهي ڏيرا، گھنگھر ڏينھن گذريا.
2. آءُ نه ڄاڻان ڪهڙي ويرا، ڪهڙي پار اسريا.
3. دنبوق چٽي اڏريا ڳيرا، حد لاحد اڪريا.
4. اپ هو پڪ پڪ چيرا چيرا، تارن ڦٽ اجريا.
5. لڏي رهيا لاهن آڪيرا، سج الٽا ڀريا.⁽⁴⁸⁾

هن وائيءَ جي تلھه ۽ بندن جا قافيه هن ريت رکيا اٿس. تلھه جي پهرئين پد ۾ قافيو ’پيرا‘ ۽ ٻئي پد ۾ قافيو ’اڏريا‘ بيهاريو اٿس، وري بندن جي هر پهرئين پد ۾ قافيه هن ريت ٿو آئي، ’ڏيرا‘، ’ويرا‘، ’ڳيرا‘، ’چيرا‘ ۽ ’آڪيرا‘، وري هر بند جي ٻئي پد ۾ وري قافيو تلھه جي ٻئي پد ۾ آندل قافيو سان هم وزن رکيو اٿس. ’گذريا‘، ’اسريا‘، ’اڪريا‘، ’اجريا‘ ۽ ’ڀريا‘ بيهاريا اٿس. امداد حسيني جديد کان جديد جو اهڙو شاعر آهي، جنهن پنهنجي ساک رکڻ کان ڪڏهن به هيٺ نه لٿو آهي.

امداد حسينيءَ جي لاءِ اسان مٿي لکي آيا آهيون ته هو جديد ۽ قديم جو حسين سنگم جو شاعر آهي. اسان هي باب امداد حسينيءَ تائين يعني شيخ اياز کان وٺي امداد حسينيءَ تائين لکيو آهي، جيڪو اڃا حال حيات آهي ۽ نوجوان شاعري ڪندڙن کي اتساهيندڙ به رهيو آهي ۽ هن باب ۾ به اهو ڏيکارڻو هو ته ننڍي کنڊ جي ورهاڱي کان وٺي جڏهن سنڌي ٻوليءَ جو هي رسم الخط مستند طور تي سنڌي ماڻهن پنهنجو ڪيو، انهن سنڌي اساسي شاعريءَ سان رشتو ڳنڍيندي، اساسي سنڌي شاعريءَ کي جديد دؤر تائين جياريندا رهيا ۽ هنن انهن صنفن يعني دوهو، سورنو، بيت ۽ وائيءَ کي به پنهنجي شاعرانن خيالن جي اڏام ۾ شامل ڪندا رهيا آهن ۽ سنڌ جو سنڌي

شاعري لکندڙ نوجوان ترين شاعر به هاڻ نه صرف وائيءَ جي صنف کي خيالن جو پاڻي ڏيندو، زندهه رکندو اچي ٿو ۽ ان جا گل ۽ قولار ۾ بيت، دوها ۽ سورٺا اپ تي چند ستارن جيان روشن رهندا اچن.

حوالا

1. ملاح، مختيار احمد، 'سنڌي ادب جي تاريخ جو جديد مطالعو'، ڪاٺياواڙ اسٽور، ڪراچي، 2014ع، ص: 257.
2. اياز، شيخ، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، شيخ اياز شاعري، واليوم - 2، سُرمائي، ثقافت ۽ سياحت کاتو، حڪومت سنڌ، ص: 177.
3. ساڳيو، سُرمائي، ص: 197.
4. ساڳيو، 'ڪپر ٿو ڪن ڪري'، ص: 296.
5. ساڳيو، ص: 298.
6. اياز، شيخ، 'وائون ڦلن ڇانئيون'، شيخ اياز، واليوم - 2، ص: 730.
7. قاضي، علامه آءِ. آءِ، 'علم ادب'، ٽماهي مهراڻ 3-4، 1965ع.
8. همايوني، نياز، 'دل ۽ ڌرتيءَ جا گيت'، ص: 32.
9. ساڳيو، ص: 32.
10. ساڳيو، ص: 103.
11. ساڳيو.
12. شيام، نارائڻ، 'نڪريو آهي نينهن'، مرتب: مصطفيٰ ناگراج، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1999ع، ص: 22.
13. ساڳيو، ص: 22.
14. ساڳيو، ص: 33.
15. ساڳيو، ص: 30.
16. عباسي، تنوير، 'ساجن سونهن سرت'، ص: 13.
17. ساڳيو، ص: 17.
18. ساڳيو، ص: 22.
19. بخاري، استاد، 'لولو ووڪ'.

20. ساڳيو، ص: 127.
21. طالب الموليٰ محمد الزبيدي، سخدوم، مقدمو.
22. ساڳيو، ص: 1 ۽ 2.
23. ساڳيو، ص: 379.
24. ساڳيو.
25. ارشد، عبدالحكيم، 'تتل عڪس سونهن جا'، ساهتي ادبي اڪيڊمي، نوابشاهه، ص: 11.
26. ساڳيو، ص: 21.
27. ساڳيو.
28. سنڌي، سرمد، انٽرويو، ماهوار سوجهرو، 183 جون 2014ع.
29. ڌامراڻو، بدر، 'سنڌي ادب جو مقدمو'، ڇاپو پيو، رهبر پبليڪيشن، لاڙڪاڻو، 2013ع، ص: 369.
30. حسيني، امداد، 'بهارن کي چئجو'، ورستي پبليڪيشن، ڪراچي يونيورسٽي، ص: 28.
31. شهباز، قمر، 'بهارن کي چئجو'، ورستي پبليڪيشن، ڪراچي يونيورسٽي، ص: 191.
32. ساڳيو، ص: 194.
33. ساڳيو، ص: 199.
34. ساڳيو.
35. اياز، شيخ، 'ڏوريان ڏوريان مَ لُهان'، بئڪ ٿائيتل.
36. بيوس، تاجل، 'ڏوريان ڏوريان مَ لُهان'، سنڌيڪا اڪيڊمي، ڪراچي، ص: 89.
37. عشقي الياس.
38. بلوچ، تاج، 'چچريون چچريون خواب'، سوجهرو پبليڪيشن ڪراچي.
39. اياز، شيخ، 'تاج سياسي سوچ جو شاعر'، چچريون چچريون خواب'، سوجهرو، 2011ع، ص: 439.
40. جوش، عبدالعليم، لفظن جو ماتم - هڪ نظر'، ڪتاب ساڳيو، ص: 434.
41. عرساڻي، شمس الدين، ڊاڪٽر، 'غم جانان کان غم جهان تائين'، ساڳيو، ص: 271.

42. بلوچ، تاج، 'چچريون چچريون خواب'، ص: 121.
43. نڪر، هيرو، 'لوڪ ادب جي هڪ سهڻي صنف ڪافي'، سنڌي ٻولي جرنل، 2014ع، ص: 221.
44. موهي، واسديو، 'نڌ ايئن نه'، گجرات ساهتيه اڪيڊمي، ڳانڌي ننگر، 2009ع.
45. حاسد، ارڃن، 'تارا به ٿاڻاڻا به'، 'ڌرتيءَ کان آڪاس تائين'، لکشمي پبليڪيشن، بئرا ڳڙھ، پوپال، 2010ع، ص: 8.
46. ساڳيو ڪتاب.
47. ساڳيو ڪتاب.

موجوده ٿيڻ جا وائي لکندڙ شاعر

جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي ته شاعريءَ لاءِ اهو به هڪ اصول قائم ٿيل آهي ته اها ڳائي سگهجي. سنڌي ٻوليءَ ۾ هن موجوده دؤر ۾ اڪثر شاعراڻيون صنفون ڳائڻجي رهيون آهن، پر تنهن هوندي به ’کافي‘ ۽ ’وائي‘ کي وڏي اهميت حاصل رهندي پئي آئي آهي. جيئن اڳ ۾ چيو ويو ته انهن ڳائي ويندڙ صنفن مان وائي به هڪ صنف آهي، جيڪا ڳائڻ جي لحاظ کان ’کافي‘ جيان سُرُن ۽ راڳن، راڳئين تي ڳائي وئي آهي. ڪن ليکڪن ته ’وائي‘ ۽ ’کافي‘ کي اهو چئي ساڳي صنف قرار ڏنو آهي ته لاڙ وارا ’وائي‘ ۽ اترادي ان ئي صنف کي ’کافي‘ ٿا ڪوٺين، جنهن جو مثال هو شاهه عنايت رضوي ۽ شاهه لطيف کي لاڙي شاعرن ۾ شمارين ٿا ۽ وري سچل سرمست، خواجہ غلام فرید وغيره کي اترادي ٿا مڃين، پر نه ڄاڻ هنن انهن ٻنهي صنفن جي گهاٽيتن تي ڌيان نه ڌريو آهي.

”وائي‘ جي استٿائي پوري جي پوري يا اڌ انتري (بند) پٺيان دهرائي آهي، جهڙيءَ طرح لوڪ گيتن ۾ ٿيندو آهي. هي دهرائءَ وائيءَ جي خيال، احساس ۽ ڪيفيت کي هڪ مخصوص روپ ڏئي ٿو.“⁽¹⁾

اهو آهي وائيءَ جو گهاٽيتو. اڃا ان جي ڇند وديا موجب جيڪڏهن پرک ڪجي ته وائي اصل ۾ ’سورنو ڇند‘ تي آڌاريل هوندي آهي يا ’دوها ڇند‘ تي گهڙوات ڪئي ويندي آهي، پر جيئن ته ’دوها ڇند‘ هر راڳ ۾ ڳائڻ مشڪل آهي، تنهن ڪري ”خود شاهه لطيف جي وارين ۾ ’دوها ڇند‘ کان سواءِ ٻين ڇندن جو اضافو ڪيل آهي.“ مثال طور 16+12 ماترائون.

هي آهي للٽ ڇند تي جوڙيل وائي:

- ٿلهه: دوس پيهي در آيو، ٿيو ملڻ جو سعيو.
بند: 1. ڏينهن پڄاڻون آڻي اسان کي، موليٰ محب ملايو.
2. ويو ويوڙو، ٿيو ميلاپو، واحد واءُ ورايو.
3. هو جنهين جو ڏس ڏوراڏو اوڏو اڇ سو آيو.
4. عبدالليف چئي، اچي عجيبن، پاڻ فضل فرمايو.
(سُريم ڪلياڻ، فصل - 4)

مثال 11+16 ماترائون:

- ٿلهه: يار سڄڻ جي فراق، ڙي جيڏيون آئون ماري.
بند: 1. در دوستن جي ڪٿين جي هوندا، مون جيها مشتاق.
2. جاتي ڪاٿي محبوبن جي، آه حسن جي هاڪ.
3. سرمو سهي ڪر اکين جو، خاص پريان جي خاک.
4. عبداللطيف چئي پرين اسان جو، هميشه حسناڪ.
(سُريم ڪلياڻ، فصل-8)

مثال 12+12 ماترائون:

- ٿلهه: ويئي ڪين وساري، محبت وڌڙي ماري.
ديواني! يار! وو! مستاني! دلبر! جاني! وو!
بند: 1. جنهن کي سڪ ساهڙ جي، سا گهايل گهر نه گهاري.
2. ڏم ڏهيلو ڏڪيو، سر ۾ سؤنٽا ماري.
3. پيلي پاس ڀرن جي، تن ڪرڪن وڌيس ڪاري.
4. هوءَ هونگارو، پون پڪارون، تڙ تڙ دوس تنواري.
5. هو جا پڪ پرين جي، آهيان تنهن آساري.
(سُر سهڻي، فصل-6)

”ايشن شاهه لطيف خواه ٻين شاعرن پنهنجن بيتن ۾ ڪافي بدل سدل

ڪئي آهي، پر ان جي لهجي يا لئه کي سلامت رکيو آهي.⁽²⁾

هي مٿيان مثال ان جي لاءِ ڏيڻ ضروري ڄاتا اٿم جو مان پاڻ به نارائڻ شيار سان، سندس لکڻيءَ سان سهمت آهيان ته ’وائي‘ ۽ ’ڪافي‘ جدا جدا صنفون آهن، سندن گهاٽڻا، انهن جو فن بنهه هڪ ٻئي کان ڌار بيٺو آهي. ڪنهن به وائيءَ جي بند ۾ ٻن يا ٽن پدن کان وڌيڪ نه ٿيندا آهن، جڏهن ته ’ڪافيءَ‘ جي هر بند ۾ گهٽ ۾ گهٽ چار پد يا ٻه تڪون ٿينديون آهن، جنهن جا مثال ’ڪافي‘ واري باب ۾ اچي چڪا آهن.

اڄ ڪلهه جو نوجوان کان نوجوان يا شاعريءَ جي ميدان ۾ نئون پير پائيندڙ ’وائي‘ ته لکي ٿو، پر ’ڪافي‘ ته ڪيترن مستند شاعرن به نه لکي آهي. دل ٿي چاهي ته شاعري ۽ شاعر بابت، سنڌي ٻوليءَ جي هن دؤر جي نمايان شاعرن مان، شاعريءَ تي پريورس رکندڙ شاعر امداد حسينيءَ جا ڪي ٻول ڏيڻ پسند ڪندس:

• شاعري فن آهي يا مقصد؟ ڇڙو ٽيڪنيڪ يا ٻولي؟ يا رڳو جذبا ۽ احساس آهن؟ ڇا مقصد ۽ فن الڳ شيون آهن؟ تند، ڪٽاري، ڪنڌ وانگر هڪ ناهن!

• شاعريءَ لاءِ بنيادي معيار ته اهو آهي ته اها شاعري آهي يا شاعري ناهي! ۽ جڏهن اسان پوري سچائيءَ سان ان کي شاعري چئون ٿا ته ان سچائيءَ جو ثبوت خود اها شاعري آهي، شاعري جا آزاديءَ جو گيت ٿي ته آهي.

• هونءَ شاعري هڪ ڏکيو فن به آهي، جيڪو ذات کان سواءِ ٺلهو ڍانڍو آهي، بوتو، آهي ساهه کان سواءِ! ذات جيڪا وديعت ٿئي ٿي ۽ ڪن يا ڳن واري کي ملي ٿي.

• شاعري هڪ اهڙو تخليقي عمل آهي، جيڪو پوري ڌيان ۽ گيان سان ئي سرانجام ڏئي سگهجي ٿو. ان جي لاءِ ذات ۽ ڏانءَ جو سنگم لازمي

آهي.

- شاعري خيال ۽ جذبا به آهن ته ٽيڪنڪ (فن) به ۽ اهي ٻوليءَ وسيلي ئي ظهور پذير ٿين ٿا يا ٻولي انهن وسيلي!
- سادگي، بيساختگي، شاعريءَ جو مکيه ڳڻ - سڳڻ آهي، جيڪو جڙتو ۽ هٿرادو طور نه ٿو اچي سگهي.

- شاعريءَ کي اوريجنل (اصل - نج) هئڻ گهرجي ۽ تجريبي جو جوڪم ڪڻڻ جو ساھس رکندو هجي، پنهنجا گھاٽڻا تخليق ڪري سگهي.⁽³⁾

- هڪ شاعر مختلف وقتن، حالتن، ماحول، موڊ، ڪيفيتن ۾ شعر تخليق ڪري سگهي ٿو. هو ذهن ۾ سرجيل تخليق کي پني تي لکي نه لکي، ان کي منظر عام تي آڻي نه آڻي، چپائي نه چپائي، اهو سڀ هن جي مرضيءَ تي منحصر آهي، پر هن جي شاعريءَ تي لکڻ واري لاءِ ٻي ڪا واھ ناھي، سواءِ ان تي لکڻ جي!

- هڪ شاعر جو اوجاڳو جوءُ کي جاڳائڻ لاءِ آهي. شاعر جيئڙي کي جس ٿو ڏئي، پر مان هر ان شاعر کي جس ٿو ڏيان جيڪو پنهنجي ذميواريءَ کي سمجهي ناهي ٿو. شاعر راتيون جاڳي ڪرڻا ڪرڻا شاعري ٿو تخليقي، جيڪا ڏيهه/ڏيهين تي ڏينهن بڻجي اجاگر ٿئي ٿي ۽ اهو سڀ عشق کان سواءِ ممڪن ناھي.

- اسان پنهنجي شاعرن مان ٻولي، موضوع، تخيل، صنف، گھاٽڻي جي ذميواريءَ جي توقع رکون ٿا.⁽⁴⁾

سو چئبو ته شاعري اها آهي، جيڪا ڳائي سگهجي. شاعريءَ ۾ لفظن جي چونڊ، ٻوليءَ جي نزاکت، ٻوليءَ جو جڙاءُ، خيال جي اڌام، خيال جي سموھ ۽ ٻين تائين جيئن جو تئين رسائي انتهائي ضروري آهي. اسان جي سنڌي ٻوليءَ ۾ اڄ ڪلھ مستند شاعرن مان غلام حسين رنگريز به هڪ آهي.

غلام حسين رنگريز جي وٽندڙ شاعراڻي صنف ته غزل آهي،
”شاعريءَ ۾ غزل منهنجي پسنديدہ صنف آهي، پر انهن سان گڏ مون پنهنجو
اظہار ٻين صنفن ۾ به ڪيو آهي، جيڪي هن ڪتاب ۾ شامل آهن.“⁽⁵⁾

سندس هن ڪتاب ’اڪين اڃ اڀار‘ ۾ جيڪي صنفون شامل ڪيون
اٿس، انهن ۾ غزل، نظم، وائي، گيت ۽ ڪافي اچي وڃن ٿيون. غلام حسين
رنگريز جيڪا وائي لکي آهي، اسان هتي پيش ٿا ڪريون، ڏسو ڪيئن آهي.

ٿلهه: واءُ چٽيل پن، ڪوئي اڏائي اچي،

ته ياد مون کي ڪجان.

بند: 1. هير تنهنجي چڱن ۾، اچي ۽ نچي،

ته ياد مون کي ڪجان.

2. چنڊ ڇاتيءَ تي تنهنجي، ڪنول جيئن ٿڙي،

ته ياد مون کي ڪجان.

(اڪين اڃ اڀار، ص: 185)

غلام حسين رنگريز جي مٿي ڄاڻايل وائيءَ جو ٿلهه ٻن پدن تي ٻڌل،
’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل، قافيو پهرئين پد جي آخر ۾ اچي ٿو، ٻيو ڌار آهي،
جيڪو وراڻيءَ طور ڪتب آندو اٿس. هن وائيءَ ۾ فقط ٻه بند آهن، اهي به
هڪ پدا آهن، باقي وراڻي، ٿلهه جو ٻيو پد اٿي رکيو اٿس. سندس وائيءَ جي
ٻئي بند ۾ قافيو ’ٿڙي‘ استعمال ڪيو اٿس، جيڪو منهنجي خيال ۾ ٿلهه جي
پهرئين پد ۽ بند جي آخر ۾ آندو اٿس يعني ’اچي‘ ۽ ’نچي‘ سان ’ٿڙي‘ وزن
جي لحاظ سان ته درست، پر ان کي ڪي به قافيو سڏبو آهي.

سندس هڪ ٻي به - پدي وائي آهي، پر ان ۾ قافِي سان گڏ ردیف به

رکيو اٿس، ڏسو ڪيئن آهي.

ٿلهه: هن جا، هن جا، گهاءَ ڏسي،

منهنجو چين ڦٽي.

بند: 1. چوڏس واري واري، تپندڙ تاءُ ڏسي،

منهنجو چين ڦٽي.

2. ٻرندڙ تپ ۾ بالڪ، لڇندڙ ماءُ ڏسي،

منهنجو چين ڦٽي.

3. ڌرتيءَ گولي جيڏو، اڳ الاءُ ڏسي،

منهنجو چين ڦٽي.

4. سڄ جا رنگ جهڪا، ڪوڙ چٽاءُ ڏسي،

منهنجو چين ڦٽي.

هيءَ وائي ٿلهه ۽ بندن سميت ٻه - پڌي آهي، پر رنگريز هن وائيءَ ۾
قافئي سان گڏ رديف به رکيو آهي، جيئن 'گهائ ڏسي'، 'تاءُ ڏسي'، 'ماءُ
ڏسي' ۽ 'الاءُ ڏسي'. اهڙي وائي جديد دؤر جي ڪافي گهٽ شاعرن لکي
آهي. وائي سموري خارجي منظرن جي نشاندهي ٿي ڪري ۽ حساس شاعر
جي ذهن تي انهن منظرن جو جيڪو اثر پوي ٿو، اهو کيس تڙڦائي ٿو وجهي.
غلام حسين رنگريز وري ته - پڌي ٿلهه واري وائي به لکي جا 'دوهو
چند' تي آڌاريل آهي. ان جو مثال هن ريت آهي.

ٿلهه: مُرڪ تنهنجي جيئڙو جهوري، گهور پئي تنهنجي گهائي،

تنهنجو نينهن نواب نچائي.

بند: 1. اڄ ڪو ڪومل ڪومل تنهنجو، درد پيو دل کي ڪائي.

2. سور به تنهنجا پور به تنهنجا، تنهنجي ٿي ياد ستائي.

3. مٿس مٿيرو وڌي ماري، وارن جا ونگ لڳائي.

رنگريز جي هيءَ وائي ٿلهه جي حوالي سان ته - پڌي آهي، پر بند به
رکيا اٿس. هيءَ وائي 'دوهو چند' تي جڙيل آهي، قافيو ٿلهه جي ٻئي ۽ ٽئين
پڌ ۾ رکيو اٿس، اهو ٽيون پڌ ئي ورائيءَ طور ڪتب آندو ويو آهي. هن ۾

ڪي قدر نواڻ آهي. اهڙي وائي شاھ لطيف وٽ نه آهي. شاھ لطيف هڪ وائيءَ جي ٻنهي پدن ۾ ته قافيو رکيو آهي، پر ان ۾ ٽيون پد نه آهي، جيئن: ”جيءَ جياريو جيءَ جياريو، ڪين منهنجڙو هاريو.“ هيءَ وائي ’دوهي چند‘ تي رچيل، ٿلهه جي ٻنهي پدن ۾ قافيو رکيل اٿس، پر هن وائيءَ ۾ ٽيون پد ناهي.

غلام حسين رنگريز پنهنجي وائيءَ ۾ ٽي پد رکيا آهن ۽ ٿلهه جو ٻيو ۽ ٽيون پد هم قافيه آهي.

اسان وٽ ابراهيم منشي به آهي، جنهن اڪثر نظم، گيت ۽ وايون چيون آهن. هن وٽ وائيءَ ۾ گهڻا تجربا ٿيل ناهن. سندس وايون اڪثر ’سورنو چند‘ تي جڙيل آهن.

”منشيءَ جي نئين ۽ تازه شاعريءَ ۾ نظم، بيت ۽ وايون آهن، جن ۾ سڪون آهي، سرور آهي ۽ سوز آهي. منشي، سچ جو شاعر آهي، جذبات ۽ احساسات ۾ حقيقت روح جو ترجمان آهي. سندس زبان، سندس سوز ۽ آلاپ، سندس فڪر ۽ فهم، سندس پيغام، همت، جرئت ۽ قرباني آهي.“⁽⁶⁾ سندس وائيءَ جو نمونو پڙهي ڏسو، سندس اڪثر وايون ’سورنو چند‘ تي جڙيل آهن. انهيءَ جو هي مثال ڏسو:

ٿلهه: سهڪيو سنگ لٽي، ڪولهن ڪانيو ڪنڌ ۾.

بند: 1. روپ روپلي وارو ساڳيو، جوڌا جام جڻي.

2. پريان وڏيرو من جو ميرو، پئونڪندو ٿو پڻي.

3. موهن ڌڙي جي مورتِي ساڳي، چر ۾ چير هڻي.

(ڌرتي دين ڌرم، ص: 167)

سندس هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ ٻه پد آهن، قافيو سورني جيان پهرئين پد ۾ رکيل اٿس. بندن ۾ قافيو هر ٻئي پد ۾ رکيو اٿس. ٿلهه جو ٻيو پد هر بند

پويان ورائي طور ڪتب آندو اٿس.

ابراهيم منشيءَ ڪوڙ ساريون وايون لکيون آهن، پر مڙني جو گهاڙيتو هڪڙي ئي طرز جو آهي. هن پنهنجي ڪتاب ’ڏؤري ڏينهن ڏاڙا‘ ۾ هڪڙي وائي تـ ۽ پڌي لکي آهي، سو به صرف ٿلهه ۾ ٽي پڌ رکيا اٿس، باقي بندن ۾ اهي ئي ٻه پڌ رکيا اٿس. ٿلهه جو ٽيون پڌ ورائيءَ طور بندن جي پويان آندو اٿس. اوهين به پڙهي ڏسو.

ٿلهه: ڀلي پوري چار مان، ڇڳيون پت چانتي،

باقي ٻه ٽي ڏينهنڙا.

بند: 1. پڙ پاسي پيريءَ جي، ڪيرايو ڪانتي.

2. هو ٿي گهوڙو مس اچي، انهيءَ ئي آنتي.

3. گهوري گهوريان جندڙي، سڄڻ جي سانتي.

4. منشي پياريو پريت جو، مڌ منجهان ماتي.

(ڏؤري ڏينهن ڏاڙا)

هن وائيءَ جو ٿلهه تـ ۽ پڌو آهي، ’دوهو چنڊ‘ تي ٻڌل آهي، باقي

ٿلهه جو ٽيون پڌ فقط بندن پويان ورائي طور ڪتب آندو اٿس. ٿلهه ۾ قافيو،

مصرع جي ٻئي پڌ ۾ رکيو اٿس ۽ هر بند جي ٻئي پڌ ۾ قافيو آندو اٿس.

هن ئي ٽهڻيءَ جو راشد مورائي پڻ بهترين شاعر آهي. سندس تعلق

موري سان آهي. موري جي زمين ڪڏڪ جي پوک، ڪپهه ۽ ڪمند جي پوک

جيان ادب ۽ شاعريءَ لاءِ به اوتري ئي زرخيز رهندي پئي آئي آهي. موري جي

سرزمين اسان کي راشد مورائيءَ جهڙو جوان جذبن جو پرچارڪ شاعر عطا

ڪيو آهي. راشد مورائيءَ شاعريءَ جي ٻين صنفن سان گڏوگڏ وائي به لکي

آهي. سندس ڪتاب ’دل جو شهر‘ جنهن جو ٻيو ڇاپو ڇپجي پڌرو ٿيو آهي،

اهائي سندس شاعريءَ جي مڃتا آهي. اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي گهٽ اديبن

جا ڪتاب ٻيهر ڇپيا آهن. راشد مورائي، ”نڙگو اعليٰ پائي جو شاعر آهي، پر هڪ اهڙو عظيم انسان آهي، جنهن سنڌ جي سوين نوجوانن کي زندگيءَ سان منهن مقابل ٿيڻ جو دڳ پئي ڏسيو آهي.“⁽⁷⁾

”مون راشد جي شخصيت، فن ۽ ان جي فڪر جو تمام ويجهو مطالعو ڪيو آهي، هن شاعر جي پختگي ۽ ان جي فن جي ارتقا ۾ جيڪي لاها چاڙها، گهڻيون گهيڙ، مرحلا ۽ مقام آيا، آءُ انهن سڀني جو واقف آهيان.“⁽⁸⁾

تنهن ڪري عبدالڪريم ارشد سندس مڙني صنفن تي ڳالهائڻ باوجود راشد مورائيءَ جي وائيءَ جو ڪوبه حوالو نه ڏنو آهي ۽ نه ئي سندس ان صنف تي ڪي اکر ٿي لکيا اٿس.

مان اوهان کي راشد مورائيءَ جي هيءَ وائي پڙهائڻ چاهيندس. راشد مورائيءَ به عام ٻه - ٻڍي وائي ته لکي ٿي لکي آهي، پر هن ٽه - ٻڍي ٿلهه واريون وايون به لکيون آهن. سندس اهڙي هڪ وائي پڙهي ڏسو:

ٿلهه: ڪومل ڪومل مڪڙو تنهنجو، ڪوماڻو آ ڪيئن؟

اسان وٽ جذبو جيئن جو ٿيئن.

بند: 1. آڏيءَ جيڪو عشق هو سو ساڳيو ويل وڃيئن.

2. نيٺ رسايو منزل تي آ، سڀ کي راهه سنئين.

3. پاڪر ۾ نه ڪيو تو پهرين، ڪيڏو ڪالهه پليئن.

4. محبت تنهنجي مهر مڃان ٿو، محبت ساڻ رهين.

5. راشد جهومون ڳايون وينا، ڀريو پيگ ڀرين.⁽⁹⁾

هن وائيءَ جو نلھ ٽه - پڌائون آهي. وائي ’دوهو چنڊ‘ تي رچيل آهي. ٿلهه جي ٻئي ۽ ٽئين پڌ جا قافيه هر وزن رکيا اٿس، باقي سڀني بندن ۾ قافيو ٻئي پڌ ۾ رکيل آهي ۽ ٿلهه جو ٽيون پڌ، هر بند جي پويان ورائي طور رکيو اٿس.

سندس وائيءَ جو هي گهاڙيٽو جيڪو مان اوهان کي پڙهائڻ ٿو
گهران، اهو شاهه لطيف جي وارين ۾ صرف هڪڙي وائيءَ جو رکيو ويو آهي ۽
شاهه لطيف پاڻ به اهڙي گهاڙيٽي تي وڌيڪ وايون نه لکيون يا چوڻ نه ٿي
گهرائين. جيتوڻيڪ ان وائيءَ تي اختلاف آهي ته اها وائي شاهه لطيف جي
ناهي ۽ ان کي فاطمه لعل جي ٿا سمجهن ڇو ته شاهه لطيف جي ڪنهن به مرتب
ڪيل رسالي ۾ اها آيل ناهي، تنهن ڪري جي. ايم. سيد ان وائيءَ کي ڪافي
ڪري لکيو آهي.

راشد مورائيءَ جي وائي جيئن ته ان گهاڙيٽي تي لکيل آهي، تنهن
ڪري مان هتي ورجاءُ ٿو ڪريان. اها ته - پدي وائي آهي:

ٿله: لائي ته نمائيءَ سان نينهن، دوست ايئن نه دل منجي.

بند: 1. مون کان پاليو نه پڇي، شوق اوهان جي جو شينهن،

ماس هڏن تون ٿو ڪڇجي.

هن وائيءَ جو ٿله ’للت چنڊ‘ تي رکيل آهي، پر بندن ۾ وري ’للت
چنڊ‘ ۾ واڌارا ڪيا ويا آهن، شايد اهو راڳ جي تقاضا جي ڪري ڪيو ويو
هجي. هاڻ ان ئي گهاڙيٽي سان ميل کائيندڙ راشد مورائيءَ جي هيءَ وائي ڏسو:
ٿله: ڦڙي ڦڙيءَ آ تلاءُ، اچو ته گڏجي واهه وهايون.

بند: 1. پاڻيءَ تي ٿي پوک پڇي ٿي، ساوڪ ۾ آ ساءُ،

سائين پوکن ۾ سرهايون.

2. ڌرتي سونا سنگ ڏيڻ لئه، ماندي آهي ماءُ،

هاري يارو هر ته هلايون.

3. پني ونيءَ تي سر ڏينداسون، پيڙو ٿئي هر پيءُ،

دنگ تي پنهنجو رنگ رچايون.

4. آه ٻڌيءَ ۾ طاقت ڏاڍي، ڪم ۾ پڻ اڪلاءُ،

ساٿي گڏجي سات نبهائون.

5. روڳي ماڻهن جي لئه راشد، ٿي نه ڪڏهن پوراءُ،

محنت ڪريون ڇو پڇتايون.

(دل جو شهر، ص: 151)

راشد مورائيءَ کان اڳ جن به شاعرن جي وائيءَ جا مثال ڏيئي آيا آهيون، انهن مڙني مان ان گهاٽيتي تي ٻئي ڪنهن به شاعر اهڙي وائي نه لکي آهي. هن وائيءَ کي ٻنهي فني گهاٽيتن يعني ’دوهي چنڊ‘ ۽ ’سورني چنڊ‘ ۾ شماري ٿو سگهجي. هن وائيءَ جي ٿلهه جي ٻنهي پدن ۾ ڌار ڌار قافيا آهن، جيئن ٿلهه جي پهرئين پد ۾ ’تلاءُ‘ ۽ ٻئي پد ۾ ’وهايون‘ ڪم آندو اٿس، اهي ٻئي قافيه وائيءَ جي هر بند جي ٻئي ۽ ٽئين پد ۾ رکيا اٿس. مثال ٿلهه جي پهرئين پد جو قافيو ’تلاءُ‘ آهي، ان سان هم قافيه هر بند جي ٻئي پد ۾ ’ساءُ‘، ’ماءُ‘، ’پاءُ‘، ’اُڪلاءُ‘ ۽ ’پوراءُ‘ آڻي ٺهڪايا اٿس. ساڳي وائيءَ جي ٻئي پد ۾ قافيو ’وهايون‘ آهي، ان سان بندن جي ٽئين پد جا قافيه هڪ جهڙا رکيا اٿس، جيئن ’سرهايون‘، ’هلايون‘، ’رچايون‘، ’نبهائون‘ ۽ ’پڇتايون‘ آندا اٿس.

هن ئي ٽهڻيءَ ۾ مير محمد پيرزادي وٽ ٿا هلون. سندس ڪتاب ’ليار نيڻن ۾ ڦٽا‘ ۾ وائي ڪيئن لکي اٿس. مير محمد پيرزادي کي نه صرف ڳوٺاڻو پسمنظر آهي، پر هن جي نوڪري ئي زراعت کاتي ۾ رهي آهي، ان کان سواءِ کيس راڳ ۽ راڳئين جي ڪافي ڄاڻ آهي. سندس هيءَ وائي ٿلهه کان بندن تائين ٻه - پدائين آهي، اها ڏسو ڪيئن آهي:

ٿلهه: پري پري اڃ پيار، وري ٻئي وار، ملڻ مشڪل آ.

بند: 1. گوليءَ کان اڳ کلندي کلندي، هڪڙي وار نهار.

2. سات نباهي سوريءَ سان، ۽ پيار سان واعدو پار.

3. اونداهي انڌڪار کي ٿاري، ڊيپ دلين جا ٻار.

4. ويندي ويندي ويرن مان پي، اڻ تارن کي تار.

(ليار نيٽن ۾ ڦٽا)

مير محمد پيرزادي جي هيءَ وائي نون بندن تي ٻڌل آهي. وائي
'سورنو ڇند' تي ڇيل آهي، وائيءَ جي ورائيءَ جو خوبصورت ٺهڪاءُ آهي.
اڃا به هن وائيءَ ۾ هڪڙي اضافي خوبصورتِي آهي، اهو آهي اندروني قافِي
جو آڻڻ، جيڪو ٿلهه جي ٻئي پد 'وري ٻئي وار' آندو اٿس. اهڙو مون کي
ڪنهن مٿي ذڪر ڪيل وارين ۾ نه مليو آهي.

مير محمد پيرزادي جي هن ڪتاب جو مهاڳ 'وڻ وڻ ويٺا شاعري'
۾ تنوير عباسي لکي ٿو ته:

”هن وٽ نه رڳو پنهنجي چوڌاري وسندڙ ڪائنات کي ڏسڻ ۽
محسوس ڪرڻ جي سگهه آهي، پر ان کي بهترين نموني ۾ ٻيهر تخليق ڪري
بيان ڪرڻ جو فن به آهي.“⁽¹⁰⁾

جيئن ته مير محمد پيرزادي وٽ عڪسن، مسئلن جي سڃاڻ
خوبصورتِيءَ کي اظهار جو ڌانءُ ۽ لفظن جي ڪاڪوٺ ناهي، تنهن ڪري هن
جون وايون به غزل ۽ گيت جيان تمام ڊگهيون يا گهڻ مصرعون آهن. سندس
هڪڙي ته - پدي وائي ڏسو، جنهن ۾ لفاظي، اداڻگي، عڪس ۽ منظرنگاري
ڪيئن آهي.

ٿلهه: خواب ۾ آيو ڪڏهن، اڌ رات جو هو اچتو،

ڪونه پيو هو ڪو پتو.

بند: 1. مون به تولهه ساز کي، ڇيڙي ڇڏيو اڌ رات جو.

2. سانت جا آواز ويڙهن، ڪوٽه منهنجو ڏس ڏيو.

3. مالڪوڻسي ڪيفيت ۾، مان هئس پر ڪو ٻيو.

4. رُت بسنتي باغ ۾ ڀر گل نه هو مَن جو ڪڙيو.
 5. ڪير هو مون ۾ اچي جنهن، راڳ نٿ - پيڙو چيو.
 6. بي خوديءَ ۾ مون به پيتو، چنڊ تنهنجو پيڳ هو.
 7. قال ۾ سو سور آهن، حال ۾ ڪجهه پي نه هو.
- (ليار نيٽن ۾ ڦٽا، ص: 54)

مير محمد جي هيءَ وائي پڙهي ڏسو، ڪن - رس ۽ چنڊ چسڪو،
اوهان کي اهڙو ساءُ ڏيندو، جو ڪجهه هن وائيءَ جي هر بند ۾ سمايو آهي. هن
وائيءَ جو ٿلهه ته ٿ - پڌائون ۽ بند سڀ به - پڌاوان آهن. وائي 'دوهو چنڊ' تي
چيل آهي. هن وائيءَ ۾ به ورائيءَ واري پڊ جو بدن سان جڙاءُ، مُنديءَ تي ٻُڙي
(ٿڪ) جيان آهي.

ان ئي ٿيڻ سان تعلق رکندڙ انور پيرزادي جو جديد شاعرن ۾ شمار
ٿئي ٿو. هن ٿيڻ ملڪي صورتحال ۾ ڏاڍيون اٿلون پٿلون ڏنيون. معاشي
بدحالي، سياسي ۽ سماجي پيچ، ڀڃ، ڦڙ، غارتگري، ملڪ مٿان جنگيون
مڙهيل، جمهوريت لاءِ هلايل ايمر. آر. ڊي. هلچل، سياسي دٻڙ ڏونس ۽
مارشل لاٿون، انهن جو اثر هن ٿيڻ جيئن جو تيئن ورتو ۽ ڪيترائي اکين ڏٺا
رت وڇائڻ جا عڪس اکين ۽ ذهنن، يادگيرين ۾ سمائي، جو ڪجهه حساس
پڻو ۽ شاهد طور سرجيو، ان جو اولڙو انور پيرزادي جي شاعريءَ مان ڳات
اڻو ڪيو، پنهنجي ياد ڏياري، جيءَ کي جهوري رهيو آهي.

هونءَ ته انور پيرزادو نظم جو شاعر آهي، پر ڪڏهن ڪڏهن سندس
ذهن ۽ قلم ذاتي مٿ به ڪئي ۽ پوءِ ڪجهه غزل، گيت، دوها، سورنا ۽ وايون
به لکيائين.

”هن جي شاعريءَ ۾ اهڙي دانشمند شاعر جو سچو ۽ ڪرو اظهار شامل
آهي. هيءَ شاعري رڳو سياسي ڪميٽينٽ نه آهي، پر هن جي شاعريءَ جي

گهاڙيٽي نئين محاورِي (Metaphor) ۽ جديد اظهار جا تجربا پڻ موجود آهن، جيڪي تقليدي نه تخليقي آهن ۽ سنڌي شاعريءَ ۾ قابلِ قدر اضافو آهن.⁽¹¹⁾

انور پيرزادي جي شاعريءَ جو هڪڙو ئي ڪتاب ڇپجي منظرِ عام تي آيو. ان ۾ سندس ٻين شاعرانين صنفن مان اسان کي سندس وائيءَ بابت ٽي لکڻو آهي. هن ڪتاب ۾ فقط ٽي وايون شامل آهن، اتفاق سان تنهي وارين جو گهاڙيٽو ساڳيو آهي. سندس وايون ٽه - پڌائين ٿلهه ۽ ٻه - پڌائين بدن سان سينگاريل آهن، پر ٿلهه جي ٻئي ۽ ٽئين پڌ کي هم قافيه رکيا اٿس. هيٺ ڄاڻايل وائي ’دوهي ڇند‘ تي چيل ٻڌي سگهبي، باقي سڀئي بند ٻن پڌن تي جڙيل اٿس. ڏسو ڪيئن آهي:

ٿلهه: گيت ڏئي ڇڏ، سور گهي ڇڏ، جندڙي لڙڪ وهائي،

جيئن سولو ناهي.

بند: 1. اوندھ جا اوڙاھ جي ايندا، سھبا سينو ساھي.

2. دنيا دارونءَ جوئي دونھون، ڇاڻي ويو آ ڇاھي؟

3. ڏات ڏڪي ٿي ڏاڍ ڏنگي ٿو، ڏنپ اچي ٿو ڏاھي.

4. جان اصل کان اچڻي وڃڻي، پوئتي هٽو ناهي.

5. سوريءَ جو سينگار ٿئي پيو، ڪوئي چڙهندو ڦاھي.

6. دوکي جي هن دنيا اندر، مرڻ ته سولو آھي.

هيءَ وائي پڙهڻ سان محسوس ٿيندو ته ٿلهه ۾ ڄڻ چار پڌ آهن، پر حقيقت ۾ ٽي پڌ ئي ڪوٺبا، ڇاڪاڻ جو هن وائيءَ جي ٿلهه جي پهرئين پڌ ۾ ’ڏئي ڇڏ‘، ’گهي ڇڏ‘، ڄڻ قافيو ۽ رديف ٻئي بيساخته شامل ٿي ويا آهن. وري ٿلهه جي ٻئي ۽ ٽئين پڌ کي هم قافيه رکيو اٿس. هن وائيءَ جي هر بند ۾ قافيو، ٿلهه جي ٻئي ۽ ٽئين پڌ واري قافيه سان ملايو اٿس، جيئن ته سندس ٽئي وايون هڪڙي ئي گهاڙيٽي تي چيل آهن، تنهن ڪري اهو مثال ئي ڪافي آهي.

خاڪي جويو به هن ٽهيءَ مان هڪڙو شاعر آهي. هو شاعر طور هڪ طويل نظم جي ڇپجي پڌرو ٿيڻ سان ٿيو، جيڪو سنڌ جي حالت زار بابت هو، جنهن جو مهاڳ محمد ابراهيم جويو لکيو هو ۽ کيس متعارف ڪرايو هو. هو سن جي پرياسي مان پڪا پتي، اچي سڪرنڊ وسايو هئائين. هارپ ۽ ڌنار کان وٺي بير اگيريءَ تائين زندگيءَ جا تجربا ماڻيائين ۽ نيٺ هن جي اندر مان شاعري نينهن جا اڀڙڪا ڪري نڪتي، جنهن ۾ ڌرتيءَ تي پيل تازي مينهن جي سڳند سمائل هئي. هن پوءِ ماهوار رسالو به حيدرآباد مان ڪڍيو ۽ سڪرنڊ ۾ هڪ ڪيبن ’سنڌ ڪتاب گهر‘ نالي جوڙيائين. نيٺ شاعري سندس مڙني ڪرتين تي حاوي پئجي وئي.

سندس علائقي جي ۽ هڪ ٽهي وڏڙو شاعر عبدالحڪيم ارشد هن لاءِ هيئن لکيو:

”خاڪي، علم عروض، بحر، وزن جو شاعر ناهي، پر بنيادي طور تي گيت، بيت ۽ وائيءَ جو شاعر آهي.“⁽¹²⁾

خاڪي جويو کي عبدالحڪيم ارشد ته وائيءَ جو شاعر ڪوٺيو آهي، پر پاڻ سندس وائيءَ تي لکڻ کان نه ڄاڻ ڇو لنوايو اٿس.

”بيت ۽ وائيءَ کي شيخ اياز کان پوءِ جنهن شاعر وڌ ۾ وڌ جيءَ ۾ جاءِ ڏني ۽ ان تي طبع آزمائي ڪئي آهي، سو خاڪي آهي. هن جي بي سموري شاعريءَ تي بيت ۽ وائيءَ جو پاڇو، واقعي مامتا جو سڀا جهڙو هٿ پاسي ٿو، نه رڳو ايترو پر خاڪيءَ ولين ۽ بيتن ۾ جيڪا فني بلندي، خيالن جي نواڻ ۽ لفظي سونهن جي جڙاوت ڪئي آهي، ان کيس سنڌيءَ جي جديد شاعرن ۾ بهترين درجو نصيب ڪيو آهي.“⁽¹³⁾

خاڪيءَ روايتي اساسي شاعري به لکي آهي ته وري هن وائيءَ ۾ نوان يا تجربا به ڪيا آهن. اول اسان سندس روايتي وائي پڙهڻ لاءِ ڏينداسون.

- ٿلهه: ريڏون روز رڙن، چارون جبل چوٽ تي.
بند: 1. پهريو وڃيو پيٽ لئه، اوکيءَ منجهه اڙن.
2. اڃيون بکيون آڻيون، ترڪن منجهه تڙن.
3. کيسين ڊوڙ پائين، 'خاڪي' منجهه کڙن.
(ايءَ خاڪيءَ جو خيال، ص: 49)

هيءَ خاڪي جويو جي وائي، شاهه عنات رضوي ۽ پوءِ شاهه لطيف کان سنڌي شاعريءَ ۾ هلندي اچي ٿي. هيءَ وائي 'سورنو چنڊ' تي آڌاريل آهي. هن وائي جي ٿلهه جي پهرئين ڀڃ ۾ قافيو رکيو ويو آهي ۽ هر هڪ بند جي ٻئي ڀڃ ۾ رکيل آهي. هر بند جي آخر ۾ ٿلهه جو ٻيو ڀڃ ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس. مضمون جي لحاظ کان ڌنارڪي ڌنڌي جي ڏکيائين کي وائيءَ جي صنف ۾ اظهار يو ويو آهي.

- خاڪي جويو پاران وائيءَ ۾ ڪيل هي تجربو ڏسو ڪيئن آهي:
ٿلهه: ڏوري ڏير ڏسان، پنهل پسان، لڪ لتاڙي لوءِ جا.
بند: 1. اکيون اهنجون اوڀريون، چاڙهيون سڀ چڙهان، پنهل پسان.
2. پهڻ سمورا پڀ جا، ريتي رت پريان، پنهل پسان.
3. پڌرو پنهنجو پنڌ ۾، ارڏو عشق ڪيان، پنهل پسان.
4. 'خاڪي' خيال اڏائين، اڀري عرش مٿان، پنهل پسان.
(ايءَ خاڪيءَ جو خيال، ص: 55)

اصولي طور تي هيءَ وائي 'سورئي چنڊ' تي آڌاريل آهي، پر هن وائيءَ جي پهرئين ڀڃ ۾ ٻٽو قافيو رکيو ويو آهي. اهڙو تجربو شاهه لطيف وٽ به آهي. خاڪي جويي ٿلهه جي پهرئين ڀڃ ۾ 'ڏسان' ۽ 'پسان' قافيه آندا آهن، باقي بندن ۾ ايئن نه ڪيو اٿس، جو هر بند جي ٻئي ڀڃ ۾ پويان، ورائيءَ کان اڳ 'پنهل پسان' رکيو اٿس، پوءِ ٿلهه جو ٻيو ڀڃ ورائيءَ طور رکيو اٿس. هن وائيءَ

جو موضوع سسئيءَ جي داستان تي آڏاريو اٿس.

نائن شاھ جي ڌرتيءَ شاعر اٿو ڦوٽھڙو خوب ڪيو. هن ڌرتيءَ جا ڪيترائي شاعر سنڌي شاعريءَ ۾ نمايان حيثيت جا مالڪ آهن، انهن مان آثم نائن شاھي بہ ھڪڙو آھي.

”اها حقيقت آهي تہ آثم نائن شاھي بنيادي طور نظم جو شاعر آهي ۽ سندس ٻوليءَ جو تاجي پيٽو ڳوٺاڻي ٻولي، فطرت جي نظارن، ڪچي ۽ ڪاچي جي ماحول ۽ ديهاتي حسن جي آڏاڻي تي اٿيل آهي. اهوئي سبب آهي جو هو غزل ۾ بہ نظم واري رواني ۽ مترنم ٻولي کڻي اچي ٿو، جنهن ۾ گيتائون، سنگيت، بوئيندي ۽ چنگ جو بُراءُ آهي.“⁽¹⁴⁾

”جيڪڏهن ڪو شاعر پنهنجي زبان کان پوري واقفيت نہ ٿو رکي ۽ انهن کي صحيح طرح استعمال جو ڌيان نہ ٿو رکي تہ ان جي شاعري ڪڏهن بہ بلنديءَ کي چُهي نہ سگهندي. منهنجي خيال ۾، جيسيتائين شاعريءَ ۾ بيساختگي ۽ عوامي ليول جي ٻولي ناهي، تيسيتائين اها شاعري مقبوليت جو درجو ماڻي نہ ٿي سگهي.“⁽¹⁵⁾

آثم نائن شاھي عروض تي بهتر پھچ ۽ ڄاڻ رکي ٿو، هن غزل ۽ نظم کان سواءِ وائي بہ لکي آهي، جا هن ئي ڪتاب ۾ پنهنجي پوري جوين سان پاڻ پسائي رهي آهي. آثم نہ صرف وائي لکي آهي پر ان جي گھاڙيتي ۾ ڪي تجربا بہ ٻين عام شاعرن جي پيٽ ۾ وڌيڪ ڪيا اٿس. هن بہ - پدي، تہ - پدي ۽ ڪا چئ - پدي وائي بہ لکي آهي. ڏسو ۽ انصاف ڪيو تہ وائيءَ جي صنف تي لکندڙ شاعرن کان اها ڳالھ ڪئين چوڻ گٿي آهي تہ آثم نائن شاھي وائيءَ جو بہ سٺو شاعر آهي. هن ئي سندس شاعراڻي ڪتاب ۾ ستيتاليھ وايون آيل آهن. آثم جي هيءَ وائي ڏسو، هن وائيءَ جي گھاڙيتي کي ڪيئن گيت جي مدمقابل آڻي بيهاريو آهي.

ٿلهه: ڀرسان واريءَ پاڙ ۾، اڏرن ٿيون آڙيون،

رات سمي جي سانت ۾.

بند: 1. ڪنهن گون ڪري ڪهر مان،

گاڙهين چنهبن سان چڳن، ڪڇ - ڳڀيون لاڙيون.

2. تيز هوا جي تال تي،

پن پير جا پاڻ ۾، وڃائن تاڙيون.

3. شيطانن جي شهر ڪي،

اپ تان اچلي پيا ڏين، تارا اماڙيون.

4. ۽ مون هن جي ياد ۾،

ترقي ترقي سڀ سندس، تصويرون ڦاڙيون.

هن وائيءَ جي گهاڙيتي جي ٿلهه ۾ ته ٿي پڌ آهن، جي تہ - پڌي

ٿلهائين وائيءَ ۾ آندا ويندا آهن، پر هن وائيءَ جي هر بند ۾ ڏسڻ ۾ ته پڌ ۽

ٿين ورائي آهي، پر هن گهاڙيتي جي نواڻ يا تجربو هن ريت ڪيو آهي، جيئن

ڏيڍ سئو شيخ اياز لکيو آهي، پر هن وائيءَ ۾ ورائيءَ جو جوڳو جوڙ، ان ڪي

وائيءَ جي صنف ۾ شماري ٿو ڇڏي. ڏسندا ته هر بند جو پهريون پڌ اهوئي

عام وائيءَ جيان رکيو اٿس، پر ٻيو پڌ، چڻ نظر يا گيت جي مصرع پئي

پاسي. اهڙو تجربو، اڳ آيل ڪنهن به شاعر وٽ ناهي. وائيءَ جو اهو بنهه

اچوٽو تجربو آهي ۽ ان وائيءَ بابت ڪجهه به نه لکيو ويو آهي.

وري اٽم پاران وائيءَ ۾ ڪيل هي تجربو به ڏسو، هونءَ هيءَ وائي تہ

- پڌي آهي، جا ٿلهه کان وٺي مڙني بندين تائين نه صرف تہ - پڌي وائي آهي، پر

هن وائيءَ ۾ به نواڻ آهي. ڏسو ڪيئن آهي:

ٿلهه: ڇا ڪو ونگجي پيو؟ يا ڪو ڏنگجي پيو،

هن جي وارن کان پڇجي!

بند: 1. ڪڪ - پن ساڙيئين ڇا؟ خلق لتاڙيئين ڇا؟

ميلي وارن کان پڇجي!

2. پيار ڪيو ٿس ڪو؟ يار ڪيو ٿس ڪو؟

پاڙي وارن کان پڇجي!

3. خوشبو اڏري آ، هوءُ ته نه گذري آ؟

رستي وارن کان پڇجي!

4. مون وٽ ايندي ڇا؟ رنگ رچيندي ڇا؟

ڀاري وارن کان پڇجي!

هن وائيءَ جو گهاٽو ڏاڍو عجيب آهي. ٿله جي پهرئين ۽ ٻئي پد ۾
قافيو ۽ رديف به رکيو اٿس، پر ٻنهي پدن ۾ سوال اٿاريل آهي ۽ ورائي، انهن
سوالن جو جواب آهي. ساڳيءَ ريت وائيءَ جا چارئي بند به ٿله جي مطابق
قافيو ۽ رديف سان رکيا اٿس ۽ هر پد ۾ هڪڙو سوال ۽ ٻيون پد انهن سوالن جو
جواب آهي. اهڙي وائي، آثم کان اڳ وارن شاعرن مان ڪنهن به نلڪي آهي.

آثم ناٿن شاهيءَ جي هيءَ ته - پدي ٿله واري وائي پڙهي مون کي
شاه لطيف جي سُر سسئيءَ مان هيءَ وائي ياد اچي وئي ڄڻ ٻنهي جو وزن
ساڳيو آهي. اول آثم جي چيل وائيءَ جو فقط ٿله ٿو مثال طور پيش ڪيان.

ٿله: رات هئي يا ڏينهن، مان ۽ منهنجو نينهن،

اُپليو نا رهي.

هونءَ آثم ناٿن شاهيءَ روايتي به - پديون، يا صرف ته - پديون
وايون به لکيون آهن، جن جو هتي حوالو ڏيڻ نه ٿو سونهين.

سحر امداد سنڌي شاعرائن ۾ نمايان حيثيت رکي ٿي ۽ سحر، امداد
سان گڏجڻ کان به اڳ شاعري ڪندي اچي. سندس خاصيت ته نظر آهي، پر
ڪڏهن ذاتقي مت، صنف مت لاءِ وايون به لکيون اٿس. سندس ڪتاب

’چوڏهين ۽ چنڊ آڪاس‘ شاعريءَ جو مجموعو آهي.

”شاعري غير معمولي سٺن سرجڻ جو فن آهي ۽ سحر ۾ اهڙين سٺن سرجڻ جي سگهه آهي. خيال جي منظوميت ۽ گهري فڪر کي سادي نموني بيان ڪرڻ تي هن کي قدرت آهي ۽ سحر وٽ اوليت ذات ۽ ڏانءَ کي آهي.“⁽¹⁶⁾

سندس وائيءَ جي صنف بابت امداد حسيني لکي ٿو:

”هن جي وائي پنهنجو مٿ پاڻ آهي، ان ۾ ٿل / ورائي ڪُل جي جُز وانگر آهي. شاعريءَ جي سونهن ان جي سادگي ۽ ۾ آهي، پر وائيءَ لاءِ خاص طور اها راءِ وڌيڪ اهم آهي ۽ سحر جي وائيءَ ۾ سادگيءَ جي اها سونهن موجود آهي.“⁽¹⁷⁾

هاڻ ڄاڻي وائي سحر امداد حسينيءَ جي ڳالهه کي ٽيڪ اچي ۽ اوهان کي وائيءَ جي ههڙن ڳهاڙين لکڻ جي پرڪ به پوي. سحر امداد جي وائيءَ لاءِ به عنوان چوڙيا آهن.

چوڏنري تي چنڊ

ٿلهه: چوڏنري تي جو چنڊ ڏنوم، سرتيون ساجن سنپريوم،

تارا تارا لڙڪ رنوم.

بند: 1. ڏينهن ڏونگر، راتيون روهه، جاندهه جهڙي جندڙي،

توزيءَ جاڙ جيسوم.

2. من - بن ۾ ڏڪندو ڏڪ، سُڪي آهيان سرتيون،

ڪيڏو ڪوڙ ڪيوم.

3. سهسين سارنگ سجن ڪري، مرڪي ايندا مان ڳري،

هنڀڙي ڏي ڏنوم.

4. ڏرت ڏهاڳ-ڏونگرين، جيون جت آجيڏيون،

ڏانون ڏي ڏنوم.

5. هيڏي شهر ڀنڀور ۾، موتي مون وڻجيا،

ڪايو ڪمايوم.

6. منل مارو، ڪنل ڪيهون، اڪئين پٽم اڪا،

ڪنين ميڻ وڌوم.

7. دڳ سمورا نرڳ ڏي، سرڳ سما سپرين،

ڀو ساگر اڪريوم.

(چوڏهينءَ چنڊ آڪاس، ص: 111)

مٿي لکجي آيل وائي ٿله کان وٺي ستن ٽي بندن ۾ تہ - پدي وائي آهي، پر هن وائيءَ ۾ بنهه انوکو تجربو ڪيل آهي. هن وائيءَ جي تنهي پدن کي هر قافيه رکيو اٿس، پر بندن جي ٽئين پد ۾ قافيور ڪيو اٿس ۽ بندن جا پهريان ٻئي پد بي قافيه آهن، باقي ٿله جو ٽيون پد وراڻيءَ طور ڪتب آندو اٿس. ههڙي وائي به ٻئي ڪنهن شاعر نه لکي آهي.

سحر امداد جي جنهن ٻي وائيءَ جو امداد حسينيءَ مثال ڏنو آهي، اها وائي پڙهي هنئين سان هندائي ڏسو. هن وائيءَ جو به سحر امداد عنوان جوڙيو آهي.

اندلٺ رنگا ڏينهن

ٿله: هيل تہ برسيا ڏاڍا مينهن، رنگ رسيلا مينهن!

بند: 1. ٿڙي پيا انگ، ڦٽي پيا نينهن،

نوان نڪورا نينهن!

2. نينهن تہ آهي، سڄاڻو سينهن،

هو سانول سينهن!

3. پوپٽ ڀرتي، اڏريا ڏينهن،

اندلٺ رنگا ڏينهن!

(چوڏهينءَ چنڊ آڪاس، ص: 155)

هيءَ وائي به انوکي آهي: ٿلهه به - پدو، ٻنهي پدن ۾ قافيو رکيل، پرن
 بدنن جا پد، ٿلهه جي پدن جي پيٽ ۾ گهٽ وزن وارا رکيا اٿس، جو هڪ ئي پد
 جو گمان ٿو ٿئي ۽ عجب اهو آهي ته بدنن جي ٻئي ۽ ٽئين پد کي هم قافيه
 رکيو اٿس ۽ بند جي ٻئي پد ۾ آيل قافيو، بدنن جي ٽئين پد ۾ ساڳيو، پر
 نئين مطلب نڪرڻ سان، مان سمجهان ٿو ته اهڙيون وايون اسان پاران مٿي
 ڄاڻايل مٿني شاعرن مان ڪنهن به نه چيون آهن. ان کان سواءِ وائيءَ مٿان
 عنوان ڏيڻ جو تجربو به سحر امداد وٽ ئي آهي، ٻئي ڪنهن به شاعر وائيءَ
 کي عنوان نه ڏنو آهي. اسين سندس هڪ ٽين وائيءَ جا مثال پڙهندڙن کي
 ڏيکارڻ چاهينداسون. هن وائيءَ جو به عنوان رکيو ويو آهي.

رنگ رتي پريات

ٿلهه: وَيَلْ وَيَلْ جي واڳ ورائي، آڻيون اهڙي رات،

الو ميان! آڻيون اهڙي رات.

بند: 1. جنهن جي اهڙي سانجهه هجي، ۽ رنگ - رتي پريات،

الو ميان! آڻيون اهڙي رات.

2. من جي مڪڙي هيڪل وياڪل، تن کي تنهنجي تات،

الو ميان! آڻيون اهڙي رات.

هن وائيءَ جو ٿلهه ۽ به بند پڙهي، پڙهندڙن کي هڪڙو اندازو ٿي ويو
 هوندو ته اهو گهڻاڙيتو ڪيئن گهڙيو ويو آهي. هن وائيءَ جو موضوع
 رومانوي آهي. هن وائيءَ جي وڌيڪ وائڪ ڪرڻ نه جڳائي، شاعريءَ جي
 گهرائين ۾ گهڙي، ان جي انگ انگ جي ونگ ونگ کي کولي، ان جي ته تائين
 پهچندڙ ضرور پهچي، پروڙي ويندا.

تاج جو يو موجوده ٽهيءَ جي نمائنده شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو، پر نه
 ڄاڻ سندس شاعريءَ جو اڳاٽو ڪتاب 'سڄون سرها گل'، اياز گل سان گڏ

چپيل ڪتاب کان سواءِ ٻيو ڪتاب سامهون اچي نه سگهيو آهي. ممڪن آهي ته هن پاڻ پنهنجي شاعريءَ تي ادبي تحقيقي ليکڪن کي ترجيح نه ڏني هجي. هونءَ هُو 1967ع کان شاعريءَ جي ميدان ۾ پير پائي چڪو هو. پاڻ شاعريءَ جي اڪثر صنفن تي لکندو رهيو آهي. بيت، وائي، غزل، نظم، گيت ۽ سنڌي ٻوليءَ ۾ داخل ٿيل صنفون آزاد نظم، هائيڪا، رينگا ۽ تنڪا به لکيا. اٽس. هي ڪتاب 1978ع ۾ ڇپيو هون، هن ڪتاب ۾ به سندس چيل ڪجهه وايون آهن، جن مان ٻه وايون ٻه - پڌائين ٿلهه ۽ بندن سميت ۽ باقي وايون ته - پڌائين ٿلهه سان لکيون اٿس.

”مون پنهنجي وائيليس تي ڪافي من پسند آواز جهٽيا آهن. تاج جويو انهن من پسندن آوازن مان هو، جنهن جو پيچو مون شروع ڪيو. تاج اڪثر هندن تي پنهنجي وچ وراڪا سوچ اهڙو ڏيکاءُ ڏنو آهي، جيڪو تمام چرڪائيندڙ آهي. تاج داخلي نوعيت جي شاعري اڻهوند جي برابر ڪئي آهي.“ (18)

سندس ٻه - پڌي وائي پڙهي ڏسو:

ٿلهه: آيا آيا يار، سنڌ سڃاڻي ڌار جو

بند: 1. ڪيري آيونءَ جي وهي، مڪڙ قبول ڦلار.

2. ظاهر گل. گلاب نجا، جهيڙي ۾ جهونجهار.

3. مرڪون مڦتل سامهون، ڪائڻ لاءِ ڪٽار.

4. رت ريتو آڏيءَ تي، پرهه ڦٽيءَ جا پيار.

هيءَ وائي ’سورني ڇند‘ تي آڌاريل آهي. هن جي ٿلهه جي پهرئين

پد ۾ قافيور ڪيل آهي ۽ هر بند جي پد ۾ هم - وزن قافيور رکيو ويو

آهي. هيءَ سڄي جي سڄي وائي خارجي ۽ سنڌ جي سورهيڻ جي سنڌ لاءِ سر

ڏئي سوپ ماڻڻ خاطر آيلن جا پاريتا ڄاڻايا ويا آهن.

تاج جويو جي ٽ - پڌائين ٿله واري وائي ڏسو:

ٿله: ڳوڙهن پنڙا ڳل، آئي اڃ اٿل،

نيٺن جي درياهه ۾

بند: 1. ڪنهن جيءَ سار سرير جا، ڪوماڻا ڪنول.

2. سونهن ننگر جي ستر لئه، ڪاڏي ساهه اڇل.

3. هي چانڊوڪيون چيٽ جون، چڪيا چاڪ چٽل.

تاج جويي جي هيءَ وائي 'دوهي چنڊ' تي آڌاريل آهي، تنهن

هوندي به سندس هن وائيءَ جي ٿله جي پنهي پڊن ۾ هر وزن قافيه آندا اٿس ۽

وائيءَ جو ٽيون پڊ ورائيءَ طور استعمال ٿيو آهي. ورائيءَ وارو پڊ بني قافيه

آهي. هيءَ وائي شاعر جي داخلي ڪيفيت جو اظهار آهي.

ڊولڻ راهي به هند جي اجمير شهر ۾ 1949ع ۾ پيدا ٿيل سنڌي

خاندان جو ٻالڪ آهي. هو سنڌيءَ ۾ ايم. اي. ۽ بي. ايڊ. بڻجي ليڪچرار

بڻيو آهي، ان جو جس جيترو ڊولڻ راهيءَ کي آهي، ان کان به وڌيڪ جس لائق

ته سندس ماما - پتا ٿا لهڻ، جو هند جي اجمير ۾ رهندي به پنهنجي اولاد کي

سنڌي ٻوليءَ جي سکيا ڏياري اٿائون. ڊولڻ راهيءَ به شاعريءَ جي ميدان ۾

لفظن جا گهوڙا ڊوڙايا آهن. هن تي منزلون ماڻيون، يعني سندس شاعريءَ جا

ٽي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿيا آهن.

”شاعري ڇا آهي؟ صرف قافيه ۽ رديف سان ناهن شاعري ناهي.

ڪويتا تڏهن ڪويتا آهي، جڏهن دل کي چڙهي، ڇهنڊڙي پائي، ڪجهه سوچڻ

لاءِ ڏئي ۽ من کي سنتوش (سڪون) بخشي، شاعري خلش به آهي ته سڪون

پڻ. ڊولڻ راهي پاڻ به سٺو ڳائڪ، ڪلاڪار آهي، هن ٻارن لاءِ سٺا گيت لکيا

آهن، گيتن کي سنگيت ڏنو آهي ۽ ريڊيو اسٽيشن تي ڳائي گيتن کي چڱي

خاصي مشهوري ڏني آهي.“ (19)

ڊولڻ راهي جيئن ته شاعر سان گڏ گائڪ ۽ سنگيتڪار به آهي، تنهن ڪري هن جي شاعريءَ ۾ ڳائڻ جو عنصر بيحد ڀرپور آهي. هن گيت، غزل، وايون، نظم، آزاد نظم، دوها، سورنا، قطعا ۽ هائيڪا به لکيا آهن. ڊولڻ راهي ته - پدي وائي به چئي آهي، پر هن هند جي وڏن شاعرن يا هڪ ٽهيءَ اڳ وارن کان هڪ قدم اڳتي وڌائي نواڻ يا گهاٽڙي تي ڀر تجربو پڻ ڪيو آهي. ڏسو اهو ڪيئن آهي.

ٿله: ڏاڍ ڪري ويا ڏير، هاءِ ڏٺي ويا ڏنڀ ڏکيءَ کي!

بند: 1. هوت پنهنوءَ کي ڏوه ڏئي جا، هيءَ ڪميٽي ڪير؟

ڪهل پوي ڪا ڪيچ ڏئيءَ کي!

2. مون کان منهنجو محب وڃوڙيو، هاءِ! سمهڻ جي هير،

ننڍ نهوڙيو درد ونديءَ کي!

3. جيءُ جهڳي پيو جهر جهنگل ۾، ڦٽجي پيا ٿم پير،

ڪير پڄائي ماڳ مٺيءَ کي!

(مور پنڪيءَ پل، ص: 40)

هيءَ وائي گهاٽڙي جي نواڻ آهي، اهڙي وائي شاھ لطيف به هڪڙي چئي سگهيو هو ۽ نه ڄاڻان ٿي وڌيڪ ڌيان ڇو نه ڌريو هئائين يا واقعي ئي اها وائي شاھ لطيف جي نه آهي، جنهن جي لاءِ جي. ايم. سيد پاڻ به لکيو آهي ته اها وائي نه گنج ۾ شامل آهي ۽ نه ئي ڪنهن ڇاپي رسالي ۾، تنهن هوندي به سنڌ جا ڪيترائي ڳائڻا فنڪار اها شاھ لطيف جي نالي سان ڳائي رهيا آهن. ان وائيءَ جي مقطع ۾ ’اديون عبداللطيف چئي‘ جو نالو پڻ هن وائيءَ جي مطلع ۾ آيل آهي. ٿله جي ٻن پدن ۾ مختلف قافيو رکيو ويو آهي، پر هن وائيءَ جي ٽنهي بدن جي هر ٻئي پد ۾ آيل قافيو، ٿله جي پهرئين پد ۾ آيل قافِي سان هم وزن ۽ بند جي ٽئين پد جو قافيو رديف جي ٻئي پد ۾ آيل

قافِيي سان هم وزن قافيو رديف سميت بيهاريو اٿس. تنهي بدن جي هر ٽئين
پد ۾ قافِيي سان گڏ رديف پڻ رکيو اٿس.

ڊولڻ راهيءَ جي هن ئي شاعريءَ جي ڪتاب ۾ هيٺئين گهاٽيتي ۾
تجربي کي ڏسو. هن تان جي صنف وائي لکي آهي، ۾ منهنجي راءِ اها آهي
تہ اها ڪافي آهي. اوهان به پڙهي ڏسو، ۾ جهيو ۽ پرکيو، پوءِ راءِ جوڙيو.

ٿلهه: پڪيئڙو پرينءَ پار اڏري ويو،

نماڻان ڪٿي نيڻ نڪري ويو.

بند: 1. اگم ديس کان آيو هو هن ديس ۾،

گهڻوئي گهميو ديس ۾ ديس ۾،

گهمڻ ۾ سندس وقت گذري ويو.

2. ڪڏهن ٿي رهيو آسيانو اڏي،

ڪڏهن گهر پراڻو ڇڏي ويو لڏي،

اصل گهر وسوڙيل کان وسري ويو،

3. پيس پئڊ چوڳي چڳڻ جي ڪري،

ٿيو قيد پڃري ۾ آهون پري،

نما شام ٿي سج به اٿري ويو.

4. اڏڻ لاءِ ڪنپڙاڻيون ڪوهي گهڻيون،

ڇٽڻ لاءِ پڳلي گهڻيون ٿي گهڻيون،

پراڻو ٿيو پڃرو ته اڏري ويو.

(مورپنڪيءَ پل، ص: 42)

مان پنهنجي راءِ مٿي لکي آيو آهيان، هاڻ پڙهندڙن ۽ شاعراڻين

صنفن تي نظر رکندڙ دوستن تي ڇڏيل آهي ته اهي منهنجي راءِ سان يا ڊولڻ

راهيءَ جي راءِ سان سهمت ٿا ٿين.

ادل سومرو سنڌي ٻوليءَ جي وڃين ٽهڙيءَ جو نمائندو شاعر آهي. اصل ۾ استاد جي حيثيت سان ڄاتو سڃاتو ٿو وڃي. هن نثر سان گڏ نظم به لکيو آهي ۽ ان جا ٻه ڪتاب ڇپيل اٿس. ادل سومرو جي شاعريءَ ۾ سڃاڻ ته نظم آهي، هن جو ڪتاب ’وساري نه ڇڏجو‘ سڄو شاعريءَ جو ڪتاب آهي، جنهن ۾ دوها، بيت، غزل، گيت، ترائيل، نثري نظم ۽ آخر ۾ وايون آيل آهن، جن جو تعداد ٽيٽاليهه آهي.

”ادل سومري جي شاعري وک وک ٿي وڪريل زندگيءَ جا سمورا عڪس ميٽيندي، لفظن ۾ مڙهيندي. شفاف آئينو بڻجي سماج آڏو بيهي ٿي رهي. سندس شاعريءَ کي ڪنهن هڪ موضوع جي سري سان ڏسي نه ٿو سگهجي. سندس شاعريءَ ۾ سڃايل سوين رنگن مان مون کي ڪو رنگ اهڙو نه ٿو سڃهجي، جنهن کي مان سندس شاعريءَ جي عنوان طور چونڊي سگهان، سندس ڇيڻو سفر ۾ ڇانورا بڻجن ٿا، پوءِ اهي ماڳ، مڪان، لوڪ لاءِ مڙئي شهر هجن، پر شاعر لاءِ اهي زندهه تمثيلون بڻجي پون ٿا. ادل سومري جي شاعريءَ ۾ اهڙين تمثيلن جو جابجا ذڪر موجود آهي.“⁽²⁰⁾

ادل سومري هن ڪتاب ۾ مختلف صنفن تي مختلف اديبن جا رايا ڏنا آهن. بيت ۽ دوهي تي شيخ اياز جي راءِ ته، ”ادل سومرو نئين ٽهڙيءَ جو اهو شاعر آهي، جنهن فارسي ۽ اردو وزن کي لت هڻي ڇڏي. جديد شاعر پاڻ تي ڪوبه زنجير رکڻ نه ٿا چاهين، انهن جون اکيون کليل ۽ پير آزاد آهن. ادل سومرو انهن مان برڪ شاعر آهي.“⁽²¹⁾

ادل سومري وائيءَ جا صرف ٻه گهاٽڙيا لکيا آهن، جن ۾ ٻه - پڊي وائي، جيڪا ٿلهه کان وٺي بندن تائين ٻه - پڊي رکي اٿس، انهن مان ڪي ’سورڻو چنڊ‘ تي آڌاريل آهن ۽ ڪجهه ’دوهي چنڊ‘ تي لکيون اٿس. سندس ٻه - پڊي وائيءَ جو مثال هي آهي:

- ٿله: شهر سڄو شيشا، پير اگهاڙا پيار جا.
بند: 1. نفرتن جي لُڪ ۾، ڏامر جا رستا.
2. ريتون هن سماج جون، پٿر ۽ ڪنڊا.
3. لهوءَ ۾ هر جاءِ تي، رهيا. رنگ رتا.
(وساري نه ڇڏجو، ص: 180)

هيءَ وائي انتهائي سادي سوڌي ۽ ’دوهي چنڊ‘ تي آڏاڙيل ۽ ٿله جي
بنيهي پڌن کي هم - قافيه رکيو اٿس، اهو ڏاڍو بيساخته جڙي ويو اٿس. هي
شهر جا خارجي عڪس آهن.

ادل سومري جي ٿله ۾ تہ - پڌي ۽ باقي بندن ۾ پ - پڌي وائي،
جيڪا اصل ۾ ’دوهي چنڊ‘ تي جوڙيل آهي ۽ ٽيون پڌ ورائيءَ طور استعمال
ٿيل اٿس، ڏسو ڪيئن آهي:

ٿله: اجنبِي ٿيندا وڃون ٿا، روز ٿا توڙي ملون،
هيءَ به ڪهڙي دوستي آ.

- بند: 1. جا اندر ۾ پئي ٿي سڌڪي، سا نه ٿا اوري سگهون.
2. اوڀريون پاسن نگاهون، اوچتو جي ٿا ڏسون.
3. ڏينهن ٿيا جو پيار جي، لفظ لئه پيا ٿا سڪون.
4. دوستن جي گهر ڏي ويندي، جي لڳن ڳوريون وڪون.
(وساري نه ڇڏجو، ص: 185)

هيءَ وائي صرف ٿله جي حد تائين تہ - پڌي آهي، باقي سڀ بند پ -
پڌا چيل اٿس. ادل سومري جي وائيءَ لاءِ هڪ لفظ به نه لکيو ويو آهي. سندس
هيءَ وائي خارجي، زماني ۾ رهندڙ، جيئندڙ انسانن جي روپن جي عڪاسي
ڪري ٿي.

عبدالغفار تبسم راڳ جو ڄاڻو ۽ موسيقيءَ جي ڄاڻ رکندڙ شاعر
آهي. هن يار شاعريءَ جي اڪثر مروج صنفن تي شاعري ڪئي آهي، جن ۾

آزاد ۽ نثرانا نظم، غزل، بيت، وائي، هائيڪا ۽ چؤستا (قطعا) به لکيا اٿس. ”شاعري پاڻ به ٻين فطري عملن وانگر، هڪ جاري رهندڙ عمل آهي، جنهن لاءِ هر شاعر پنهنجي ڪيترن ئي نوان ٻج پوکي رنگ برنگي گل تيڙي ٿو. شاعري غزل کان وٺي نثري نظم تائين هلي آئي آهي.“⁽²²⁾

رنگارنگي گل آهن شاعر اٿيون، صنفون جن جي شاعر تخليق ڪري ٿو. ان ۾ ڪي تجربا، ڪي گهاڙيتا گهڙي، موسيقيءَ جي تند ۽ تار سان ملائي، جڏهن ڳائجي ٿي ته ان جي ڪن - رس ۽ سڳند ساري ڪائنات ۾ پڪڙجي ٿي ته انسان جا لطيف کان لطيف جذبا ڪرڪڙي بيٺن ٿا.

”تبسم ۾ وائيءَ جو فن جلدئي توڙ تائين پهچڻ وارو آهي. هو قافيني مان ترنم جي تخليق بخوبي ڪري سگهي ٿو. مون کي اميد آهي ته اڳتي هلي هن جي شاعري پنهنجي فن ۽ فڪري صلاحيتن سان اڃا به نمايان ترقي ڪندي رهندي. آخر شاعري به ٻئي هر لطيف فن وانگر ساري زندگيءَ جو رياض آهي ۽ ان لاءِ لڳاتار پٽ - ڪوه ڪرڻي ٿي پوي.“⁽²³⁾

”هن جي شاعري فطرت توڙي داخلي سونهن جي ترجمان شاعري آهي. هن جا لفظ سادا، تڙ ۽ احساساتي ڪشمڪش کي بيان ڪندڙ آهن.“⁽²⁴⁾

هتي سندس اهي ٽي وايون پڙهندڙن لاءِ پيش ٿيون ڪجن، جيڪي شيخ اياز حوالي طور استعمال ڪيون آهن.

ٿلهه: جي نه اچين تون، مون کي سي منهنجيون،
سارو ٿيون موءِ تڏهن.

- بند: 1. سمنڊ ۽ چوليون، چنڊ سنڀارون.
2. لمحا گهرن ٿا، ننڊ جون گوريون.
3. چنڊ سرءُ جو، هيئن ٿو ڦاڙون.
4. ياد جي موسم، چيٽ جون ٻاريون.

5. سوچ جو آڳر، تنهنجون اڏارون.

6. عڪس اکين ۾، چنڊ چيهڙيون.

(سوچون صحرا سراب، ص: 48)

هيءَ تبسم جي ٿڌ - پدي وائي آهي، پر ٿله جي حد تائين ۽ باقي
بندن ۾ اهي ئي به - پد رکيا اٿس. سندس هيءَ وائي 'دوهو چنڊ' تي آڏاڙيل
آهي، قافيو بند جي هر ٻئي پد ۾ رکيو اٿس، باقي ٿله جو ٽيون پد ورائيءَ
طور استعمال ڪيو اٿس. هن وائيءَ جي پهرئين، ٽئين ۽ پنجين پد جو جيڪو
قافيو رکيو اٿس، ان کي شاعراڻي لحاظ سان ڪي به قافيه ۾ شمار ڪبو.
سندس ٻي وائي جيڪا شيخ اياز خوالي طور ڪنئي اٿس، اوهان به ان جي گلن
جو واس وٺي ساهه سڌير ڪريو. وائي هن ريت آهي:

ٿله: چو آس ٿئي لائي، هوءَ باڪ ڦٽي آهي.

بند: 1. اک ڦلڙيون اکين ۾، چو ڇاجي لاءِ ساڻي.

2. ٻڌ ڪنور پيو ڳائي، آسا ۽ پرياتي.

3. ڇڏ ويل جو ويسورو، او جيءَ! ڇڏ جيڪا ٿي.

(سوچون صحرا سراب، ص: 37)

غفار تبسم جي هيءَ وائي ٿله کان وٺي تنهي بندن تائين به - پدي
آهي، جيڪا 'سورنو چنڊ' تي جوڙيل آهي ۽ ان جي هر بند جي ٻئي پد ۾
قافيو رکيو اٿس.

غفار تبسم جي هيءَ وائي ڏسو جيڪا ٿله ۾ به - پدي پر بندن ۾
تي پد رکيا اٿس. هن ٿڌ - پدي ٿله واريون وايون به لکيون آهن، پر انهن جي
بندن ۾ ٽي پد نه رکي سگهيو آهي، يا اها ضرورت محسوس نه ڪئي اٿس.
اهڙيون وايون شاهه لطيف جي رسالي ۾ جام ملنديون. سندس هيءَ وائي
ڏسو، جنهن جي بندن ۾ ٽي پد رکيا اٿس.

- ٿله: او نيري اُپ جا اداس پنڇي! ڇو اڄ تون ايڏو اداس آهين.
بند: 1. اڃان گگن ۾ ٿو گيت ڳولھين، آويءَ ۾ ڇو اوڳا ڦولھ ڦولھين،
چريو ته ناھين.
2. ڪو چاندوڪين کي چئي رھيو آ، سوجھن کي گھڻي رھيو آ،
مايوس آھين.
3. فضا سموري لڪاءِ آھن، بارود بمر جا ھڳاءِ آھن،
ڇا گھر اڏائين.
4. ھوائون گونگيون ۽ ٻوڙا بادل، اوپنڇي تنھنجا ھزار قاتل،
ڪنھن تي دانھين.
5. ڏسڻ پيو ھر لامر دامر لڙڪي، ۽ ھل جي چنبن ۾ ڳيرو ڦڙڪي،
جھيڙڻ ٿو چاھين.
(سوچون صحرا سراب، ص: 41)

غفار تبسم جي ھن وائيءَ جو انوکو تجربو آھي. ھن وائيءَ جو ٿله
بہ - پدو ۽ ھر بند تہ - پدو رکيو اٿس، پر سندس ھيءَ وائي شاھه لطيف جي
اھڙي قسم واري وائيءَ کان مختلف آھي. ھن يار وائيءَ جي ٿله جي ٻئي پد
۾ جو قافيو آندو آھي، اھو ھر بند جي ٽئين پد سان ھم قافيه آھي، جڏھن تہ
وائيءَ جو پھريون ۽ ٻيو بند وري ٿله کان مختلف قافين سان جوڙيا اٿس.
وائيءَ جي ٻئي ۽ ٽئين پد ۾ وري قافيه سان گڏ رديف بہ آندو اٿس، جڏھن تہ
پھرئين، چوٿين ۽ پنجين بند جي پھرئين ۽ ٻئي پد کي صرف ھم - قافيه رکيو
اٿس. ھونءَ وائيءَ ۾ رديف اٿڻ ضروري نہ بہ ھوندو آھي، ايئن ڪافي يا غزل
۾ تہ ڪرڻ ضروري ھوندو آھي، نہ ڄاڻ ڇو ھو يار مڙني بدن تي ھڪجھڙائي
بخشي نہ سگھيو آھي.

مشتاق باگاڻي، شڪار جو شوقين آھي، نہ ڄاڻ ڪيئن ھن جو سنڌي

ٻوليءَ جي شاعراڻي صنف وائيءَ سان پيچ پئجي ويو. سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ ۾ به ڪڏهن ڪڏهن اچي سهڙندو هو ته کيس پڙهڻ ۽ ٻڌائڻ لاءِ وائي ئي هوندي هئي. شايد کيس وائيءَ جي صنف ۾ بهتر خيالن جو اظهار ڪرڻ ايندو آهي.

”مشتاق باگاڻي ننڍو نيتو ۽ الهڙ شاعر آهي، سندس وايون جيڪڏهن فني ريت پختيون ناهن، ان هوندي به هي شاعر ڌرتيءَ جي شاعريءَ جو هڪ ڪرڻو آهي. سندس الهڙ سڄائيءَ کي سنڌي ادب جي تاريخ وساري نه سگهندي. شاعر بغاوت نه به لکي پر ڏکڻ ڀريل انسان جي جيڪڏهن مورت چئي ٿو ته به اها نئين سماج لاءِ لاءِ وات آهي، چوڻ شاعر تاريخ جو اڻ لکو اظهار ڪندو آهي.“⁽²⁵⁾

شاعر جنهن به ٻوليءَ ۾ پنهنجو اظهار، شاعريءَ جي ڪهڙي به صنف يا ادب جي ڪهڙي به صنف ۾ پنهنجي خيالن جو اظهار ڪري، اهو ان ٻوليءَ جي ادبي تاريخ جو حصو بڻجي پوندو آهي. مشتاق باگاڻيءَ شاعريءَ جي ٻين صنفن تي به قلم ۽ ذهن کي هلايو آهي، پر ايترو نه جيترو هن وائيءَ جو صنف تي ڌيان ڏنو آهي. سندس هي ڪتاب ’هُو جي ٻول ٻُريا‘ سڄي جو سڄو وائيءَ جي صنف تي آهي، هن ڪتاب ۾ شاعريءَ جي ٻي ڪا به صنف شامل ئي ناهي.

مشتاق باگاڻي به وائيءَ جي صنف ۾ ڪي تجربا ڪيا آهن، جن ۾ هڪڙو گهاڙيتو به - پڌي ٿلهه ۽ بدن وارو آهي ۽ ٻئي گهاڙيتي ۾ ٽي پڌ رکيا اٿس باقي سڀ بند اهي ئي به - پڌا رکيا اٿس. اوهان به پڙهي ڏسو ڪيئن آهي. ٿلهه: ڪنن ڏي ڪاهين، مڇيءَ لاءِ مورڙيا.

بند: 1. ويهن مور نه ماڻ ۾، سوريون سهسائين.

2. راوت رنگي رچڙا، نوڳيءَ کي ناهين.

3. هڻي ڪات ڪپار ۾، گهاٽوڙا گهائين.

(هو جي ٻول ٻريا، ص: 43)

سندس هيءَ وائي ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل آهي، مطلب ته هن وائيءَ جي ٿلهه ۾ قافيو پهرئين پڌ ۾ رکيو ويو آهي، باقي بندن ۾ هر ٻئي پڌ ۾ قافيو آيل آهي. هيءَ وائي سڄي خارجي منظر پيش ڪري ٿي، جڏهن ته مون کي هن وائيءَ جو ٻيو بند، باقي وائيءَ ۾ آيل موضوعن سان ميل کائيندڙ نه ٿو لڳي. سندس هيٺ ڏنل ٽه - پڌي وائي پڙهي ڏسو.

ٿلهه: ٻڏيءَ کي تاريو، سڄڻ سنڀاريو،

ناؤ وڃي ٿي هٿ مان.

بند: 1. ويٺو جهليو وائڙا، ڪهي ڪوڪاريو.

2. مانجهي وانجهي وائڙا، سڙهه کي سنواريو.

3. دامڻ چڪيو دادلا، همٿان هوڪاريو.

(هو جي ٻول ٻريا، ص: 45)

هن صرف وائيءَ جي صنف کي پنهنجو ڪيو آهي. ان گهاٽيتي جي بدران ڪنهن حد تائين موضوع جي نواڻ ٿي آندي آهي. هيءَ وائي سڄي خارجيت ۽ ملاحن جي پيڙيءَ بابت ڪي لفظ استعمال ڪري سگهيو آهي، باقي ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ قافيو رکيو اٿس، جڏهن ته ورائيءَ وارو پڌ بي قافيه آهي.

نصير مرزا، مرزا قليچ بيگ جي خاندان جو چشم چراغ، شاعر، اديب، ادب ۾ مضمون نگار، ڪمپيئر، ريڊيو پاڪستان سان ڊگهو عرصو واڳيل رهيو آهي. اسڪرپٽ لکڻ، اسڪرپٽ جاچڻ، ان کي پاڪستان جي ريڊيائي لهرن تي اُماڻڻ، نصير مرزا ۾ خود اعتمادِي پيدا ڪري ڇڏي. خانداني اديبن جي ڏات ۽ ڏانءَ جو به هن تي گهرو اثر پيل آهي، کيس ڳالهائڻ

هر پاڻ پراڻي ۽ غضب جو ياد گيرو حاصل آهي. ادب، اديبن ۽ ادب پاران جي
جاڻ سان گڏوگڏ ياد داشت جي ميلاپ کيس نشانبر ڪري ڇڏيو آهي. اڄ
ڪلهه ريڊيو اسٽيشن ڊائريڪٽر طور ذميواريون نباهي رهيو آهي.

رڳو اهو ئي نه پر هن شاعر اڻي ادب ۾ به پاڻ موڪلي ڏيکاريو آهي.
سندس شاعريءَ جا ٻه ڪتاب ڇپيل آهن، جن ۾ ’خوشبوءِ جي سنگ سنگ‘ ۽
’تي نه سگهيس شاعر‘ شامل آهن. هن شاعريءَ ۾ گهڻو تنو نظم لکيو آهي،
پر هن غزل، گيت ۽ ڪجهه وايون به لکيون آهن.

”شاعري لفظن جي نه پر خيالن جي منظوميت جو نالو آهي بلڪ
منظوم خيال چوڻ وڌيڪ سولو ٿيندو، ڇاڪاڻ جو ان ۾ وزن / چنڊ، ردم،
معنيٰ، اثر انگيزي، سڀ اچي ٿو وڃي ۽ سڀ کان وڌيڪ ان منظوم خيال کي
پني تي آڻڻ جو جواز به آهي. نصير اٿا نظم نصير جي اختراع آهي، هونءَ ته
هن جو هر نظم نصير اٿو آهي.“⁽²⁶⁾

هاڻ امداد حسينيءَ تي سندس نظم تي مهر هڻي ڇڏي آهي ته نصير
مرزا جي نظم / شاعري نصير اٿي، يعني اهڙي ٻيو ڪو ڪري نه ٿو
سگهي. بهر حال نصير مرزا ’وائي‘ تمام گهٽ لکي آهي، الائي ڇو؟ جڏهن ته
کيس راڳ ۽ راڳئين جي ڪجهه ته ڄاڻ آهي، تنهن هوندي به وائي ۽ ڪافي هن
جي ڍاڪ تي چڙهي نه سگهي، پوءِ به سندس هن ئي ڪتاب ۾ ڪُل ٽي وايون
آيل آهن. سندس ٻه - پڌي وائي پڙهي ڏسو:

تلھ: ڌرتيءَ جو ڀڳوان، الو ميان! آهي خود انسان.

بند: 1. وستيءَ وارو جاڳو جاڳو، آڌيءَ جو ايمان، الو ميان!

2. ڪارو اُڀ ۽ ريتي ڌرتي، سوريءَ تي ٻلوان، الو ميان!

3. جو پي ڌرتيءَ نانءُ گنهني ٿو، تنهن لاءِ زندان، الو ميان!

(تي نه سگهيس شاعر، ص: 158)

هيءَ وائي ٿلهه کان وٺي تنهي بندن تائين ٻه - پڌي، 'سورنو چنڊ' تي آڌاريل آهي، جو ٿلهه جي ٻنهي پڌن ۾ قافيو رکيو اٿس. اهڙي طرح هر بند جي ٻئي پڌ ۾ قافيو آهي. سڄي وائي خارجيت ۽ سياسي رنگ ۾ رتل آهي، پر کانئس شايد اها ڳالهه وسري وئي ته 'سوري' يا 'قاسي' چاڙهيل انسان يا سندس لفظن ۾ 'پلوان' جي جسم مان رت ڪيئن وهي ڌرتيءَ کي ريتو ڪندي، جو اهو انسان ته ساهه جي رڳ بند ٿيڻ ۽ مغزي ڏور ڇڄي پوڻ ڪري پساهه پورا ڪندو آهي.

نصير مرزا هڪ ته - پڌي ٿلهه واري وائي به لکي آهي، پر اهي ئي ٽي پڌ بندن ۾ آڻي نه سگهيو آهي، کيس بيساخته خيال جيئن آيو آهي، تيئن وائيءَ جي صنف ۾ سمايو اٿس، چو ته هر خيال پاڻ سان گهاڙيتو ڪنيو ايندو آهي. سندس هيٺ ڄاڻايل وائي ڏسو:

- ٿلهه: ڪنڊيل ڪڪوريل اڪڙين ۾، ڪجل جي ريڪا پائي
گجرو ٽي ڳيرو گهاڙي.
بند: 1. چوه مان ڇالون ماري چوري، هانو هڙن جا هرڪائي.
2. جوڀڻ جي جر ڦل سان جوءِ، جهرم سان جرڪائي.
3. وار گندي ويڙهو ئي ۾، گل گلاب جو اٽڪائي.
4. سر ڪنڊ مڪي لڱن کي، هر جا خوشبو ڦهلائي.
(تي نه سگهيس شاعر، ص: 156)

هيءَ وائي ٿلهه ۾ ته - پڌي، 'دوهو چنڊ' تي بيهاريل آهي. هن وائيءَ جي ٽئين پڌ جو قافيو به ٻئي پڌ سان هر قافيو رکيو اٿس، باقي هر بند اهوئي ٻه - پڌو رکيو اٿس. ٿلهه جو ٽيون پڌ ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس.

اياز گل: سنڌي شاعريءَ جي ميدان جو اهڙو سرڪش گهوڙو آهي، جنهن ڪيئي معرڪا ماڻيا آهن. سندس ڪتاب 'ميلي جي تنهائي' سال

2013ع جا ٻه ادبي انعام ماڻي چڪو آهي، هڪ سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد ۽ ٻيو پاڪستان اڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد پاران. هو پنهنجي ٽهڙي جو نمائندو شاعر آهي ۽ کيس غزل چوڻ تي پوري گرفت آهي، پر هن غزل کان سواءِ سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج ٻين شاعراڻين صنفن تي به لکيو آهي. سندس هن ئي ڪتاب ۾ غزل، وايون، نظم، ڪافي (صوفياڻو ڪلام)، بيت، گيت، چؤستا ۽ تراڻيل آيل آهن.

”اياز گل انهن شاعرن ۾ سڀ کان اڳرو آهي، جن پنهنجي دؤر جي شاعري ڪئي آهي. اياز گل، نارائڻ شيام وانگر غزل سان لنءُ لڳائي آهي، ايئن چئجي ته اياز گل، نارائڻ شيام جو اُسريل ۽ اڳتي وڌيل روپ آهي ته غلط نه ٿيندو.“ (27)

”اياز گل جي شاعري پنهنجي ڌرتيءَ جي پيدائش آهي، اها فارسي بحر وزن جي مشاقيءَ تي نه ٿي لڳي، ان کي هڪ انوکي خوشبو آهي جا نم جي بور ۾ ٿيندي آهي ۽ ان کي هڪ الڳ رنگ آهي جيڪو پيرن ۾ ٿيندو آهي. جيڪڏهن هن مشق قلم جاري رکي ته ڪنهن وقت هن جي شاعري فن جون اهي بلنديون چهندي جا ڳالهه تمام ٿورن شاعرن کي نصيب ٿيندي آهي.“ (28)

مون جيڪا ڳالهه اڳ لکي هئي، ان جي تصديق پڻ ٿي چڪي، پر اسان جو موضوع تي ’وائي‘ آهي. هن ڪتاب ۾ اياز گل جون ڪل ايڪويهه وايون شامل آهن. انهن جو گهاٽو اهوئي روايتي شروعاتي اساسي وائيءَ وارو آهي، يعني سندس سڀ وايون ٿلهه کان وٺي بندن تائين ٻه پڌايون آهن يا ڪن وارين جي ٿلهه ۾ ٽي پڌ باقي بندن ۾ اهي ٽي ٻه پڌ رکيا يا لکيا اٿس. سندس هيءَ ٻه پڌائين وائي ڏسو:

ٿلهه: راڻا اچي رس، وهي وهامي راتڙي.

بند: 1. روئي روز نهاريا، هر هر تنهنجو گس.

2. ڪر سڀ معاف مڊايون، ڪاڙ ڪٽي ڪو ڪس.

3. ڪوڙي لڳي ڪاڪ ٿي، ناهي ڪوئي چس.

(ميلي جي تنهائي، ص: 176)

هيءَ وائي ٿلهه کان وٺي تنهي پدن تائين ٻه پڌائين آهي ۽ ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. ٿلهه جي پهرئين پڌ ۾ قافيو ۽ بندن جي هر ٻئي پڌ ۾ قافيو آيل اٿس. مومل راڻي جي داستان سان لاڳاپو رکيل اٿس، باقي عام روايتي وائي آهي. سندس تـ ۾ پڌي وائي ٿلهه جي لحاظ سان ڏسو ڪيئن آهي.

ٿلهه: ڪهڙي ماٺ منجهان، ڪهڙي وات وِجان؟

۽ مان سوچيندو رهيس.

بند: 1. ڪهڙي در کان ڌار ٿيان، ڪاٿي پير رکان؟

2. تو ڏٺو تنهن درد ڪي، ڪهڙو نانءُ ڏيان؟

3. ڇا چاهي ٿي زندگي، آخر ماڻهوءَ کان؟

4. ڇا مان سوچڻ بند ڪيان، هاڻي لڙڪ اڳهان؟

(ص: 156)

هن وائيءَ ۾ اياز گل ٿلهه تـ ۾ پڌائون رکيو آهي، جنهن ۾ به قافيو پهرئين ۽ ٻئي پڌ ۾ رکيو اٿس ۽ ٽيون پڌ بي قافيه ورائيءَ طور رکيو اٿس. سڀني بندن جي ٻئي پڌ ۾ قافيا سواليه جوڙيا اٿس. هن ڪتاب ۾ سندس سڀ وايون انهن ئي گهاڙيتن کان اڳتي نڪري نه سگهيون آهن.

مير عبدالرسول مير نواب شاهه ڪاليج ۾ ليڪچرار آهي. استاد ٿيڻ ۽ ذهني طور ترٿانءَ ٿيڻ کان پوءِ شاعري ڪرڻ شروع ڪيائين. هن پختو ارادو ڪيو هئائين تہ،

”جيسيتائين پنهنجي پيرن تي بيهڻ جي لائق نه ٿو ٿيان، جيسيتائين شاعري نه ڪندرم يا ايئن چئجي تہ مون ڄاڻي وائي شاعريءَ سان ڇڏي، وفائي

ڪرڻ شروع ڪئي. شاعري جڏهن سورنهن سينگار ڪري جهٽڙ جي مند ۾
مينهن جي وجود سان چنڊڙي مون ۾ سمانجڻ جي ڪندي هئي ته بجاءِ کيس
کلي کيڪارڻ جي مان کيس نراس ڪري ڇڏيندو هوس.“⁽²⁹⁾

پوءِ جڏهن هن شاعريءَ جي اجهڳ سمنڊ ۾ گهٽڻ جي ڪوشش
ڪئي ۽ هن جو قلم ڪيترين ئي شاعرائين صنفن تي هلڻ لڳو ته هن بيت،
وايون، غزل، قافيون، گيت، نظم، ته - ستا لکي، ڪتاب صورت ۾ سنڌي
پڙهندڙن کي پيش ڪيا.

”مير عبدالرسول مير وائي به لکي آهي. هن جي وائيءَ ۾ جيڪا دين
آهي، سنڌي شاعريءَ کي، انهيءَ تي گهڻو ڪجهه لکي ٿو سگهجي. مثال وائيءَ
۾ هن جيڪي تجربا ڪيا آهن. هن عروض تي به وايون لکيون آهن.“⁽³⁰⁾

”سندس واين ۾ به سنڌ جي موجوده سماجي شعور جي ڀرپور جهلڪ
ملي ٿي. سنڌي قوم کي اسان جي شاعر ۾ وڏيون اميدون آهن ۽ پڪ سان
سندس ذات ڏاهپ جي ڏيکاري هن اونداهي سماج کي روشني ڏيندي.“⁽³¹⁾

مير عبدالرسول جي هيءَ به - پڌي وائي ڏسو:

ٿلهه: مارون سڀ مُهان، ڪوبه نه ميرو مَن جو.

بند: 1. ايندو ايندو او ميان! اتم ڪو انسان.

2. ايندو ايندو اوچتو، تڪڙو ڪو طوفان.

3. ڪيرائيندو ڪوٽ کي، آزاديءَ-اعلان.

4. اوچو آهي اپ کان، مٿيءَ سندنو مان.

5. آهي اسان جو عمر، آزادي-عنوان.

(سونهن ورونهن، ص: 85)

هيءَ وائي ’سورڻ چنڊ‘ تي آڌاريل آهي. هن وائيءَ جي پهرئين پڌ
۾ قافيور ڪيو ويو آهي ۽ هر بند جي ٻئي پڌ ۾ قافيو آندل آهي. مير

عبدالرسول هن وائيءَ ۾ خارجي خيالن کي سمايو آهي. سندس هڪ ٽ - پڌي وائي هن ريت آهي. هن وائيءَ ۾ هڪ نئون تجربو ڪيو ويو آهي، جو اوهان جي پڙهڻ ۽ پرجهڻ لاءِ پيش ٿو ڪجي.

ٿلهه: ڏوري ڏوري ڏيهه، پنهنجي پڪيڙي پيهه.

بند: 1. بيوس آهين، باندي آهين، موڳي آهين، ماندي آهين،

پرجهي ڇڏ پرڏيهه، لاڳاپا لڙ لاهيون.

2. ڏيهه پراڻو ڏنجه ڏهاڙي، جنهن جي ڪائي اڳ نه پڇاڙي،

واڳ ورائي ويهه، ڪوهه ڪجن ڪوتاهيون.

3. ساهه پساهه کان پيارو آهي، سڀنيءَ جو ئي سهارو آهي،

سارو ئي ساڻيهه، وندر ۽ ويساهيون.

4. ڀرت پکن جي پاري ڏسجي، گهرجائن سان گهاري ڏسجي،

ڇڪ جنين وٽ چيهه، 'مير' انهن سين آهيون.

(سونهن ورونهن، ص: 88)

هن وائيءَ جو ٿلهه ٻه - ڀڌو ۽ ٻنهي ڀڌن ۾ قافيو رکيل، پر هن وائيءَ

جي هر بند ۾ چار چار ڀڌ آهن، جن ۾ پهريون ۽ ٻيو ڀڌ پاڻ ۾ هم قافيه ۽ ٽيون

ڀڌ ٿلهه جي ٻنهي ڀڌن سان هم قافيه آهي، پر چوٿون ڀڌ ٻنھ الڳ ۽ ان جو قافيو

وري هر بند جي چوٿين ڀڌ سان هم قافيه آهي. منهنجي خيال کان ته اها وائيءَ

جي صنف ۾ شمار نه ڪريجي، اها ڪافي آهي، ڇاڪاڻ ته ڪافيءَ ۾ هر مصرع

۾ ٻيا ٻن کان وڌيڪ تڪون يا چار ۽ چئن کان وڌيڪ ڀڌ ٿيندا آهن، پر شاعر هن

کي وائي ٿو چوي. هن وائيءَ جو گهاڙيتو شعوري طور ايئن رکيو ويو آهي.

مٿي ڄاڻايل مٿني شاعرن وٽ اهڙي گهاڙيتي واري وائي آهي ئي ڪانه.

نصير سومرو سنڌي ٻوليءَ جو شاعر ۽ مضمون نگار آهي. بنيادي

طور هو سائنس جو شاگرد، صحيح معنيٰ ۾ ڌاتو گارنٽ Metallurgy جو

انجينيئر آهي ۽ پاڪستان اسٽيل مل ۾ ڪم ڪري چڪو آهي. هن جو خانداني پسمنظر، ادب، خاص ڪري مذهبي ادب ۽ عربيءَ جا ڄاڻو هئا، تنهن هوندي به ”نصير واقعي شاعر آهي. هن جي شاعري ٺلهي لفظن يا هنر Craft نه پر آئيڊياز جي فني شاعري Art آهي. هُو رڳو هڪ صنف سان مخصوص نه پر اٽڪل سمورين شاعراڻين صنفن وائي، غزل، چؤستا ۽ هائيڪو وغيره لکيا اٿس ۽ پاڻ ملهايو اٿس، جنهن مان هن جي مهارت ۽ تنوع جو ثبوت ملي ٿو. ان کان سواءِ هُو عربي عروض ۽ سنڌي چنڊوڊيا جو ماهر آهي. ارڪان ۽ ماترائن ۾ هن پنهنجي انجينيئري صلاحيت جو مظاهرو ڪيو آهي.“⁽³²⁾

نصير سومرو جن صنفن تي پنهنجي قلم مان ڪارج حاصل ڪيو آهي، انهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي جهوني ۽ مقبول عام، ڳائي وڃائي ويندڙ صنف ’وائي‘ به آهي. اسان جي سامهون نصير سومرو جون جوڙيل سورنهن وايون آهن. هن ٿوري شاعريءَ ۾ سماجي ڪارج جون ڪجهه خوبيون يا قدر ضرور آهن. اهڙن قدرن واري شاعريءَ کي اجتماعي قدرن واري شاعري چيو وڃي ٿو.“⁽³³⁾

نصير سومري جي ازحد ڪوشش سنڌيءَ جا چيدا لفظ استعمال ڪرڻ آهي. سندس واين تي تاجل بيوس جي راءِ ڪجهه ته وزن رکي ٿي. سندس وايون به - پڊيون آهن، جن جو مثال هن ريت آهي:

- ٿلهه: اوجھل ڇو انسان کان، پاڇولا پولار ۾.
بند: 1. دل ۾ دک دليل جا، اڳتي ڇا امڪان کان.
2. آڏي پٽ پوائتي، ڌرتيءَ جي دھمان کان.
3. شوق بڻائي چيڪ ڇڏيو، ٻانهپ جي ٻلدان کان.

هيءَ وائي ’سورني چنڊ‘ تي چيل آهي، پر ان سان قافيي سان گڏ رديف به رکيل آهي. ٿلهه جو پيو پڊ بلڪل جدارو ۽ وراڻيءَ طور بندن سان ميل

نڌو ڪاٿي. هن وائيءَ ۾ ڪجهه فلاسافي آهي، وائي چس رس کان عاري آهي. نصير سومري جي انهن سورنهن واين مان هڪڙي وائي اهڙي آهي، جا وائيءَ جي گهاٽيتي ۾ عجيب قسم جو تجربو ڪيل آهي. اهڙو گهاٽيتو هن اُن هڪڙي ئي وائيءَ تائين محدود رکيو آهي ۽ ان کي اڳتي نڌو ڏاڍو اٿس. ان جا ڪي سبب ضرور هوندا. اسان اوهان جي پڙهڻ ۽ چس رس جي لاءِ پيش ٿا ڪريون. هن وائيءَ تي ڪافيءَ جو گمان پختو ٿو ٿئي.

ٿلهه: چنڊ ڪر ڪا خبر، ڇا ڏٺو ڇا ٻڌو،

رات جي رج اندر.

بند: 1. چٽ پيا ڪي وڃي، ننڊ تولد ڦٽي.

هڪ گهٽي ٻي گهٽي، دريدر دريدر.

2. هي به چٽجانس ڙي، ننڊ ڪڙڪيءَ منجهان،

پائي جهاتيون ڏسان، من اچين ڪت نظر.

3. مان ئي مان ۾، منزلون طئه ڪيون،

ڪئين ڳالهيون ٿيون، مشڪ جان مشهر.

4. وٽ بتيءَ جي جهڪي، پئي اجهامي ٻري،

دل ٻڏي ۽ تري، آه پويون پهر.

5. ريت چمڪي نصير، آسمان تان لهي،

ڄڻڪ آيا ڪهي، ڪهڪشان زير.

(جل تي ڪنول جيئن)

نصير سومري جي هن وائيءَ جي، منهنجي خيال ۾ ڪافيءَ سان ويجهڙاڻپ ٿئي ٿي. وائيءَ جو ٿلهه ٿ - پڌائون، جنهن ۾ پهريون ۽ ٽيون پڌ هم قافيه رکيو اٿس، پر هن وائيءَ جو هر بند چٽ - پڌو آهي، جنهن ۾ وري بند جو هر ٻيو ۽ ٽيون پڌ هم قافيه آهي ۽ بند جو چوٿون پڌ ٿلهه جي پهرئين ۽ ٽئين پڌ

سان هم قافيه بيهاريو اٿس. هن يار پاڻ به اها هڪڙي ئي وائي لکي سگهيو آهي. هونءَ شيخ اياز جو چوڻ آهي ته شاعر گهاڙيتا ٺاهيندا آهن، گهاڙيتا شاعر نه ٺاهيندا آهن.

اياز جاني سنڌي ٻوليءَ جي موجوده ٺهيءَ جو رچ شاعر آهي. ڪن سببن جي ڪري سندس شاعريءَ جو ڪتاب ڇپجي نه سگهيو آهي، پر سندس شاعري ڪافي ننڍي وهيءَ کان وٺي، ٻارن لاءِ ڇپيل رسالن ۾ به ڇپبي رهي آهي. هن جي اهميت اها آهي ته علم عروض تي چڱي هٿ پهچ رکي ٿو، جيڪا سندس ٺهيءَ جي گهٽ شاعرن کي ڄاڻ آهي، تنهن ڪري سندس غزل عروض تي ڇيل آهن، جن جو چيد ته تڏهن ئي ٿي سگهندو. جڏهن سندس ڪتاب پڙهندڙن جي هٿن ۾ مطالعي ۾ اچي.

اياز جاني غزل کان سواءِ وايون به عروض جي آڌار تي لکيون آهن، پر هن وائي اهائي روايتي يعني ٻه - پڌي ئي لکي آهي، ان ۾ گهاڙيتي جي ڪا به نواڻ سواءِ عروض جي ڪانه آئي سگهيو آهي.

شيخ اياز نوجوان شاعرن جي شاعريءَ جي سهيڙ ۾ نون شاعريءَ تي لکندي، اياز جانيءَ بابت هيئن ٿو لکي، ”آخر ۾ اياز جانيءَ جي غزلن ۽ وايڻ تي اڃان ٿو. اياز جانيءَ مون وانگر سنڌيءَ جا مشدد لفظ بحر وزن ۾ مشدد ٿي ڪري ڪم آڻي ٿو، جي مون اڳ ورلي ڪم آندا ويندا هئا. اياز جانيءَ جي وايڻ ۾ ڪجهه سٺا تصور (Images) آهن.“⁽³⁴⁾

اياز جانيءَ جي وائيءَ جو گهاڙيتو ڏسو، سندس هڪ ٻه - پڌي وائي هيئن آهي:

ٿلهه: صحرا صحرا نيڻ، آءُ مسافر آهيان.

بند: 1. منهنجي مايا اڃ آ، سڀنا سڀنا نيڻ.

2. رات به مون سان چنڊ هو، تارا تارا نيڻ.

3. آءُ ڏسان ٿو خواب ۾، دريا دريا نيٺ.

هيءَ ٻه پدي ٿله سان گڏ ٽن بندن واري وائي جوڙي اٿس. هيءَ وائي 'سورنو چنڊ' تي آڌاريل آهي ۽ هن وائيءَ جي ٿله جي پهرئين پد ۾ قافيو رکيو اٿس. اياز جانيءَ جي واين ۾ ٿوريون وايون صرف ٿله ۾ ٿ - پديون آهن ۽ باقي بند اهي ئي ٻه - پدا ۽ ٿله ۾ آندل ٿيون پد ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس. ڏسو ڪيئن آهي هيءَ ٿ - پدي ٿله واري وائي. شيخ اياز لکندي حوالي طور آندي آهي، جا پڙهندڙن کي پيش ڪجي ٿي.

ٿله: ڪير چوي ٿو سج اڀري ٿو، تانڊا ٿو ٿئي ڪو،
تڙندي جا ڳرتا.

- بند: 1. هٿ ڪڙين کي چمندي اپ ۾، پڪين کي ڏسجو.
2. گڏجي تهڪ پڪيڙيو، جڙندو، خوشبو جو رستو.
3. آهي جي اوندا هيءَ ۾، جيئڻ جو جذبو.

هن وائيءَ ۾ اياز جانيءَ صرف ٿله ٿ - پدا ٽن رکيو آهي، باقي بند ٻه - پدا وان رکيا اٿس. اها وائي روايت ۽ بناوت جو سهڻو ڳانڍاپو، اندر ۾ سمائي ٿي. ايئن ٿله جو پهريون ۽ ٻيو پد هر قافيه به آهن ۽ ٿله جو ٽيون پد ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس. اياز جانيءَ جي وائيءَ کي پڙهي ايئن ٿو لڳي ته شعوري طور تي ايئن لکيون ويون آهن، انهن ۾ بيساختگي ناهي.

سعید میمن هن دؤر جي شاعرن ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. هن پنهنجي ٽهيءَ ۾ ڪافي حد تائين نين راهن تي رمڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سعید میمن جا ڪجهه شاعريءَ جا ڪتاب ڇپيل آهن. سندس غزل، وائي، گيت، چؤستا پنج ڪٿا، نظم ۽ آزاد نظم پڻ ڪتابن ۾ آيل آهن. سندس وايون گهڻو ٿٽو ٻه - پدي ٿله ۽ بندن کان سواءِ، ٿ - پدي ٿله ۽ ٻه - پدي بندن تي لکيل آهن. شيخ اياز سندس وائيءَ بابت لکيو آهي ته:

”مون کي هن جي ٽيڪنيڪ ۾ ڪافي پختگي نظر اچي ٿي. دراصل شاعري سڄي زندگيءَ جو رياض آهي.“⁽³⁵⁾

سعید میمن جي وائيءَ جي باري ۾ منیر چانڊیو هو هیئن چوڻ آهي، ”هُوَ موجوده دؤر جي اهر شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس وایون به پنهنجي تخليقي سونهن ۾ وڏيون حسناڪ آهن، جن ۾ اعليٰ انسان دوست آدرشي مقصدیت سمايل آهي. سعید میمن جي وائي ڪنهن به اداس ۽ مایوس ماڻهوءَ کي زندگيءَ ڏانهن موٽائي، فطرت ۽ سماج سان تعلق ڳنڍڻ لاءِ اتساهي ٿي.“⁽³⁶⁾

سعید میمن جي وائيءَ بابت ٻن راين مان ايئن ٿو لڳي ته سعید میمن جي وائي، رس چس سان گڏ جذبن ۾ اپار آئي ٿي. ڏسون ته ڪيئن آهي.

ٿلهه: ڪو ڏسڻ وارو هجي، زندگي رنگين آ.

بند: 1. اپ جي نيراڻ ۾، ٿو اچي بادل گهمي.

2. گل جا ڳاڙها ڳتاءُ ٿو ڪو پوپت چمي.

3. سائي ٿاري نم جي، ڪانگ ٿو جنهن تي لنوي.

4. سعید ڏس ڪولي اڪيون، هر نظارو ٿو ڏسي.

هيءَ وائي ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاريل، ٿلهه کان بندن تائين به - پڌائين آهي. قافيو ٿلهه جي پهرئين پڌ ۾ آندو اٿس، باقي بندن جي هر ٻئي پڌ کي هم قافيه بڻايو اٿس. سعید میمن جي واین مان سندس هڪ ٽ - پڌائين ٿلهه واري وائي جو ڪن - رس حاصل ڪريو.

ٿلهه: ڊوليا ڪائجي ڪس، راڻا ايئن نه رس،
موٽي آ تون مينڌرا.

بند: 1. مون تي سانوڻ مينهن جا، آڏيءَ ويلي وس.

2. توريءَ جوين جو جلي، پاڻ اچي تون پس.

3. گل ٽڙيا هن ڪاڪ ۾، رُت نه ڏئي ٿي رس.

4. چوڏهينءَ چانگي تي چڙهي، ساڳيو وٺي گس.

(اسان جو عشق اڻپورو، ص: 60)

هونءَ ته هيءَ وائي ٿلهه جي لحاظ کان ته - پدي ۽ باقي هر بند ۾ به پد
رکيا اٿس. وائي 'دوهو چند' تي ٻڌل آهي، پر 'سورني چند' ۾ شماري ٿي
سگهجي، ڇو جو ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پد کي هم قافيه ٿي رکيو اٿس ۽ ٿلهه
جو ٽيون پد ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس ۽ ان ورائيءَ جو نباهه به جوڳو ۽
وڻندڙ ڪيو اٿس.

وسيم سومرو موجوده ٿيڻ جي نمائنده شاعرن مان هڪ آهي. هن
شاعريءَ جي ميدان ۾ غزل، گيت، نظم، وائي، بيت ۽ اڪيچار صنفن جا گل
ٻوٽا پوکي شاعراڻي ميدان کي سونهن ۽ سگند بخشي آهي. هيل تائين هن
جي شاعريءَ جا ٽي چار ڪتاب ڇپجي پاڻ موڪائي چڪا آهن.

”وسيم سومري کي غزل تي به مهارت آهي، پر ٻين شاعرن وانگر
تمام ٿورا وزن ٿو ڪم آڻي. هيٺين ’وائِي جا فاعلن فاعلن فاعلن‘ جي
وزن تي آهي، ڪيڏي نه سربلي آهي، ڪيتري نه اداس ۽ اباڻڪي آهي، ڪيڏو
نه اٿاهه پيڙاهه آهي ان ۾.“⁽³⁷⁾

وسيم سومري جيڪا وائي لکي آهي، اها ٿلهه ۾ به - پدائين آهي ۽
ڪجهه ته - پدي ٿلهه واري وائي به آهي، پر هن بندن کي ٽن پدن تائين وائي نه
لکي آهي يا مون کي هت نه آئي آهي. سندس هڪ وائي جا ٿلهه کان به - پدي
آهي، جيڪا شيخ اياز حوالي طور ڪتب آندي آهي، اها پڙهندڙن لاءِ پيش
ڪرڻ ٿو گهران.

ٿلهه: ڪيڏا نه پوپٽ پئي ڦريا، سورج مڪيءَ جي ڪيٽ ۾.

بند: 1. جيئن سج اڀريو ننڊ مان، تيئن نيڻ مهڻي گل ٽڙيا.

2. سانوڻ تي پيلاڻ جا، رنگ تارن جيان ڪڙيا.

3. سورج مڪي سڀ شام جو، ڄڻ ڪنهن نشي ۾ ٿي ٿڙيا.

4. ويري ويري سرهاڻ جا، اي ديس آهن آڪڙيا.

(ڏيئا ڏيئا لات اسان، ص: 143 ۽ 144)

هونءَ ڏسڻ ۾ هيءَ وائي 'سورني چنڊ' تي ئي لهي ٿي، جنهن جي پهرئين پڌ ۾ قافيو رکيو اٿس ۽ ٻيو پڌ ورائيءَ طور ڪتب آندو اٿس. هر بند جي ٻئي پڌ کي ٿلهه جي پهرئين پڌ سان هم قافيه رکيو اٿس.

وسيم سومري جي هڪڙي وائي جيڪا ٿلهه جي لحاظ کان ٽه - پڌي آهي، باقي بندن جي لحاظ کان، انهن ۾ اهي ٽي به - پڌ رکيا اٿس. ان وائيءَ جي پڙهڻ مان اوهان به مزو ماڻي ڏسو.

ٿلهه: هُو اڪن ۾ ڦٽيون، واڱڻائي ڦليون،

مون کي رت راس نه آئي آهي اڃان.

بند: 1. ماڪ مڪڙيون چميون، ۽ ڪٿوريون ڪليون.

2. سرمي سڀني بنا، هي اڪيون ڪوليون.

3. چين ڪت ڪونه هو، سڀ مون راهون رليون.

(ڏيئا ڏيئا لات اسان، ص: 143)

وسيم سومري جي هيءَ وائي به عروض تي آڌاريل آهي، پر بندن جو بحر وزن ساڳيو نه رکي سگهيو آهي. هونءَ هيءَ وائي 'دوهو چنڊ' تي لکيل آهي. هن وائيءَ جي ٻئي پڌ ۾ قافيو آندو اٿس، پر ٿلهه جو ٽيون پڌ انتهائي ڊگهو ڪري ويو آهي. ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پڌ جي وزن کان چڙهيل آهي، اهوئي پڌ ورائيءَ طور رکيل آهي.

اسان جنهن دؤر مان گذرون پيا، يعني بنهه نئين ٿي، انهن ۾ بخشل باغي به شمار ٿئي ٿو. سندس شاعريءَ جو ڪتاب 'آرسيءَ جا خواب' اسان جي

هٿن ۾ آهي. سندس هن ڪتاب ۾ غزل، وائي، بيت. هائيڪو ۽ نظم شامل آهن. بخشل باغي هونءَ ت ٻين شاعراڻين صنفن تي چڱي هٿ پهچ رکي ٿو.

”سندس شاعري تخليقي جوهر سان مالا مال ۽ نئين ترڪيبن سان ڀرپور زندهه رهڻ واري شاعري آهي. بنا شڪ جي هي نوجوان شاعري اهڙي زندگي ۽ پيار سان ڀرپور شاعري ڪري سگهي ٿو.“⁽³⁸⁾

بخشل باغيءَ جي هن ئي ڪتاب ۾ ڪوڙ ساريون وايون آهن، پر سڀني جو هڪڙو ئي گهاٽو آهي. هن وائيءَ ۾ ڪنهن به قسم جي نواڻ آڻڻ ضروري نه ڄاتي آهي، تنهن ڪري سندس هڪڙي وائي حوالي طور هتي پيش ڪجي ٿي.

ٿلهه: ڪيئي سج لٿا، مند نه موتي روح جي.

بند: 1. دل ويراڳي ٿي وئي، ڀٽڪي بن سدا.

2. پنن چڻي پونءَ کي، ڏسي درد ڪتا.

3. پنڌ نه ڪتو پئي ڦٽا، رستن مان رستا.

4. اڏائي ٻئي پار ٿي، هوا روز پتا.

5. سانوڻ صوفي سانورو، گيڙو گيت گهٽا.

بخشل باغيءَ جي حوالي طور ڏنل هيءَ وائي ’سورنو چنڊ‘ تي آڌاڙيل آهي، ٿلهه به - پڌائون اٿس، باقي بندن جي هر ٻئي پڊ ۾ قافيو آندو اٿس. ٿلهه جو ٻيو پڊ ورائيءَ طور ايندو رهيو آهي. هن وائيءَ ۾ داخليت به خارجيت سان گڏ آندي اٿس.

هن شاعراڻي صنف ۾ ستار پيرزادي، يعني مون به ڪي رنڊا روڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. منهنجي شاعراڻين صنفن ۾ بيت، دوها، سورنا، وائي، گيت، غزل، هائيڪا، چؤسٽا، تراڻيل، نظم، آزاد نظم ۽ ٿورا پنج ڪٽا به شامل آهن. هونءَ ت مون کي پنهنجو حوالو نه ڏيڻ گهربو هو، پر جيئن ته مون

وائيءَ جي گهاٽڙي تي ۾ ڪجهه اهڙا گهاٽڙا به لکيا آهن، جيڪي شاهه لطيف کان پوءِ سچل سرمست کان وٺي، ويندي شيخ اياز ۽ هن باب ۾ مون اڳ آخري شاعر بخشل باغيءَ به نه ڪيا ۽ نه لکيا آهن. شاهه لطيف جي واپس ۾ هڪڙي وائي ٿلهه ۾ ۾ - پدي ۽ بندن ۾ ته - پدي آهي، جا شاهه لطيف به هڪڙي لکي آهي. گهاٽڙي تي هيءَ وائي ڏسو ڪيئن ٿي پاسي.

ٿلهه: روح کي ريجهاءِ، ڪر ڪا ڳالهه ڳهيري،

بند: 1. آه اڪنڊو جيئڙو، ساجن کي سرچاءِ،

ڪر ڪو ساهه سڌير.

2. تو بن ناهه قراريو، پرين اچي پرچاءِ،

ملج مون سان مير.

3. ڳالهون ڳل ڳرائيون، ويجهو ويهي پاءِ،

هيچ هلي مان هير.

4. ساهه جي توڏي تان، آءُ اچي ڳل لاءِ،

پڪڙي پائج پير.

هونءَ هيءَ وائي ٿلهه ۾ ۾ - پدي ۽ ان جا چارئي بند ۾ - پدا بيهاريل آهن. هيءَ وائي 'دوهو - سورنو چنڊ' جي ميل سان جڙيل آهي. ٿلهه جي پهرئين پد ۾ قافيو 'ريجهاءِ' ۽ ٻئي پد ۾ 'ڳهيري' رکيل آهي. هر بند جي ٻئي پد کي ٿلهه جي پهرئين پد سان هم - قافيه ۽ ٿلهه جي ٻئي پد سان هر بند جي ٽئين پد سان هم قافيه رکيو ويو آهي. شاهه لطيف جي ان گهاٽڙي جو مثال مٿي ڏنو ويو آهي.

ستار پيرزادي جي هيءَ وائي جيڪا ٿلهه ۽ بندن ۾ ته - پدي آهي،

اهو نه گهاٽڙي ۾ تجربو آهي. اوهين به ڏسو، پڙهو ۽ پرجهيو، تنقيد جي گنجائش ته جتي ڪٿي ۽ تنقيد کان مبرا ته ڪير به نه آهي.

ٿلهه: ڪيڏو پنڌ پري، نندون ڪانه ڪري،

ڏوري ڏسي عجيب ڪي.

بند: 1. ڏونگر ڏڪائي هيئنئون، سڪ ڪين سري،

چوان ڇا نصيب ڪي.

2. ساهه اڪير پنهل جي، ٿو جبل تيئن پري،

چونديس هلي حبيب ڪي،

3. ڏونگر ڪي ڏوراپو، پتون پير ڪري،

ڏينديس حال حبيب ڪي.

هيءَ وائي ٿلهه کان وٺي ٽنهي بندن ۾ ته - پڌي آهي. ٿلهه جو پهريون

۽ ٻيو پڌ هم قافيه آهي ۽ ٿلهه جو ٽيون پڌ قافيه سان رديف به رکيو ويو آهي.

بندن جي به هر ٽئين پڌ ۾ قافيو ۽ رديف ٻئي جوڙيا ويا آهن.

وري هڪڙي هن وائيءَ جو گهاڙيتو به ڏسو، جنهن جي ٿلهه ۾ به پڌ

آهن ۽ هر بندن ۾ ٽي پڌ آهن.

ٿلهه: توتي اک پئي، چمڪو ٿيو، ڪنوڻ ڪجي.

بند: 1. پير گهڪو بي خبر، پويان ڌوڙ رئي،

ڏسندي ٿي لهجي.

2. واچ گودو ٿي وئي، ڳهليءَ ڳالهه ڪئي،

پيا هڙئي هانءَ هجي.

3. هل سارو حُسن جو، ڳوٺ ڳليءَ مان وئي،

پيارل پيس پڄي.

4. لوڏ لمڪا ڪو ڏسي، هلندي هاءِ هئي،

سرتيءَ سونهن سڄي.

5. ڪيڏي تهمت مڙهيئي، ڳالهه مون خيرِي چئي،

پاڻ ئي وئين ڊڄي.

6. گهور وجهي گهاٽي گهٽي، سنڌ جي مون ڳالهه ڪئي،

پولو پيو پڄي.

هن وائيءَ جو گهاٽو به 'دوهو - سورنو ميل' آهي، تلهه کان سواءِ

سڀ بند ٿ - پدا آهن. هر بند جو ٻيو پد، تلهه جي پهرئين پد سان هم قافيه ۽

هر بند جو ٽيون پد تلهه جي ٻئي پد سان هم قافيه آهي، وائي مسلسل آهي.

هاڻ هڪڙي آخري وائيءَ جو مثال ڏيڻ پسند ڪنداسين، اهو ڏسو ته

ڪيئن آهي.

تلهه: تون تر تيار ڪر، پينڊيون ئي تر،

آهه بڪايل واٽهڙو.

بند: 1. آهه پگهر ۾ شل سڄو، لسيءَ وٽو ڀر،

آهه اڃايل واٽهڙو.

2. ڏاڍو ڏهڪايل لڳي، اڪيون هن جون تر،

ڏيل ڏنجهليل واٽهڙو.

3. ڏک ڏئي ٿو اهڙي، گهر کان آبي گهر،

اڪيون اجهائل واٽهڙو.

4. جسم نبل هڏن مُنڙي، اڪيون ڏرا ۽ تر،

سڪ سڪايل واٽهڙو.

5. بت پپوتي، وارن چيڙهه، موٽيو ووڙي بر،

جهنگ جهنگيل واٽهڙو.

6. خيال ٽڪاءُ نه هن کي، ٻولي پيو ٻر ٻر،

گهورن گهايل واٽهڙو.

هيءَ وائي سڄي ته ٿ - پدي آهي، انسان جي حال زار کي اظهاري

رهي آهي. هن وائيءَ جي ٿلهه ۽ بندن ۾ آيل ٽئين پد ۾ قافيو ۽ رديف رکيل آهي. هر بند جو ٻيو پد، ٿلهه جي پهرئين ۽ ٻئي پد سان هم قافيه آهي. هن دؤر ۾ اهڙي گهاڙيتي ۾ لکيل وائون نوجوان شاعرن ۾ ورلي ملنديون. اهڙي قسم جون وائون هند - سنڌ جي گهٽ ۾ گهٽ شاعرن لکيون آهن. هتي ڏيڻ جو مقصد اهڙن گهاڙيتن کي نوجوان شاعرن ۾ متعارف ڪرڻ جو آهي.

نتيجو

سنڌ ۽ هند ۾ وائي لکندڙ شاعرن جا مثال ڏئي اهو ثابت ڪيو ويو آهي ته، اها سنڌي ٻوليءَ جي نج صنف جنهن جي شروعات تاريخي لحاظ سان راجستان جي ڪوين وٽ به ملي ٿي، جن ۾ فقط ميران ٻائي ۽ دادو ديال جا مثال مون کي ملي سگهيا ۽ پوري وثوق سان چئي نه ٿو سگهان ته راجستان ۾ ڳالهائيندڙن مان گجراتي، مارواڙي ۽ انهن کان سواءِ به ٻين ٻولين جي شاعرن، وائيءَ جي صنف تي لکيو آهي يا نه؟ ڇاڪاڻ ته هڪ ته مان اهي ٻوليون ڄاڻان نه ٿو، ٻيو ته اتان جي اديبن ۽ شاعرن جون لکڻيون اسان تائين پهچن نه ٿيون، ٽيون جيڪڏهن اتان جا ڪتاب اسان وٽ اچن به کڻي ته به لپيءَ جو مسئلو اسان جي آڏو ديوار بڻجي بيهي ٿو وڃي. اهو ڪم حقيقت ۾ هند ۾ رهندڙ اديب، جيڪي ديوناگري ۽ گرمکي لپي ۽ هيءَ سنڌ ۾ لکجندي عربي رسم الخط واري سنڌي به لکي پڙهي سگهن ٿا ۽ جيئن جو تئين سمجهي به سگهن ٿا، باقي سنڌ ۾ ته شاهه عنايت رضويءَ کان وٺي اڄ ڏينهن تائين سنڌي شاعريءَ جي اها خوبصورت صنف نوجوان شاعر به لکندا اچن ٿا.

هن باب ۾ نئين نسل جي چند نمائيندن شاعرن کي ئي ڳڻايو ويو

آهي ۽ انهن جي شاعريءَ مان وائيءَ جا فقط ٻه يا ٽي مثال ئي حوالي طور ڏنا ويا آهن، ان ڪري چئي سگهجي ٿو ته اهي هن باب ۾ ڄاڻايل شاعر، وائيءَ جي صنف لکندڙ شاعرن جو هڪ سيڪڙو به ناهن.

2013ع ۾ ڊاڪٽر ذوالفقار سيال جي سهيڙ ۽ سنڌي ادبي سنگت، سنڌ پاران ڇپرايل ڪتاب ’سنڌي شاعريءَ جو سفر‘ ۾ ئي 845 شاعر ۽ سندن شاعري گڏ ڪيل هئي، پر اهو ڪتاب سنڌ ۾ موجود ڪو حصو ئي ڳڻائي سگهيو هو. جنهن ۾ شاعرن جون وايون به آيل آهن.

چوڻ جو مقصد آهي، ڪيترن شاعرن جا ڪتاب ڇپيل آهن ۽ انهن کان گهٽ ۾ گهٽ ڏهون شاعر اهڙا آهن، جن جا ڪتاب ڇپجي نه سگهيا آهن. اپريل 2014ع ۾ ماهوار ناٽڪ، ڪراچي، رحمت پيرزادي جي ادارت ۾ ’وائيءَ جي صنف بابت خاص ڪارنر‘ ڏني هئي، جنهن ۾ شيخ اياز کان شروعات ڪيل آهي ۽ شاهد حميد تائين 57 شاعرن جون وايون ڇپيون ويون آهن، پر انهن مڙني واين ۾ ڪنهن جو ڪوبه تجربو ٿيل ڪونهي، سواءِ ڪن چند شاعرن جي جن صرف ٽه - پڌائون ٿلهه ۽ باقي بند ۾ به - پڌا ٿيون وائيون لکيون آهن.

حاصل مطلب هي وڃي بيهي ٿو، ته شاھ لطيف جيڪي وائيءَ جا گهاٽا ٻڌا گهڙيا ۽ سندس رسالي ۾ موجود آهن، اڄ ڏينهن تائين ان مان اسان جا نوجوان شاعر به ٻاهر نڪري نه سگهيا آهن، سواءِ چند شاعرن جي جن ڪوانو ڏاڻو وائيءَ جي صنف ۾ تجربو ڪيو آهي.

اسان ڪوشش ڪئي آهي ته شاھ عنات رضويءَ کان وٺي موجوده دؤر تائين، هر شاعر وائيءَ جي صنف تي لکي ضرور ٿو، پر اها ئي روايتي شروعاتي ڇيل وائي، يعني ٻه - پڌائين ئي لکي ٿو. هن طويل مضمون ۾ اڪثر اهڙن شاعرن کي جاءِ ڏني وئي آهي، جن وائيءَ جي صنف تي ڪونه ڪو

تجربو يا نواڻ آندي آهي ۽ ها نواڻ صرف موضوعاتي ناهي ۽ ان کي مون ڳڻايو نه ناهي. مون انهن کي ڳڻايو آهي، جن گهاڙيتي ۾ ڪا نواڻ اٿڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ان ڳالهه تي به لکڻ نه ٿا گهرون ته ان جي نواڻ يا تجربو ڪيترو ڪامياب آهي، هن جي مواد تي به لکڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي، ايئن صرف هن ليکڪ ۾ آيل شاعرن لاءِ ئي ڪيترن سَوَن صفحن جو ڪتاب ٿي پوي ها. هتي رڳو اها ڪوشش ڪئي آهي ته شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ، جنهن وائيءَ جا گهٽ ۾ گهٽ 24 گهاڙيتا جوڙيا، اسان ان کان ڪيتري وڪاڻ ڳڻي وڌائي، اتي بيبي وياسون يا اڃا به ڪا وڪاڻ پوئتي رهجي ويا آهيون.

هڪڙو موضوع محققن ۽ پارڪن لاءِ هموار ڪرڻ جي سگهه ساري ۽ اها اتي اچي جواب ڏئي بيٺي، وقت وڌو پارڪو آهي، مَن ڪنهن محقق جي مَن ۾ اها ڳالهه اڀري اچي ۽ صرف شاهه لطيف يا اڃا به شيخ اياز جي وائيءَ جي صنف تي ڪا تحقيق ڪري، پوءِ ان جي صنف بابت، گهاڙيتي بابت، گهاڙيتي ۾ ڪم آيل ٻوليءَ بابت، گهاڙيتي ۾ ڪم آيل موضوع بابت، ان ۾ ڪتب آندل جماليات بابت، ان ۾ ڪتب آندل تشبيهن، تلميحن، استعارن بابت، وائيءَ جي ڳاڻڪيءَ بابت ۽ ڪافيءَ جي پيٽ بابت لکي، پوءِ ته موضوع اوتراڻي آهن، جيترا هن ڪائنات ۾ موجود آهن.

هن صنف کي نه ڄاڻ ڪهڙن سببن جي ڪري محققن هٿ ٿي نه لائو آهي. هن صنف تي ڪوبه ڪتاب آيل ناهي.

’شاهه لطيف جون وايون ۽ ڪافيون‘، جي عنوان سان محترم جي. ايم. سيد ڪتاب ڇپرايو هو ۽ هڪڙو ڪتاب ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻيءَ ’شاهه جون وايون‘ هند مان ڇپرايو هو، پر انهن ٻنهي وائيءَ جي صنف تي ڪجهه به نه لکيو آهي. جن ڪتابن جا مون حوالا ڏنا آهن، انهن ڳالهه پڌري پٽ ڪرڻ بدران وڃڻي ڇڏي آهي، پر اسان جي ڪنهن به محقق ڀٽائيءَ

جي ان صنف جي ڇنڊڇاڻ ڪري نه سمجهايو آهي ته شاھ لطيف ان صنف جو نالو ڪافيءَ بدران وائي چور ڪيو؟ ڪافيءَ جي گھاٽيتي ۽ سٽاءَ جو وائيءَ جي گھاٽيتي ۽ سٽاءَ سان ڪو ڳانڍاپو آهي يا اهي ٻئي مختلف صنفون آهن. اڄ ڪلهه اها ڳالهه به فضا ۾ گونجي رهي آهي ته ’ڪافيءَ‘ جي صنف ختم پئي ٿيندي وڃي، ان تي لکڻ، ان کي بچائڻ انتهائي ضروري آهي، پوءِ جيڪڏهن وائي ۽ ڪافيءَ ۾ ڪو فرق نه آهي ته پوءِ اها ڳالهه ئي نه ٿيڻ گهرجي جو وائي ته جامر پئي لکجي.

حوالا

1. شيام، نارائڻ، ’ڪافي ۽ وائي‘، ڪينجهر پبليڪيشن، حيدرآباد، جنوري 1993ع، ص: 52.
2. ساڳيو، ص: 53.
3. حسيني، امداد، ’سونهن ورونهن‘، مهاڳ، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2007ع، ص: 33.
4. ساڳيو، ص: 9 کان 19.
5. رنڱريز، غلام حسين، ’اڪين اڄ اپار‘، ڳوٺ سڌار سنگت، احمد خان زئور، 2005ع، ص: 11.
6. منشي، ابراهيم، ’ڌرتي دين ڌرم‘، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1991ع، ص: 11 ۽ 12.
7. مورائي، راشد، ’دل جو شهر‘، ص: 1.
8. ارشد، عبدالڪريم، ’دل جو شهر‘، ص: 3.
9. ساڳيو، ص: 148.
10. عباسي، تنوير، ’ليار نيئن ۾ ڦٽا‘، مير محمد پيرزادو، مارئي پبليڪيشن، سکرند، ص: 8.
11. پيرزادو، شاھ محمد، ’اي چند پٽائيءَ کي جڻجانءِ‘، باک ٽرسٽ، پلھڙيجي.
12. جويو، خاڪي، ’اي خاڪيءَ جو خيال‘، مارئي اڪيڊمي، سکرند، 1982ع، ص: 162.

13. تاج جويو، ساڳيو، ص: 168.
14. جويو، تاج، 'ڪهڪشان جو هڪ ستارو'، لهرن لهرن لات، مارئي پبليڪيشن، سڪرنڊ، ص: 13.
15. ناٿن شاهي، آٿم، 'آءُ قلم جي قط آهيان'، ڪتاب ساڳيو، ص: 11.
16. حسيني، امداد، 'شاعري، زندگي ۽ شاعر'، 'چوڏهين ۽ چنڊ آڪاس'، وعده ڪتاب گهر، ڪراچي، ص: 238 ۽ 239.
17. ساڳيو، ص: 243.
18. حيدري، شمشير، 'سوچون سرها گل'، سنڌ اشاعت گهر، سڪرنڊ، ص: 51 ۽ 52.
19. حاسد، ارجن، 'په لفظ'، مورينڪي ۽ پل، پرتيڪ پريڪشن، اجمير، ص: 4.
20. سندو، امر، 'وساري نه ڇڏجو'، مهاڳ، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، ص: 12 ۽ 13.
21. اياز، شيخ، ڪتاب ساڳيو، بيت ۽ دوهو، ص: 19.
22. تبسم، عبدالغفار، 'پلڻ ۽ پايو سچ'، سوچون صحرا سراب، ص: 48.
23. اياز، شيخ، مهاڳ، ڪتاب ساڳيو، ص: 12.
24. شيخ، انعام، ساڳيو ڪتاب، بئڪ ٽائٽل، 1994ع.
25. ارشاد، پارس، 'هو جي ٻول پريا'، شهيد عبدالرزاق اڪيڊمي، مورو، ص: 12 کان 19.
26. حسيني، امداد، 'تي نه سگهيس شاعر'، ڪوٽا پبليڪيشن، حيدرآباد، 2007ع، ص: 13.
27. عباسي، تنوير، 'ميلي جي تنهائي'، ٽائٽل فليپر، 2012ع.
28. اياز، شيخ، ساڳيو، ڪتاب، بيڪ ٽائٽل.
29. مير، عبدالرسول مير، 'سونهن ورونهن'، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 2007ع، ص: 33.
30. حسيني، امداد، ڪتاب ساڳيو، ص: 24.
31. جويو، خاڪي، ڪتاب ساڳيو، ص: 66.
32. عاشق حسين، ڊاڪٽر، 'ڪٿڻ ۽ گهڻ'، جل تي ڪنول جيئن، 2008ع.
33. بيوس، تاجل، 'نيٺ سنڌي لفظن ۽ محاورن سان سينگاريل وايون'.

34. اياز، شيخ، 'ڏيڻا ڏيڻا لاٽ اسان'، ثقافت کاتو، ڪراچي، 2010ع، ص: 149 کان 151.
35. ساڳيو، ص: 141.
36. چانڊيو، منير، 'اسان جو عشق اڻپورو'، سليٽ اشاعتي شعبيو، ٽنڊو قيصرو، ص: 17 ۽ 18.
37. اياز، شيخ، 'ڏيڻا ڏيڻا لاٽ اسان'، ثقافت کاتو، ڪراچي، 2010ع، ص: 143.

عبدالستار پيرزادو ۲۹ جنوري ۱۹۵۰ع تي، دوست علي عبدالعظيم جي گهر ۾ پيدا ٿيو ته گهر ۾ جن جشن ٿي ويو ۽ چئي ڏينهن عبدالستار نالو رکيو ويو. سندس والده حاڪم زادي حاجي لال بخش شيخ جي پوٽي، غلام حسين جي ننڍي ڌيءَ مبارڪون وصول ڪيائين. عبدالستار پيرزادي اڃا ميٽرڪ پاس ڪئي ته ۱۹۷۳ع ۾ رحيمت رحمت الله سان نڪاح ڪيائين ۽ کيس اولاد ۾ هڪ پُٽ سارنگ ۽ هڪ نياڻي سنڌو نالي آهي.

عبدالستار ۱۹۶۲ع ۾ پرائمري تعليم حاصل ڪري ميٽرڪ جو امتحان گورنمينٽ هاءِ اسڪول ڏوڪريءَ مان ۱۹۶۸ع ۾ پاس ڪري، ان سال ئي نوڪريءَ ۾ پير پاتائين. مختلف ادارن ۾ ڪم ڪندي ۶۰ ورهين جي ڄمار ۾ ريتائر ٿي، ۲۰۱۱ع ۾ شاھ عبداللطيف ڀٽائي چيئر ۾ سرچر طور اڄ تائين ڪم ڪري رهيو آهي.

ادبي لحاظ کان عبدالستار پيرزادي عرف ’ستار‘ ۽ پوءِ ’ستار پيرزادو‘ جي نالي سان ۱۹۷۰ع کان هن مهل تائين لکندو رهيو آهي، پاڻ سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ ۾ ۸ ورهين تائين خزانچي طور رهيو. پاڻ هيل تائين هڪ ڪهاڻين جو مجموعو ’سي ئي جوين ڏينهن‘ ۲۰۰۸ع، هڪ شاعريءَ جو مجموعو ’سورن سانباھو‘ ۲۰۱۰ع ۽ ’سنڌو ڪناري سنگيت‘ ۲۰۱۰ع، هڪڙو ڪتاب ڳوٺ جي شاعرن جو تعارف، سندس طبعذاد ڪتاب ڇپيل آهن. ۶ ڪتاب ترجمو ڪيل جن ڪتابن ۾ ’پيغامبر‘ ۱۹۸۵ع، ’تيرھون سج‘ ۱۹۹۹ع، ’سرمڊ شهيد‘ ۲۰۰۲ع، ’آواره‘ ۲۰۰۸ع ۽ ’جميلا ۽ دوشين‘ ناول ۲۰۱۵ع ۾ ڇپيا. باقي سهيڙيل ڪتابن ۾ ’ويا جي هنگلور‘ ۲۰۰۰ع، ’آدرشي انسان‘ ۲۰۰۹ع، ’وڏو وڻ وڻڪار جا‘ ۱۹۹۷ع، ’لاھوتي لڏي ويا‘ ۽ ٻيا ڪتاب پڻ ڇپيل اٿس، يعني ڪُل ۱۶ ڪتاب ڇپيل اٿس. پاڻ هڪ دوست سان گڏجي ۱۹۹۲ع ۾ سنڌ ادبي اڪيڊميءَ جو بنياد رکيائين ۽ اڪيڊميءَ پاران هيل تائين ۲۰ کان مٿي ڪتاب چاپي پڌرا ڪيا اٿس.

مير محمد پيرزادو
سکرند

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ٻرندڙ، جُرنندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڱن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ، پُڪار سان
تشبيه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود جي مد مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڏين ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي منجهه پهڙ ڇڏين ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي ٻم- گولو،

جيڪي به کڻين، جيڪي به کڻين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به ٻم جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، ان ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پڻ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پڻ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ سُئل جا پَن سڀني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)